

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Кафедра української мови та методики її навчання

МЕТОДИКА НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)

Навчально-методичний посібник
для здобувачів вищої освіти
освітнього ступеня «Магістр»

**Укладачі: В. О. Коваль, Т. В. Григоренко,
К. А. Маслюк**

Умань
Візаві
2023

УДК 37.016:811.161.2(075.8)

К56

Рецензенти:

Семенов О. М., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри української мови і літератури Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка;

Совгіра С. В., доктор педагогічних наук, професор кафедри хімії, екології та методики їх навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Сопівник І. В., доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціальної роботи та реабілітації Національного університету біоресурсів і природокористування України

Рекомендовано до друку вченою радою

*Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 14 від 25.04.2023 року)*

Методика навчання української мови у закладах загальної середньої освіти (профільний рівень) : навч.-метод. посіб. для здобувачів вищої освіти ОС «Магістр» / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини, Каф. укр. мови та метод. її навч. ; уклад. Т. В. Григоренко, В. О. Коваль, К. А. Маслюк. – Умань : Візаві, 2023. – 308 с.

Навчально-методичний посібник, який включає в себе програму екзамену з методики навчання української мови у закладах загальної середньої освіти, список основної навчальної літератури та джерел для конспектування, тематику практичних і лабораторних занять (основні питання, практичні завдання, схеми аналізу уроків української мови, необхідний матеріал для виконання певних завдань) методчні поради до кожного заняття, стислий зміст теоретичного матеріалу, яким мають володіти майбутні вчителі-філологи, а також словник лінгводидактичних термінів, підготовлено для студентів ОС «Магістр» спеціальності 014.01 Середня освіта (Українська мова і література).

УДК 37.016:811.161.2(075.8)

© Григоренко Т. В., Коваль В. О., Маслюк К. А., уклад., 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	9
СПИСОК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	13
ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ КОНСПЕКТУВАННЯ	17
ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «МЕТОДИКА НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)»	18
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «МЕТОДИКА НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)»	19
СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	20
МЕТОДИЧНІ ОРІЄНТИРИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	23
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І–ІІ. УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА ДЛЯ ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	23
Практичне заняття № 1 Тема: Систематизація методики навчання фонетики, орфоєпії та графіки (профільний рівень).....	23
Практичне заняття № 2 Тема: Значення, місце і принципи вивчення лексикології, фразеології, будови слова та словотвору у шкільному курсі української мови (профільний рівень).....	24
Практичне заняття № 3 Тема: Пізнавальне й практичне значення граматики у шкільному курсі української мови (профільний рівень).....	26
Практичне заняття № 4 Тема: Методика роботи над текстом.....	27
Практичне заняття № 5 Тема: Методика удосконалення комунікативної компетентності учнів 10–11 класів (профільний рівень).....	28
ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 1–2 Тема: Моделювання структури і змісту різнотипних уроків вивчення лексики, фразеології, будови слова та словотвору й розділу морфологія (профільний рівень).....	29
ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 3–4 Тема: Поглиблення і систематизація найважливіших відомостей із синтаксису простого і складного речення. Методика формування орфографічної та пунктуаційної грамотності учнів.....	30

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 5 Тема: Методика вдосконалення монологічного та діалогічного мовлення учнів.....	32
ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 6–7 Тема: Методика стилістичного аналізу тексту та підвищення рівня культури мовлення учнів. Зміст та структура вступних уроків з української мови (профільний рівень) та методика їх проведення.....	33
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ	35
ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ	37
ІНДИВІДУАЛЬНІ НАУКОВО-ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ	40
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I. УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА ДЛЯ ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	40
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II. МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК УЧНІВ	43
СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ТА ОЦІНЮВАННЯ	46
МЕТОДИЧНІ ОРІЄНТИРИ ДО ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ	49
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I. УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА ДЛЯ ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	49
Тема лекції № 1. Систематизація методики навчання фонетики, орфоєпії та графіки у профільній школі.....	49
Тема лекції № 2. Значення, місце і принципи вивчення лексикології, фразеології, будови слова та словотвору у шкільному курсі української мови профільної школи.....	68
Тема лекції № 3. Пізнавальне й практичне значення граматики у шкільному курсі української мови профільної школи.....	89
Тема лекції № 4. Узагальнення методики навчання орфографії та пунктуації у шкільному курсі української мови профільної школи.....	118
Тема лекції № 5. Особливості методики навчання із стилістики у профільній школі.....	151
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II. МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК УЧНІВ	178
Тема лекції № 1. Методика роботи над текстом.....	178

Тема лекції № 2. Методика формування комунікативних умінь і навичок учнів (10–11 класів профільного рівня).....	198
Тема лекції № 3. Методика удосконалення комунікативної компетентності учнів 10–11 класів.....	210
Тема лекції № 4. Методика вивчення загальних відомостей про мову	227
Тема лекції № 5. Формування ключових компетентностей в учнів профільної школи	238

ТЕМАТИКА МАГІСТЕРСЬКИХ РОБІТ З КУРСУ «МЕТОДИКА НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)»	265
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....	267
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	301

ПЕРЕДМОВА

Мова є одним із найважливіших засобів профілізації старшокласників, оскільки вона вербалізує картину світу і цим самим формує цілісний світогляд кожної особистості. І найважливішим завданням освіти в Україні на сучасному етапі є залучення молоді до національної культури на основі української мови. Перегляд загальнокультурних і соціолінгвістичних підходів до вивчення української мови як рідної, так і державної зумовлює посилення уваги до фахової підготовки майбутніх учителів-словесників.

Провідна роль у системі підготовки вчителя української мови в закладах загальної середньої освіти (профільного рівня) належить методиці навчання української мови. Старша школа характеризується тим, що підсумовує та узагальнює весь навчально-виховний процес загальноосвітнього навчального закладу, формує загальнолюдські, зокрема морально-етичні цінності (гідність, чесність, справедливість, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей), компетентності, важливі для сучасної, конкурентноздатної на національному та глобальному ринку праці особистості, її успішної самореалізації в суспільстві.

Майбутній учитель має оволодіти всіма існуючими методами й прийомами успішного навчання української мови не тільки в ЗЗСО¹, а й у профільній ланці, зокрема гімназії, ліцеї, коледжі, уміннями й навичками їх творчо застосовувати. Для досягнення мети профільного навчання української мови, яка полягає у формуванні інтелектуально розвиненої, морально досконалої, національно свідомої, духовно багатої мовної особистості, яка вільно володіє виражальними засобами сучасної української літературної мови, її стилями, різновидами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо), відзначається активною громадською позицією, готовністю до подальшого професійного орієнтованого навчання, спроможна самостійно визначати цілі самонавчання, самовиховання й саморозвитку та дієво їх реалізовувати, здобувач вищої освіти має зрозуміти, у чому полягає своєрідність роботи над мовою в школі, гімназії, ліцеї.

Ознайомлення з програмами і підручниками з української мови допоможе з'ясувати, який обсяг знань і навичок мають набути учні 10–11 класів, зрозуміти необхідність забезпечення наступності й перспективності в навчанні, одержати знання про принципи побудови програм і підручників з української мови в закладах загальної середньої освіти (профільного рівня). У процесі профільного навчання з лінгвістичних компетентностей важливо актуалізувати лексичну, семантичну і граматичну компетентності. Опанування орфоепічної, орфографічної, фонологічної компетентностей, засвоєних у попередніх ланках навчання і таких, що стали уміннями, продовжується, але функції такого навчального матеріалу ширші, багатоаспектні, де акцентується увага на складних орфограмах і пунктограмах.

Ступінь інтелектуально-психологічної готовності учнів старшої школи дає підстави вважати, що старшокласники вже опанували перший рівень мовної культури – рівень правильності, тобто оволоділи необхідним загальномовним лексичним складом літературної мови, орфоепічними, орфографічними і пунктуаційними навичками, граматичними нормами словозміни, словотворення та побудови речень. Старшокласники мають добру перспективу для повного оволодіння наступними рівнями мовної освіти і культури: незалежного користувача і ККМ².

В практичній частині навчально-методичного посібника подано завдання, виконуючи які, студенти зможуть покращити свої професійні вміння та навички, урізноманітнити методи і прийоми навчання української мови та навчитись вдало застосовувати їх на практиці.

Вивчення теоретичної частини посібника передбачає розвиток низки загальних (громадянської, соціальної, культурної, лідерської, підприємницької) та предметних (мовно-комунікативної, предметно-методичної, інформаційно-цифрової, емоційно-етичної, психологічної, інклюзивної, проєктувальної, прогностичної, організаційної, рефлексивної тощо) компетентностей у майбутніх вчителів української мови.

Загальні відомості з курсу «Методика навчання української мови у закладах загальної середньої освіти (профільний рівень)» та практичні завдання до них, викладені в цьому посібнику, поглиблять та допоможуть структурувати знання, які студенти здобули впродовж навчання в минулих семестрах. Застосовуючи цей матеріал на практиці, майбутні вчителі української мови зможуть виховати в учнях таку особистість, яка відповідає б положенням концепції Нової української школи.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. **ЗЗО** – заклад загальної середньої освіти.
2. **ККМ** – компетентний користувач мови.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСИПЛІНИ

(Питання до іспиту)

1. Розділ «Фонетика й орфоепія» в чинних програмах і підручниках з української мови.
2. Методи навчання фонетики, прийоми формування в учнів орфоепічних дій.
3. Подолання фонетичних діалектизмів у мовленні учнів старшої школи.
4. Попередження помилок, викликаних явищем інтерференції.
5. Пояснити роль орфоепічного словника в оволодінні нормами правильної вимови.
6. Зв'язок фонетики з вивченням графіки, орфографії, орфоепії, граматики, мовленнєвим розвитком.
7. Лінгвістичні, психологічні, лінгводидактичні засади навчання лексики і фразеології.
8. Розділ «Лексика і фразеологія» в чинних програмах і підручниках з української мови для учнів 10–11 класів в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).
9. Методи навчання лексики і фразеології, прийоми формування в учнів старшої школи, в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень), лексичної компетенції.
10. Система тренувальних вправ.
11. Засоби навчання лексики і фразеології на уроках української мови для учнів 10–11 класів в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).
12. Значення і завдання вивчення будови слова.
13. Шляхи подолання труднощів у виділенні морфем.
14. Значення, завдання і принципи вивчення словотвору на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти профільний рівень.
15. Зв'язок словотвору з будовою слова, фонетикою, лексикологією, морфологією, орфографією.

16. Використання наочності й ТЗН під час вивчення будови слова й словотвору.
17. Шляхи подолання труднощів у виділенні морфем.
18. Місце граматики в шкільному курсі української мови.
19. Методи і прийоми навчання граматики.
20. Основні напрями у методиці навчання граматики.
21. Принципи навчання граматики.
22. Пізнавальне і практичне значення граматики для учнів 10–11 класів в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).
23. Взаємозв'язок граматики з іншими розділами шкільного курсу української мови в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).
24. Ефективні прийоми роботи над граматичним матеріалом.
25. Зміст шкільного курсу морфології як методична проблема.
26. Лінгвістичні засади вивчення частин мови.
27. Реалізація принципів наступності і перспективності у вивченні шкільного курсу морфології
28. Методи, специфічні прийоми вивчення частин мови.
29. Етапи навчання морфології.
30. Оволодіння морфологічними нормами. Формування мовленнєвої компетенції учнів.
31. Специфічні методи і прийоми вивчення синтаксису.
32. Зв'язок синтаксису з морфологією.
33. Шляхи подолання труднощів при вивченні словосполучення і речення.
34. Основні засоби навчання на уроках засвоєння синтаксичної теорії.
35. Текст як основа методики мовленнєвого розвитку учнів.
36. Поняття лінгвістики тексту, спрямовані на формування методичної компетенції вчителя-словесника.
37. Значення мовленнєвої підготовки учнів.
38. Об'єкт, предмет, система понять методики розвитку мовлення.
39. Принципи мовленнєвої підготовки учнів.

40. Психологічні основи формування діалогічного мовлення учнів.
41. Принципи формування діалогічного мовлення учнів 10–11 класів в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).
42. Методи, прийоми, засоби формування діалогічного мовлення учнів.
43. Проаналізуйте зміст розділу «Фонетика» в чинних програмах з української мови в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).
44. Обґрунтуйте методику фонетичного розбору. Яка його роль у формуванні орфоепічних умінь і навичок?
45. Складіть завдання пошукового характеру до теми «Асимілятивні й дисимілятивні процеси в групах приголосних» для учнів 10 класу в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).
46. Розробіть систему вправ, що сприяють формуванню лінгвістичної, мовленнєвої, комунікативної компетенцій у процесі навчання лексикології та фразеології на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).
47. Складіть план-конспект уроку вивчення нового матеріалу до розділу «Лексикологія і фразеологія української мови» для учнів 11 класу в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).
48. Наведіть зразки лексичної роботи в системі занять із розвитку зв'язного мовлення на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).
49. Обґрунтуйте класифікацію специфічних принципів навчання будови слова і словотвору у шкільному курсі української мови в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).
50. Підготуйте конспект уроку на тему «Основні способи творення дієслів, прислівників. Складні, складноскорочені слова, способи їх творення та написання» для учнів 11 класу в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).
51. Підготуйте дидактичний матеріал (5–6 карток) на одну з тем: «Морфемна і словотвірна структура слова. Основа похідна і непохідна. Твір на

основа», «Основні способи словотвору. Історичні зміни в морфемному складі слова. Етимологія як учення про походження слів» (10 клас), «Словотвір іменників на позначення назв жителів певного населеного пункту. Творення присвійних прикметників. Творення прикметникових форм від різних географічних назв» (11 клас) з урахуванням соціокультурної змістової лінії.

52. Доберіть зразки вправ і завдань, спрямовані на подолання явища інтерференції, які можна використати на уроці української мови в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень) формування в учнів граматичних умінь і навичок.

53. Розробіть фрагмент уроку для учнів 10–11 класів з елементами роботи над формуванням граматичних понять, виділення і розрізнення їхніх основних ознак.

54. Підготуйте конспект уроку для учнів 10 класу (тема на вибір) з елементами упровадження інноваційних технологій у навчанні морфології.

55. Назвіть основні засоби навчання синтаксису на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень) і підготуйте методичний коментар їх використання у контексті обраної вами теми.

56. Розробіть план-конспект уроку вивчення нового матеріалу на тему «Тире між підметом і присудком у простому реченні» для учнів 11-класу.

57. Підготуйте конспект уроку на тему «Розділові знаки у простих реченнях, ускладнених однорідними членами» для учнів 11-го класу.

58. Розробіть 5–7 комунікативно-ситуативних вправ з метою вдосконалення монологічного мовлення учнів 11-го класу.

59. Розробіть 5–7 комунікативно-ситуативних вправ з метою вдосконалення діалогічного мовлення учнів 10-го класу.

60. Складіть конспект уроку для 11 класу «Складання і розігрування діалогів до запропонованих ситуацій на професійну тему. Переговори».

СПИСОК НАВЧАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Голуб Н. Б., Дяченко Л. М., Остапенко Н. М., Шляхова В. В. Технологія сучасного уроку рідної мови / за ред. Н. М. Остапенко. Черкаси : Відлуння, 1999. 127 с.

2. Коваль В. О., Коваль К. А. Методика навчання української мови у загальноосвітніх навчальних закладах : навч.-метод. посіб. для студ. філологічних ф-тів : рек. М-вом освіти і науки, молоді та спорту України / Валентина Олександрівна Коваль, Катерина Анатоліївна Коваль ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : Жовтий О. О., 2016. 318 с.

3. Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах / за ред. М. І. Пентилюк. Київ, 2009. 302 с.

4. Практикум з методики навчання української мови / за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2011. 366 с.

5. Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців : монографія. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2019. 356 с.

Допоміжна

1. Авраменко О. М., Коваленко Л. Т. Українська мова та література : довідник : 1700 завдань у тестовій формі. Київ : Грамота, 2009. Ч. 1. 480 с.

2. Авраменко О. М., Коваленко Л. Т. Українська мова та література : зб. завдань у тестовій формі. Київ : Грамота, 2009. Ч. 2. 480 с.

3. Біляєв О. М., Мельничайко В. Я., Пентилюк М. І. Методика вивчення української мови у школі. Київ : Радянська школа, 1987. 364 с.

4. Біляєв О. М. Культура мовлення учителя-словесника. *Дивослово*. 1995. № 1. С. 37–44.

5. Біляєв О. М. Сучасний урок української мови. Київ : Радянська школа, 1981. 167 с.

6. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загальної середньої освіти. Київ : Освіта, 2018. 288 с. : іл.

7. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закл. загальної середньої освіти. Київ : Освіта. 2019. 272 с. : іл.

8. Глазова О. П., Кузнецов Ю. Б. Українська мова. Академічний рівень : підруч. для 10 класу загальноосвітніх навч. закл. Київ : Зодіак-Еко, 2010. 256 с.

9. Голуб Н. Б., Дяченко Л. М., Остапенко Н. М., Шляхова В. В. Технологія сучасного уроку рідної мови. Черкаси : Відлуння, 2011. 248 с.

10. Дика Н. Робота над граматичними (синтаксичними) помилками. *Дивослово*. 2002. № 12. С. 40–42.

11. Дмитренко Г. Займенник (6 клас). *Урок української*. 2000. № 10. С. 30–35.
12. Дубовик С. Застосування методики взаємного навчання на уроках української мови в школі (вивчення тем «Прислівник» і «Дієприслівник»). *Українська мова і література в школі*. 2004. № 4. С. 6–8.
13. Заболотний В. В., Заболотний О. В. Українська мова : навч. посіб. для підготов. до зовнішнього незалежного оцінювання. Київ : Генеза, 2009. 272 с.
14. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова : рівень стандарту : підруч. для 10 класу загальноосвітніх навч. закладів. Київ : Генеза, 2018. 192 с.
15. Інноваційні технології навчання методики української мови у вищих навчальних закладах та середніх освітніх закладах : навч.-метод. посіб. для студ. вищих навч. закладів філологічних спец. / О. І. Потапенко та ін. ; за заг. ред. О. І. Потапенка. Київ : Міленіум, 2006. 142 с.
16. Інтерактивні технології при вивченні української мови / уклад.: Раїси Опришин, Людмили Залюбавської. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 80 с.
17. Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2018. 272 с. : іл.
18. Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2019. 272 с. : іл.
19. Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2018. 272 с. : іл.
20. Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2019. 272 с. : іл.
21. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії : навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти. Київ : Ленвіт, 2000. 272 с.
22. Караман С. О. Формування методичної компетентності студентів-філологів. Неперервна професійна освіта : теорія і практика. 2015. Вип. 1–2. С. 88–92.
23. Кащук А. Будова слова в українській мові (у завданнях, запитаннях і відповідях). *Українська мова та література в школі*. 2002. № 7. 216 с.
24. Коваль В. Безмежний як думка (Система комбінованих уроків із вивчення фразеологізмів). *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2005. № 6. С. 6–11.
25. Концепція мовної освіти 12-річної школи. *Дивослово*. 2002. № 8. С. 59–70.
26. Лаврінчук І. Аналіз диктанту. Алгоритм роботи над помилками. *Українська мова і література*. 2005. № 6. С. 1–13.

27. Масальський В. І. Питання методики, граматики, правопису і розвитку мови учнів. Київ : Радянська школа, 1953. 76 с.
28. Мельничайко В. Я. Творчі роботи на уроках української мови. Київ : Радянська школа, 1984. 222 с.
29. Мельниченко В. Я., Пентилюк М. І., Рожило Л. П. Удосконалення змісту і методів навчання української мови. Київ : Радянська школа, 1982. 206 с.
30. Методика викладання української літератури (креативно-інноваційна стратегія) : навч. посіб. Київ : Освіта України, 2009. 464 с.
31. Методика навчання української мови в загальноосвітніх закладах / за ред. Дороз В. Ф. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 386 с.
32. Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах / за ред. М. І. Пентилюк. Київ, 2000. 285 с.
33. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2009. 400 с.
34. Новосолова В. І., Скуратівський Л. В., Плетньова Л. В. Українська мова : зб. тестових завдань для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання : 11 кл. Київ : Генеза, 2009. 118 с.
35. Ободянська Н. Діагностика й використання орфографічних помилок у письмових роботах учнів. *Українська мова і література*. 2005. № 6. С. 8–10.
36. Олійник І. С., Іванченко В. К., Рожило Л. П., Скорик О. С. Методика викладання української мови в середній школі. Київ : Вища школа, 1989. 429 с.
37. Омельчук С. Формування навичок стилістичного аналізу складних синтаксичних конструкцій. *Дивослово*. 2003. № 12. С. 33–35.
38. Пентилюк М. І. Питання стилістики в шкільному курсі мови. *Українська мова і література в школі*. 1974. № 6. С. 57–61.
39. Петимок М. І., Окуневич Т. Т. Сучасний урок української мови. Київ : Основа, 2007. 169 с.
40. Плющ М. Я. Вивчення морфології в 5–6 класах. Київ : Радянська школа, 1988. 92 с.
41. Плющ М. Я., Тихоша В. І., Караман С. О., Караман О. В. Українська мова. Профільний рівень : підруч. для 10 кл. загальноосвітніх навч. закл. Київ : Освіта, 2010. 417 с.
42. Програми з української мови для 5–11 класів загальноосвітньої школи. К. : Шкільний світ, 2016–2017.
43. Програми спецкурсів та факультативів з української мови / упоряд.: В. Федоренко, Т. Федяй. Київ : Шкільний світ, 2006. 120 с.
44. Українська мова і література : програми факультативних і спеціальних курсів : 7–11 кл. / відп. за вип. В. Л. Федоренко. Київ : Ред. журн. «Дивослово», 2007. Вип. 1. С. 55–68.
45. Українська мова і література : програми факультативних та спец. курсів : 8–11 кл. / відп. за вип. В. Л. Федоренко. Київ : Ред. журн. «Дивослово», 2008. Вип. 2. С. 37–51.
46. Шелехова Г. Т. Використання вправ з аудіювання і читання на уроках рідної мови в 6 класі. *Українська мова і література в школі*. 2005. № 4. С. 2–6.

47. Шелехова Г. Т. Інноваційні підходи до укладання нової програми з української (рідної) мови для 5–12 класів. *Українська філологія: теоретичні та методичні аспекти навчання*. Черкаси : Брама-Україна, 2005. С. 55–59.

Інформаційні ресурси

1. Міністерство освіти і науки України / <http://www.mon.gov.ua>
2. Національна бібліотека імені Вернадського / <http://www.nbuv.gov.ua>

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ КОНСПЕКТУВАННЯ

1. Голуб Н. Ситуаційний метод на уроках української мови в школі. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 7. С. 18–24.
2. Гнаткович Т. Методичні аспекти формування мовної й мовленнєвої компетентності школярів у процесі вивчення складносурядного речення. *Українська мова і література в школі*. 2012. № 6. С. 2–8.
3. Дроздова І. Проблеми навчання усного й писемного професійного мовлення студентів нефілологічних спеціальностей ВНЗ. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 4. С. 42–46.
4. Дружененко Р. Перспективи актуалізації комунікативно-прагматичної основи навчання української мови. *Українська мова і література в школах України*. 2014. № 1. С. 15–18.
5. Кузнєцова Г. Наукові основи професійної вправності вчителя-словесника від ретроспекції до сьогодення. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 5. С. 42–51.
6. Кулик О. Текстоцентричний підхід як необхідна умова формування комунікативної компетентності учнів. *Українська мова і література в школах України*. 2017. № 7–8. С. 34–37.
7. Кучерук О. Методи навчання в системі понять сучасної лінгводидактики. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 3. С. 10–15.
8. Литвин Т. Використання гри на уроках української мови для активізації пізнавальної й розумової діяльності учнів. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 1. С. 7–12.
9. Олійник А. Дидактичний матеріал з морфології. Профільний рівень. *Українська мова і література в школі*. 2019. № 4. С. 29–33.
10. Пентилюк М., Окуневич Т. Варіативні форми проведення сучасного уроку української мови. *Українська мова і література в школі*. 2014. № 1. С. 2–7.
11. Симоненкова Т. Формування творчих здібностей учнів засобами української мови. *Українська мова і література в школі*. 2012. № 7. С. 6–11.
12. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

**ОПИС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «МЕТОДИКА
НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)»**

Найменування показників	Характеристика дисципліни за формами навчання	
	денна	заочна
Вид дисципліни (обов'язкова чи вибіркова)	Обов'язкова	
Мова викладання, навчання та оцінювання	Українська	
Загальний обсяг у кредитах ЄКТС / годинах	3	
Курс	1	1
Семестр	1	1
Кількість змістових модулів із розподілом:	2	2
Обсяг кредитів	3	3
Обсяг годин, у тому числі:	90 год.	90 год.
Аудиторні:	32 год.	10 год.
Лекційні	12 год.	4 год.
Семінарські / Практичні	12 год.	4 год.
Лабораторні	8 год.	2 год.
Самостійна робота	30 год.	42 год.
Індивідуальні завдання	28 год.	38 год.
Форма семестрового контролю	екзамен	екзамен

**ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«МЕТОДИКА НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У
ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ (ПРОФІЛЬНИЙ
РІВЕНЬ)»**

Змістовий модуль I. Українська мова як навчальна дисципліна для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів

Тема 1. Систематизація методики навчання фонетики, орфоєнії та графіки в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень)

Тема 2. Значення, місце і принципи вивчення лексикології, фразеології, будови слова та словотвору у шкільному курсі української мови в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень)

Тема 3. Пізнавальне й практичне значення граматики у шкільному курсі української мови в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень)

Тема 4. Узагальнення методики навчання орфографія та пунктуація у шкільному курсі української мови у 10–11 класах в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень)

Тема 5. Особливості методики навчання із стилістики в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень)

Змістовий модуль II. Мовленнєвий розвиток учнів

Тема 1. Методика роботи над текстом

Тема 2. Методика формування комунікативних умінь і навичок учнів 10–11 класів в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень)

Тема 3. Методика удосконалення комунікативної компетентності учнів 10–11 класів в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень)

Тема 4. Методика вивчення загальних відомостей про мову

Тема 5. Формування ключових компетентностей в учнів в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень)

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с. р.		л	п	лаб	інд	с. р.
1–2	90	12	12	8	26	32	90	4	4	2	38	42
Модуль 1												
Змістовий модуль I. Українська мова як навчальна дисципліна для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів												
Тема 1. Систематизація методики навчання фонетики, орфоєпії та графіки (профільний рівень)	8	2	2		2	2	12	2	2		4	4
Тема 2. Значення, місце і принципи вивчення лексикології, фразеології, будови слова та словотвору у шкільному курсі української мови (профільний рівень)	10	2	2	2	2	2	8				4	4
Тема 3. Пізнавальне й практичне значення граматики у шкільному курсі української мови (профільний рівень)	10	2	2	2	2	2	8				4	4
Тема 4. Узагальнення методики навчання орфографія та пунктуація у шкільному курсі української мови (профільний рівень)	10	2		2	4	4	8				4	4
Тема 5. Особливості	8				4	4	10			2	4	4

методики навчання із стилістики (профільний рівень)												
Разом за змістовим модулем 1	46	8	6	6	14	14	46	2	2	2	20	20
Змістовий модуль II. Мовленнєвий розвиток учнів												
Тема 1. Методика роботи над текстом	8		2		2	4	12	2	2		4	4
Тема 2. Методика формування комунікативних умінь і навичок учнів (10–11 класів (профільний рівень))	12	2	2		2	4	8				4	4
Тема 3. Методика удосконалення комунікативної компетентності учнів 10–11 класів (профільний рівень)	10	2	2	2	2	2	8				4	4
Тема 4. Методика вивчення загальних відомостей про мову	6				2	4	8				4	4
Тема 5. Формування ключових компетентностей в учнів (профільний рівень)	8				4	4	8				4	4
Разом за змістовим модулем 2	44	4	6	2	12	18	44	2	2		20	20
Модуль 2 ІНДЗ												
Усього годин	90	12	12	8	26	32	90	4	4	2	38	42

№ з/п	ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	Кількість годин
1.	Систематизація методики навчання фонетики, орфоєпії та графіки (профільний рівень)	2
2.	Значення, місце і принципи вивчення лексикології, фразеології, будови слова та словотвору у шкільному курсі української мови (профільний рівень)	4
3.	Пізнавальне й практичне значення граматики у шкільному курсі української мови (профільний рівень)	2
4.	Методика роботи над текстом	2
5.	Методика удосконалення комунікативної компетентності учнів 10–11 класів (профільний рівень)	2
	Всього	12

№ з/п	ТЕМИ ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ	Кількість годин
1–2.	Моделювання структури і змісту різнотипних уроків вивчення лексики, фразеології, будови слова та словотвору та розділу морфологія (профільний рівень)	2
3–4.	Поглиблення і систематизація найважливіших відомостей із синтаксису простого і складного речення Методика формування орфографічної та пунктуаційної грамотності учнів	2
5.	Методика вдосконалення монологічного та діалогічного мовлення учнів 10–11 класів (профільний рівень)	2
6–7.	Методика стилістичного аналізу тексту та підвищення рівня культури мовлення учнів. Зміст та структура вступних уроків з української мови (профільний рівень) та методика їх проведення	2
	Всього	8

МЕТОДИЧНІ ОРІЄНТИРИ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І–ІІ.
УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА ДЛЯ
ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Практичне заняття № 1

Тема: Систематизація методики навчання фонетики, орфоєпії та графіки
(профільний рівень)

I. Опрацювати теоретичні питання:

1. Зміст шкільного курсу фонетики та його значення. Зв'язок занять з фонетики з вивченням графіки, орфографії, орфоєпії, граматики, із заняттями з розвитку мовлення.
2. Завдання вивчення фонетики.
3. Формування орфоєпічних навичок, удосконалення дикції й розвиток умінь володіти голосом (змінювати його за висотою, силою, темпом, тембром).
4. Зіставлення діалектної й літературної вимови. Подолання фонетичних діалектизмів.
5. Методи і прийоми вивчення фонетики й орфоєпії.
6. Використання наочності й ТЗН у процесі вивчення фонетики й орфоєпії.
7. Роль орфоєпічних словників.

II. Виконати завдання:

1. Сформулюйте мету (навчальну, розвиваючу, виховну) уроку узагальнення й систематизації знань з теми «Фонетика. Графіка. Орфографія. Орфоєпія» (10 клас).
2. Виконайте вправи № 91, № 105, № 114 за підручником Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В. Попова Л. О. «Українська мова (профільний рівень)» підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти (2018 р.)

3. Складіть план-конспект уроку вивчення нового матеріалу до теми «Основні норми сучасної літературної вимови. Особливості вимови голосних, приголосних звуків та їх сполучень» (11 клас).

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні засоби милозвучності української мови?
2. Охарактеризуйте особливості вивчення фонетики й орфоєпії української мови в школах з національною мовою навчання?
3. Назвіть шляхи подолання фонетичних діалектизмів?
4. Які існують помилки інтерферуючого характеру та вкажіть шляхи їх попередження і виправлення?
5. Розкажіть про вимоги до повного фонетичного розбору?
6. Як користуватися орфоєпічними словниками на уроках української мови?

Практичне заняття № 2

Тема: Значення, місце і принципи вивчення лексикології, фразеології, будови слова та словотвору у шкільному курсі української мови (профільний рівень)

I. Опрацювати теоретичні питання:

1. Зміст шкільного курсу лексикології.
2. Значення, місце і принципи вивчення лексики.
3. Методика навчання фразеології української мови, шляхи засвоєння фразеологізмів.
4. Система тренувальних вправ із лексики й фразеології. Вироблення навичок користування словниками різних типів. Лексичний аналіз тексту.
5. Наочні посібники з лексики і фразеології, методика їх використання.
6. Значення і завдання вивчення будови слова.
7. Методика поглиблення знань про значущі частини мови (морфеми).
8. Прийоми вивчення морфемної будови слова.
9. Методика словотвору: значення, зміст, завдання і принципи вивчення словотвору в школі. Зв'язок з будовою слова, фонетикою, лексикою, морфологією, орфографією.

10. Використання наочності й ТЗН під час вивчення будови слова і словотвору.

II. Виконати завдання:

1. За тлумачним словником визначте, скільки лексичних значень мають слова *іти, голова, легкий*. Складіть п'ять речень, у кожному з яких ці слова були б із різним лексичним значенням.

2. Створіть пейзажну замальовку, використовуючи омоніми *місяць, лист, дорога, дзвінка, ключ, сонце, світило*.

3. Підготуйте 5 вправ на урок формування умінь та навичок із теми «Омоніми. Синоніми. Антоніми. Пароніми» для учнів 10 класу.

4. На основі синонімії будуються такі стилістичні фігури: *евфемізм, перифраза, градація, посилюваний повтор, тавтологія*. Дайте визначення кожному з них та наведіть приклади речень. (Ворон, 10 клас)

5. Складіть план-конспект уроку вивчення нового матеріалу до теми «Словотвір. Морфологічні і неморфологічні способи творення слів. Зміни приголосних при словотворі» (10 клас).

Питання для самоконтролю

1. Які труднощі виникають в учнів при засвоєнні лексичних понять?
2. Наведіть приклади тренувальних вправ з лексики та фразеології?
3. Робота з тлумачним словником, словниками синонімів, фразеологізмів, іншомовних слів та ін.
4. Яке значення має лексична робота в системі занять із розвитку мовлення на уроках української мови (профільний рівень)?
5. Розкажіть про вивчення синонімів, омонімів, антонімів, архаїзмів та інших лексичних категорій, вивчення яких передбачене програмою.
6. Яке значення для учнів 10–11 класів має процес вивчення морфемної будови слова на уроках української мови?
7. Які труднощі виникають в учнів при засвоєнні словотвірних понять?
8. Опишіть методику проведення словотвірного аналізу?

Практичне заняття № 3

Тема: Пізнавальне й практичне значення граматики у шкільному курсі української мови (профільний рівень)

I. Опрацювати теоретичні питання:

1. Місце граматики в шкільному курсі української мови.
2. Пізнавальне й практичне значення граматики, її роль у формуванні вмінь і навичок, у попередженні та подоланні граматичних помилок, збагаченні мовлення.
3. Короткий огляд основних напрямів навчання граматики.
4. Основні принципи навчання граматики в школі.
5. Методи і прийоми навчання граматики.

II. Виконати завдання:

1. Перепишіть речення, підкресліть у ньому іменники та виконайте їх морфологічний розбір за схемою.

Як не любити зими сніжно-синьої на Україні моїй, саду старого в пухнастім інеї, сивих, веселих завій?

Послідовність розбору:

- 1) іменник, загальне значення, на яке питання відповідає;
  - 2) початкова форма іменника (називний відмінок однини);
  - 3) назва власна чи загальна;
  - 4) рід;
  - 5) відміна (чи незмінний), група, якщо є;
  - 6) відмінок;
  - 7) число (має форму однини і множини чи одну із них);
  - 8) синтаксична роль.
2. Складіть план-конспект уроку узагальнення і систематизації знань, умінь та навичок (на матеріалі теми «Займенник» (10 клас)).
  3. Виконайте вправи № 486, № 490 за підручником Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О. «Українська мова (профільний рівень)» підручник для 10 класу.

Питання для самоконтролю

1. Яке значення має граматики в шкільному курсі української мови (профільний рівень)?
2. Наведіть приклад граматичного розбору речення.
3. Розкажіть про міжпредметні та внутрішньопредметні зв'язки під час навчання граматики.
4. Охарактеризуйте граматичний розбір (значення, види і прийоми виконання).
5. Опишіть основні напрями навчання граматики.
6. Назвіть основні принципи навчання граматики в школі (профільний рівень).
7. У чому полягає пізнавальне й практичне значення граматики?

Практичне заняття № 4

Тема: Методика роботи над текстом

I. Опрацювати теоретичні питання:

1. Текст як лінгводидактичне поняття.
2. Роль тексту у формуванні комунікативної компетенції учнів 10–11 класів (профільний рівень).
3. Принципи і методи ознайомлення учнів із текстом, його структурою й засобами побудови.
4. Поняття текстоцентричного підходу до навчання мови.
5. Лінгвостилістичний аналіз тексту.

II. Виконати завдання:

1. Підготуйте тексти різних типів (на вибір) та розробіть до них систему завдань для учнів 10–11 класів.
2. Розробіть план-конспект уроку розвитку зв'язного мовлення з використанням стилістичних завдань (10–11 класи).

Питання для самоконтролю

1. Розкажіть про зв'язок лінгвістики тексту з когнітивною та комунікативною методикою, психолінгвістикою, риторикою й культурою мовлення?
2. Які ви знаєте види текстів, дайте характеристику кожному з них?
3. Охарактеризуйте структурну та інтонаційну цілісність тексту.
3. Як саме текст впливає на комунікативну діяльність учнів?
4. Назвіть основні принципи

ознайомлення учнів із текстом. 5. Розкажіть про методику проведення лінгвістичного аналізу публіцистичного тексту. 6. Які ви знаєте посібники, присвячені методиці роботи з текстом?

Практичне заняття № 5

**Тема: Методика удосконалення комунікативної компетентності учнів
10–11 класів (профільний рівень)**

I. Опрацювати теоретичні питання:

1. Основні форми занять із мови в 10–11 класах.
2. Удосконалення умінь і навичок із різних видів мовленнєвої діяльності.
3. Форми і методи роботи в 10–11 класах.
4. Особливості уроків української мови в старших класах (профільний рівень).
5. Аналіз творів і робота над піднесенням стилістичної, орфографічної та пунктуаційної грамотності учнів.

II. Виконати завдання:

1. Підготуйте наукове повідомлення з посиланням на дослідження авторитетних учених на одну із запропонованих тем: «Мова – духовна скарбниця народу», «Джерела збагачення української мови», «З історії походження української мови»
2. Розробіть план-конспект уроку-конкурсу для удосконалення комунікативної компетентності учнів 10–11 класів.
3. Складіть бібліографічний словник українських методистів-дослідників методики зв'язного мовлення.

Питання для самоконтролю

1. Які ви знаєте способи розширення і поглиблення знань зі стилістики, культури мовлення і риторики?
2. У чому полягає проведення індивідуальної роботи з учнями над повторення і поглибленням знань з української мови?
3. Назвіть основні методи роботи в старших класах (профільний рівень).
4. Розкажіть про роботу над мовленням учнів у зв'язку з вивченням літератури.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 1–2

Тема: Моделювання структури і змісту різнотипних уроків вивчення лексики, фразеології, будови слова та словотвору й розділу морфологія (профільний рівень)

I. Опрацювати теоретичні питання:

1. Типи уроків з української мови.
2. Організація методичних спостережень за уроками різних типів.
3. Формування комунікативних умінь і навичок учнів на різнотипних уроках.
3. Добір системи вправ і завдань на уроках української мови.
4. Структура уроку. Характеристика основних структурних елементів уроку.

II. Практичні завдання:

1. Назвіть відомі вам методи і прийоми зацікавлення учнів новою темою (на матеріалі розділу «Фразеологія художнього мовлення, наукова, публіцистична, офіційно-ділова»).
2. Складіть план-конспект уроку формування умінь і навичок до теми «Основні способи творення дієслів, прислівників. Складні, складноскорочені слова, способи їх творення та написання».
3. Підготуйте комплект роздавальних карток розгалуженої системи до розділів «Будова слова» і «Словотвір».

III. Запитання для бесіди:

1. Якою є структура уроку вивчення нового матеріалу?
2. З якою метою проводять уроки узагальнення і систематизації вивченого?
3. Яку систему вправ варто добирати на уроках формування умінь і навичок?
4. Охарактеризуйте структуру уроку з розвитку зв'язного мовлення.
5. Обґрунтуйте доцільність проведення нестандартних уроків.

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 3–4

Тема: Поглиблення і систематизація найважливіших відомостей із синтаксису простого і складного речення. Методика формування орфографічної та пунктуаційної грамотності учнів

I. Опрацювати теоретичні питання:

1. Сучасні підходи до вивчення синтаксису простого і складного речення у лінгводидактиці.
2. Особливості вивчення складного синтаксичного цілого й актуального членування речення.
3. Методи й прийоми теоретично-практичного вивчення синтаксису: синтаксичний розбір речення, заміна одних синтаксичних конструкцій іншими, поширення і скорочення речень.
4. Моделювання уроку узагальнення й систематизації вивченого в 10–11 класах.
5. Технологія вивчення односкладних і неповних речень.
6. Значення орфографії та її місце в шкільному курсі української мови.
7. Методика вивчення орфографічних правил.
8. Основні принципи та прийоми навчання орфографії.
9. Труднощі у вивченні орфографії, шляхи їх подолання.
10. Найважливіші принципи навчання пунктуації.
11. Основні методичні прийоми навчання пунктуації.
12. Поняття про пунктограму.
13. Види вправ з пунктуації.
14. Методика виправлення, обліку й класифікації пунктуаційних помилок.

II. Практичні завдання:

1. Виконайте вправи № 269, № 270 за підручником Станіслава Карамана, Олени Горошкіної, Ольги Караман, Людмили Попової «Українська мова» (профільний рівень) для 11 класу (2019 р.)
2. Підготуйте 5 вправ на урок узагальнення та систематизації знань до теми «Складні і багатокомпонентні речення» для учнів 10–11 класів.

3. Зробіть синтаксичний розбір речення:

Справді, деякі різновиди фіалки нагадують очі, вони викликають у людській уяві приємні враження.

4. Перевірте контрольні перекази учнів одного класу (10–11 класи) і зробіть їх аналіз.

5. Розробіть систему завдань для індивідуальної роботи над помилками.

6. Підготуйте картку обліку помилок у переказах одного класу (10–11 класи).

III. Запитання для бесіди:

1. Розкажіть про зв'язок синтаксису з лексикологією, морфологією і розвитком мовлення учнів

2. Назвіть особливості будови складного багатокomпонентного речення з різними видами зв'язку.

3. Формування умінь і навичок із синтаксису.

4. Наведіть приклади використання наочності й ТЗН у процесі вивчення синтаксису.

5. Назвіть специфічні методи і прийоми вивчення синтаксису.

6. Розкажіть про реалізацію системного підходу у вивченні складного речення.

7. Охарактеризуйте роботу з розвитку зв'язного мовлення учнів на різних етапах засвоєння синтаксичної теорії.

8. Назвіть основні принципи навчання орфографії.

9. Які є види орфографічних вправ та охарактеризуйте методику їх проведення?

10. Поясніть залежність навчання орфографії від принципів українського правопису?

11. Охарактеризуйте систему роботи над орфографічними помилками.

12. Назвіть види орфографічних вправ та поясніть методику їх проведення.

13. Які існують вимоги до грамотного письма і культури мовлення?

14. Розкажіть про пунктуаційні правила, назвіть їх класифікацію.

15. Охарактеризуйте основні методичні прийоми навчання пунктуації.

16. Поясніть причину виникнення пунктуаційних помилок, назвіть шляхи їх попередження.

17. Яке значення мають диктанти на уроках української мови?

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 5

Тема: Методика вдосконалення монологічного та діалогічного мовлення учнів

I. Опрацювати теоретичні питання:

1. Мовлення і спілкування як методичні поняття.

2. Методи, прийоми, засоби формування монологічного мовлення учнів.

3. Методи, прийоми, засоби формування діалогічного мовлення учнів.

2. Розвиток діалогічного й монологічного усного мовлення учнів.

3. Психологічні основи формування діалогічного та монологічного мовлення учнів.

4. Основні напрями і принципи мовленнєвої підготовки учнів.

5. Ознайомлення з мовленнєвими нормами та комунікативними якостями мовлення.

6. Робота над продуктивними видами мовленнєвої діяльності.

II. Практичні завдання:

1. Укладіть термінологічний словник «Види мовленнєвої діяльності» (10–12 термінів).

2. Розробіть 5–7 комунікативно-ситуативних вправ з метою вдосконалення монологічного мовлення учнів 11-го класу.

3. Складіть конспект уроку для 10 класу «Складання і розігрування діалогів до запропонованих ситуацій у дистантному й контактному спілкуванні. Моделювання телефонної розмови».

III. Запитання для бесіди:

1. Розкажіть про особливості монологічного та діалогічного мовлення.

2. У чому полягає сутність найголовніших мовленнєвознавчих понять?

3. Назвіть основні функції навчального діалогу?
4. Розкажіть про використання невербальних засобів у процесі діалогічного мовлення.
5. Назвіть принципи формування діалогічного мовлення учнів.
6. Назвіть функції монологу.
7. Яка роль мовленнєвого етикету у спілкуванні?

ЛАБОРАТОРНЕ ЗАНЯТТЯ № 6–7

Тема: Методика стилістичного аналізу тексту та підвищення рівня культури мовлення учнів. Зміст та структура вступних уроків з української мови (профільний рівень) та методика їх проведення

I. Опрацювати теоретичні питання:

1. Предмет і завдання шкільної стилістики.
2. Методи і прийоми навчання стилістики.
3. Спостереження над мовою зразкових текстів різних стилів мовлення.
4. Наступність і перспективність у формуванні культуромовних умінь і навичок учнів.
5. Ознайомлення учнів з особливостями культури усного і писемного мовлення.
6. Теоретична основа вступних уроків. Особливості технології вступних уроків.

II. Практичні завдання:

1. Доберіть у підручниках для 10–11 класів (профільний рівень) 3–4 вправи, що формують комунікативну вправність учнів і дайте їм методичну характеристику.
2. Зробіть стилістичний аналіз самостійно дібраного тексту одного зі стилів мовлення.
3. Складіть конспект нестандартного уроку «Стили мовлення» у 10 класі.

III. Запитання для бесіди:

1. Що таке стилістичний аналіз тексту?

2. Які основні аспекти вивчення стилістики та культури мовлення в школі?
3. Як пояснити учням поняття «стиль мови» і «стиль мовлення»?
4. Які ви знаєте види вправ із культури мовлення?
5. Охарактеризуйте ознайомлення учнів з особливостями культури усного і писемного мовлення.
6. Розкажіть про формування умінь дотримуватися комунікативних якостей мовлення під час побудови власних висловлювань.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ

Зміст і форми самостійної роботи

Самостійна робота здобувачів вищої освіти – це одна з організаційних форм навчання, яка регламентується робочим навчальним планом. Зміст самостійної роботи визначається у навчальній програмі кожної дисципліни з орієнтацією на вимоги освітньо-кваліфікаційної характеристики фахівця.

Навчальний матеріал, передбачений для самостійного опрацювання здобувачем вищої освіти, підлягає підсумковому контролю нарівні з матеріалом, який опрацьовується під час навчальних занять.

Самостійна робота здобувачів вищої освіти передбачає:

- Опрацювання окремих тем теоретичного курсу «Методики навчання української мови у закладах загальної середньої освіти (профільний рівень)»;
- Підготовку до практичних і лабораторних занять;
- Підготовку до різних форм контролю
- Виконання індивідуальних науково-дослідних завдань.

Змістом самостійної роботи здобувачів вищої освіти є:

- Опрацювання рекомендованої літератури;
- Ознайомлення із зразками методичних матеріалів;
- Розробка уроків, позакласних заходів і методичних рекомендацій;
- Аналіз програм навчальних предметів (обов'язкових і за вибором), факультативів, спецкурсів, рекомендованих Міністерством освіти і науки України до використання у навчально-виховному процесі загальноосвітніх закладів;
- Аналіз календарного планування;
- Аналіз шкільних підручників профільного рівня;
- Повторення та систематизація навчального матеріалу;
- Написання рефератів, тез, статей, рецензій тощо;
- Анотування наукових джерел;
- Добір та опрацювання фахової літератури;

- Пошук інформації в мережі Інтернет (використання web-браузерів, баз даних, користування інформаційно-пошуковими, інформаційно-довідковими системами, автоматизованими бібліотечними системами, електронними журналами);
- Організація діалогу в мережі Інтернет (використання електронної пошти, синхронних телеконференцій);
- Створення тематичних web-сторінок і web-квестів.

ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Основні етапи формування і розвитку української національної мови.
2. Роль Кирила і Мефодія у становленні слов'янської писемності.
3. Писемна і усна форми літературної мови. Діалекти як історична база літературних мов.
4. Місце фонетики та орфоєпії в системі мови. З історії української фонетики.
5. Соціолінгвістичні фактори, що впливають на вимову людини.
6. Орфоєпічна норма. Особливості використання орфоєпічного словника на уроках української мови (профільний рівень).
7. Основні принципи української орфографії.
8. Формування соціокультурної компетенції учнів старшої школи профільного рівня в навчанні фонетики.
9. Становлення методики навчання фонетики.
10. Відомі українські науковці, які досліджували проблеми навчання фонетики.
11. Основні орфографічні норми. Типові помилки, зумовлені відхиленням від орфографічної норми.
12. Сучасні підходи в навчанні лексики і фразеології (системний, функційно-стилістичний, компетентнісний, проблемний тощо).
13. Значення лексичних і фразеологічних знань, умінь та навичок у формуванні мовної особистості.
14. Мета і завдання методики навчання лексики і фразеології на уроках української мови (профільний рівень).
15. Своєрідність специфічних прийомів навчання лексикології та фразеології.
16. Реалізація комунікативно-діяльнісного й функційно-стилістичного підходів під час вивчення будови слова і словотвору.

17. Ознайомлення учнів із способами словотвору. Труднощі у засвоєнні словотворчих понять; система вправ; словотворчий аналіз, методика його проведення.

18. Наступність і перспективність у вивченні будови слова і словотвору.

19. Засвоєння теоретичних відомостей з морфології. Формування мовної компетенції учнів.

20. Оволодіння морфологічними нормами. Формування мовленнєвої компетенції учнів.

21. Актуальні проблеми методики вивчення службових частин мови.

22. Необхідність забезпечення системного підходу в навчанні граматики.

23. Сучасні підходи до вивчення синтаксису простого і складного речення у лінгводидактиці.

24. Речення як основна синтаксична і комунікативна одиниця.

25. Шляхи подолання труднощів при вивченні словосполучення і речення.

26. Зв'язок читання і письма з формуванням орфографічних навичок учнів 10–11 класів.

27. Методика редагування тексту з орфографічними помилками.

28. Застосування інноваційних технологій у навчанні орфографії.

29. Ознайомлення зі словниками на спеціальних уроках.

30. Місце диктанту як прийому організації навчальної діяльності у засвоєнні орфографії.

31. Робота з діалектним словником на уроках української мови (профільний рівень).

32. Історія розвитку методики зв'язного мовлення.

33. Внесок провідних учених-методистів у методика зв'язного мовлення.

34. Мовленнєва ситуація. Мовленнєві ролі та наміри мовця і слухача.

35. Комунікативні ознаки мовлення. Поняття про комунікативну доцільність, точність, ясність, правильність, чистоту, логіку, послідовність, образність, виразність, естетичність мови.

36. Види робіт із розвитку зв'язного мовлення учнів старшої школи профільного рівня за вимогами чинних програм.
37. Сутність системи роботи з культури мовлення в старшій школі.
38. Поняття стилістики у змістових лініях чинної шкільної програми з української мови (профільний рівень).
39. Культура мовлення вчителя-словесника.
40. Позаурочні форми роботи зі стилістики та культури мовлення.

ІНДИВІДУАЛЬНІ НАУКОВО-ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І.

Українська мова як навчальна дисципліна для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів

1. Завдання теоретико-практичного характеру (одне завдання за вибором студента)

1. Підготувати повідомлення (за вибором студента) за фаховими публікаціями:

- Бондаренко Н. Лінгвістичні засади роботи над стилістичним синтаксисом рідної мови в 11 класі профільної школи. Українська мова і література в школі. 2009. № 8. С. 16–19.

- Коваленко С. Маліченко Л., Нечипоренко О. «Живи, Україно, живи для краси, для сили, для правди, для волі!». Інтегрований урок – лінгвостилістичне дослідження в 11 класі. Дивослово. 2011. № 8. С. 35–39.

- Редька Т. Як почути стиль? Матеріали до уроку української мови з теми «Стилістичні засоби фонетики» в 10 класі. Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2008. № 4. С. 23–26.

2. Назвіть стилістичні уміння та навички старшокласників. Назвіть прийоми вивчення стилістики. Укладіть детальний план-конспект уроку з теми (за вибором студента):

- «Стилістичні засоби лексикології і фразеології».

- «Стилістичні засоби фонетики».

- «Стилістичні можливості граматичних форм часу, способу, особи, виду, стану дієслів. Функції дієслова в художньому стилі. Синонімія форм часу дієслів. Стилістичне вживання способових і часових форм дієслова».

- «Стилістичне використання засобів словотвору. Синонімія словотвірних афіксів. Національно-специфічне вживання зменшено-пестливих форм.

Особливості вживання осново- і словоскладання, абревіатур, їх правильна вимова».

3. Доберіть тексти нетрадиційних видів диктантів: диктант-тест, диктант-змагання, диктант інформаційної дії, диктант-гіпотеза, диктант з обґрунтуванням. Обґрунтуйте письмово методику проведення диктанту-алгоритму під час засвоєння нових знань з теми : «Відміни іменників».

2. Завдання практичного характеру (одне завдання за вибором студента)

1. Змоделюйте конспект інтегрованого уроку української мови в 10 класі (профільний рівень) на тему: Узагальнення й систематизація вивченого з теми «Іменник».

2. Змоделюйте конспект уроку-турніру для учнів 11-го класу (профільний рівень) на тему «Лексикологія і фразеологія».

3. Складіть план-конспект уроку узагальнення та систематизації вивченого з розділу «Морфеміка і словотвір», (тему оберіть самостійно за програмою), використовуючи інноваційні технології, інтерактивні методи навчання мови, вправи та завдання проблемно-пошукового характеру.

3. Завдання практичного характеру (одне завдання за вибором студента)

1. Розробіть роздатковий матеріал для поглиблення, узагальнення та систематизації знань учнів старшої школи профільного рівня з лексики та фразеології.

2. Доберіть тексти для редагування, вказавши, на якому уроці та з якою дидактичною метою їх можна використовувати.

3. Підготуйте розгорнутий конспект уроку узагальнення і систематизація вивченого на тему «Орфограми в префіксах і суфіксах» для учнів 10-го класу (профільний рівень).

4. Завдання теоретико – практичного характеру (одне завдання за вибором студента)

1. Охарактеризуйте дидактичний і виховний потенціал медіа. Виконайте аналіз шкільного підручника з української мови для учнів 10–11 класів (профільний рівень) на предмет наявності медіаінформації.

2. Поясніть методику проведення тестового контролю з української мови. Розробіть контрольні тестові завдання з розділу «Фонетика. Фонологія. Графіка. Орфоепія».

3. З'ясуйте, чому до ефективних засобів формування граматичної компетенції учнів профільного рівня належать граматичні (морфологічні й синтаксичні) вправи. Запропонуйте систему таких вправ, використання яких буде результативним на уроках української мови у 10 класі.

5. Завдання практичного характеру (одне завдання за вибором студента)

1. Підготуйте розгорнутий конспект уроку за однією з тем із розділу «Морфеміка, словотвір, морфологія української мови» для учнів 11 класу (профільний рівень) (тему, тип уроку студент обирає самостійно).

2. Підготуйте розгорнутий конспект уроку за однією з тем з розділу «Лексикологія» (тему, тип уроку студент обирає самостійно).

3. Підготуйте розгорнутий конспект бінарного уроку для учнів 10–11 класів (профільний рівень) (клас, тему, тип уроку студент обирає самостійно).

6. Завдання теоретико – практичного характеру (одне завдання за вибором студента)

1. Чинна програма з української мови (профільний рівень) посилює увагу вчителя до компетентнісного підходу, що передбачає формування медіаосвітніх компетентностей. Розробіть фрагмент уроку для учнів 10–11 класів (профільний рівень) з використанням засобів медіаосвіти на етапі засвоєння нових знань. Які засоби медіаосвіти запропонуєте? Формування яких умінь і навичок передбачатиме їх використання на даному етапі уроку?

2. Яке значення для учнів має текстоцентричний підхід у процесі профільного навчання української мови. Запропонуйте систему текстуальних тренувальних вправ на подолання стилістичних помилок.

3. Для формування стійких граматичних, правописних, комунікативних умінь учнів 10–11 класів (профільний рівень) розробіть вправи, в яких будуть реалізовані внутрішньопроектні зв'язки морфології з орфографією, синтаксисом, стилістикою, риторикою. Доведіть ефективність таких вправ на уроках української мови.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II.

Мовленнєвий розвиток учнів

1. Завдання теоретико-практичного характеру (одне завдання за вибором студента)

1. Охарактеризуйте роботу над формуванням культури мовлення старшокласників. Наведіть приклади ситуаційних завдань, застосування яких сприятиме ефективному засвоєнню учнями мовленнєвого етикету під час складання власних висловлювань.

2. Доберіть у підручниках для 10–11 класів (профільний рівень) 3–4 вправи, що формують комунікативну вправність учнів і дайте їм методичну характеристику.

3. Яка роль стилістичних умінь і навичок у формуванні комунікативної компетенції учнів профільного рівня. Доберіть мовленнєві вправи на:

- оволодіння доречністю мовлення;
- виявлення та виправлення ненормативності мовлення.

2. Завдання практичного характеру (одне завдання за вибором студента)

1. Змодельуйте конспект уроку-диспуту для учнів 10–11 класів (клас, тему студент обирає самостійно).

2. Розробіть план-конспект уроку з теми «Меморія як система усного запам'ятовування промов», передбачивши застосування інтерактивних методів навчання.

3. Укладіть бібліографію статей про особливості навчання риторики в школі, опубліковані у фахових журналах («Дивослово», «Українська мова та література в школі», «Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах» тощо) за останні п'ять років.

3. Завдання практичного характеру (одне завдання за вибором студента)

1. Підготуйте розгорнутий конспект уроку розвитку мовлення для учнів 10 класу профільного рівня (тему студент обирає самостійно).

2. Підготуйте методичний коментар для учнів 10–11 класів профільного рівня «Технологія підготовки промови».

3. На основі аналізу чинної програми з української мови (профільний рівень) виділіть мовленнєвознавчі поняття, які лежать в основі мовленнєвого розвитку учнів. Укладіть словникові статті до цих понять.

4. Завдання теоретико – практичного характеру (одне завдання за вибором студента)

1. Складіть висловлення рекомендаційного характеру з теми «Як уникнути конфлікту під час спілкування» (обсяг – 100–120 слів).

2. Поясніть чому навчання мовлення учнів спирається на психологічні й психолінгвістичні чинники.

3. Законспекуйте основні положення в роботах провідних учених-методистів про методика зв'язного мовлення (К. Ушинський, І. Срезневський, М. Рибникова, М. Львов, Т. Ладиженська, В. Мельничайко, М. Пентилюк, М. Стельмахович та ін.).

5. Завдання практичного характеру (одне завдання за вибором студента)

1. Підготуйте повідомлення «Взаємозв'язок напрямів роботи з розвитку мовлення учнів».

2. Складіть план-конспект уроку формування рецептивного чи продуктивного мовлення учнів (тему, клас студент обирає самостійно).

3. Складіть конспект уроку для 11-го класу «Виступ на семінарах, зборах, конференціях».

6. Завдання теоретико – практичного характеру (одне завдання за вибором студента)

1. Які методи і прийоми роботи над культурою мовлення школярів сприятимуть реалізації комунікативної змістової лінії. Наведіть приклади.

2. Доберіть у підручниках для 10–11 класів профільного рівня 3–4 вправи, що формують комунікативну вправність учнів і дайте їм методичну характеристику.

3. Охарактеризуйте основні ознаки культури мовлення. Розробіть фрагмент уроку, спрямований на формування стилістичних умінь і навичок та розвиток культури мовлення учнів 10–11 класів профільного рівня.

СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ТА ОЦІНЮВАННЯ

Метою контролю успішності науково-теоретичної та практичної методичної підготовки майбутніх вчителів української мови є виявлення рівня засвоєння здобувачами вищої освіти знань теорії методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах, розуміння важливості теорії для планування та проведення навчально-виховної роботи в загальноосвітніх закладах й обсягу вмінь поєднувати набуті знання для вирішення практичних завдань навчання української мови.

Критерії оцінювання:

Оцінка «**відмінно**» (А / 90–100 балів) виставляється за:

- правильне та повне розкриття змісту матеріалу з поставленого питання;
- те, що у відповіді на теоретичне питання висвітлюється не тільки теоретичний матеріал, різні погляди вчених на певну проблему, а й влучні приклади;

- вільне володіння професійною термінологією;
- самостійну впевнену та творчу діяльність;
- послідовний, логічний, обґрунтований, безпомилковий виклад матеріалу;
- уміння аналізувати, зіставляти, узагальнювати;
- уміння використовувати отримані теоретичні знання.

Оцінки «**добре**» (В / 82–90); «**дуже добре**» (С / 75–81) виставляється за:

- правильне та повне розкриття змісту матеріалу з поставленого питання;
- правильну творчу діяльність щодо застосування окремих темі розділів дисципліни;

- те, що у відповіді на теоретичне питання висвітлюється не тільки теоретичний матеріал, різні погляди вчених на певну проблему, а й влучні приклади;

- вільне володіння професійною термінологією;
- послідовний, логічний, обґрунтований, безпомилковий виклад матеріалу;
- уміння аналізувати, зіставляти, узагальнювати;
- уміння використовувати отримані теоретичні знання;

– незначні, не грубі фактичні, граматичні помилки.

Оцінки «**задовільно**» (D / 69–74); «**достатньо**» (E / 60–68) виставляється за:

– знання і розуміння тільки основного програмового матеріалу;

– те, що у відповіді на теоретичне питання висвітлюється тільки теоретичний матеріал, не розкриваються різні погляди вчених на певну проблему, або не наводяться влучні приклади;

– спрощений виклад матеріалу;

– суттєві помилки.

Оцінка «**незадовільно**» (F / 1–59) виставляється за:

– незнання і нерозуміння основного програмового матеріалу;

– спрощений виклад матеріалу;

– те, що у відповіді на теоретичне питання висвітлюється неповністю теоретичний матеріал, не розкриваються різні погляди вчених на певну проблему, не наводяться влучні приклади;

– суттєві помилки.

Розподіл балів, які отримують здобувачі вищої освіти

Поточне тестування та самостійна робота										ІНДЗ	Підсумковий контроль	Всього
МД 1										МД 2		
Змістовий модуль I				Змістовий модуль II								
Т1	Т2	Т3	Лб 1–2	Т4	Т5	Лб 3–4	Лб 5	Лб 6–7	Тест			
5	5	5	10	5	5	10	5	10	10	15	15	100

Шкала оцінювання: національна та ЄКТС

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за національною шкалою	
	для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90 – 100	відмінно	зараховано
82 – 89	добре	
75 – 81		
69 – 74	задовільно	
60 – 68		
35 – 59	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
1 – 34	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

МЕТОДИЧНІ ОРІЄНТИРИ ДО ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І.

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА ДЛЯ ПРОФІЛЬНОГО НАВЧАННЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Тема лекції № 1. Систематизація методики навчання фонетики, орфоепії та графіки у профільній школі

ПЛАН

1. Особливості організації профільного навчання за філологічним напрямом, профіль – українська філологія.
2. Формування орфоепічних навичок, удосконалення дикції, розвиток умінь володіти голосом майбутніх учителів філологів.
3. Роль орфоепічних словників.

Виклад основного матеріалу

1. Особливості організації профільного навчання за філологічним напрямом, профіль – українська філологія.

Предметні цілі сучасного курсу української мови максимально наближені до життєвих потреб учнів, відображають їхні життєві орієнтири, спрямовують курс на інтенсивний мовленнєво-мислительний, інтелектуальний і духовний розвиток школярів. При цьому розвиток мовленнєвої діяльності учня розглядається як інтегрований показник його особистісного зростання.

З огляду на це зміст навчання української мови і технології його засвоєння базуються на прогресивних підходах до навчально-виховного процесу (особистісно зорієнтованому, компетентнісному, соціокультурному, функціонально-комунікативному), що передбачає розв'язання комунікативних завдань, успішність яких залежить від розуміння учнями спілкування як засобу

вираження основної функції мови – комунікативної. Досягти цього можна тоді, якщо навчити дітей не тільки мовних засобів для одержання й передачі інформації, а й самого процесу одержання і передачі інформації.

Потребують перегляду і підходи до контролю й оцінювання результатів навчання, адже учні мають не лише здобути ту чи іншу суму знань, а більшою мірою їх застосовувати на практиці в нових умовах, при цьому виявляючи не лише знання з мови, а й уміння вживати вивчені мовні засоби під час створення усних і письмових (монологічних і діалогічних) висловлювань різних типів, стилів і жанрів мовлення з дотриманням вимог до мовлення і культури спілкування.

Типові навчальні плани старшої школи реалізують зміст освіти залежно від обраного профілю навчання. Кожен з профілів передбачає вивчення предметів на одному із трьох рівнів:

➤ **рівні стандарту** – навчальні предмети не є профільними чи базовими (наприклад, українська мова у фізико-математичному профілі);

➤ **академічному рівні** – навчальні предмети не є профільними, але є базовими (наприклад, українська мова в історичному профілі);

➤ **профільному рівні** – він передбачає поглиблене вивчення відповідних предметів, орієнтацію їх змісту на майбутню професію (наприклад, українська мова у філологічному профілі).

У процесі навчання української мови за програмою **рівня стандарту** необхідно розв'язати важливі загальноосвітні, виховні й практичні завдання: підготувати старшокласників до використання мовних ресурсів у всіх ланках виробничої та невиробничої сфери; сформувати в них уміння й навички доцільного використання мовних засобів у різних життєвих ситуаціях із дотриманням українського мовленнєвого етикету; виховувати в старшокласників шанобливе ставлення до української мови як до державної; створити умови для свідомого опанування учнями міцних знань про українську мову; виробити в старшокласників потребу в постійному вдосконаленні рівня знань, культури мовлення.

Навчання української мови на **академічному рівні** здійснюватиметься на основі поєднання особистісно зорієнтованого, комунікативно-діяльнісного, компетентнісного, соціокультурного та інших підходів, а також принципів єдності навчання, виховання і розвитку; взаємопов'язаного опанування мови й мовлення, усіх чотирьох видів мовленнєвої діяльності; диференціації; наступності й перспективності між основною й старшою ланками загальноосвітньої школи та між профільною і професійною освітою.

Цією програмою з української мови для старшої школи передбачено поглиблення мовної і мовленнєвої компетенцій старшокласників, зокрема узагальнення, систематизація знань і вмінь зі стилістики мови й мовлення, культури мовлення, розвиток комунікативних, оргдіяльнісних і вдосконалення правописних умінь і навичок.

Учні ознайомляться зі стилістичними властивостями й синонімічними зв'язками слів, словосполучень, граматичних форм, синтаксичних конструкцій. Так, у 10-му класі розпочнеться послідовне ознайомлення зі стилістичними можливостями звукової системи мови, лексичними, фразеологічними, словотворчими засобами стилістики; у 11-му – морфологічними засобами стилістики, стилістикою простих і складних речень, з різними способами передачі чужого мовлення. Здобуті на більш високому рівні уявлення про стилістичне забарвлення мови, зображувально-виражальні засоби, а також оволодіння учнями відповідними вміннями й навичками дадуть змогу на наступному етапі ефективніше засвоїти матеріал про окремі функціональні стилі мовлення, що має чітко виражене практичне спрямування.

Поряд із засвоєнням старшокласниками матеріалу про стилістику мови і мовлення, культуру мовлення, передбачається розвиток і вдосконалення вмінь і навичок сприймати почуте й прочитане, відтворювати і створювати усні й письмові висловлення різних типів, стилів, жанрів мовлення з урахуванням ситуації спілкування; говорити й писати по суті, аргументовано і переконливо викладати свої думки, дискутувати, відстоювати свої погляди, використовуючи різні способи аргументації, вести діалог з різними співрозмовниками, зокрема

по телефону, в Інтернеті тощо, дотримуючись культури спілкування і правил мовленнєвого етикету, що сприятиме підготовці старшокласників до успішного спілкування і в процесі навчання, і майбутньої трудової діяльності.

Набуття і вдосконалення мовленнєвої компетенції старшокласників має здійснюватися в ході аналізу актуальних навчальних і життєвих проблем, у розв'язанні яких учні бачать особистісний сенс, унаслідок чого формується їхня пізнавальна мотивація щодо вивчення мови.

Програма з української мови для **профільного навчання учнів (філологічний напрям, профіль – українська філологія)** орієнтує не тільки на вивчення української мови, а й на обізнаність з філологічною галуззю в її зв'язках з іншими гуманітарними галузями (історико-літературними, історико-культурними, історико-правовими, мистецькими та ін.).

Викладання української мови у класах філологічного напрямку спрямоване на вирішення комплексу завдань: формування усвідомленого ставлення до української мови як інтелектуальної, духовної, моральної і культурної цінності, потреби знати сучасну українську літературну мову й досконало володіти нею в усіх сферах суспільного життя, розвиток інтелектуально-креативних здібностей, прагнення до творчого осягнення вершин української культури й мистецтва слова; готовності до адекватного вибору й отримання професійної гуманітарної (філологічної) освіти; поглиблення знань про мову як багатофункціональну знакову систему й суспільне явище, розуміння основних процесів, що відбуваються в мові, ознайомлення з мовознавством як наукою і працями провідних вітчизняних лінгвістів тощо; засвоєння норм мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування та вдосконалення умінь і навичок спілкування в науково-навчальній, соціально-культурній, офіційно-діловій сферах, оволодіння різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації; оволодіння вміннями сприймати, впізнавати, аналізувати, зіставляти мовні явища і факти, коментувати, оцінювати їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування; розмежовувати варіанти норм і мовленнєві порушення; сприймати мову як мистецьке явище,

що має етичну й естетичну цінність; працювати з різними типами текстів, мовними формами різних жанрів, стилів і підстилів; розуміння національної своєрідності української мовної картини світу, знання констант української національної культури, виховання поваги до інших етносів, їхніх мов, звичаїв, традицій, культури, історії; формування дослідницької компетенції, удосконалення вмінь і навичок самостійної філологічної роботи з науково-навчальним текстом, різними джерелами наукової, довідкової інформації з лінгвістики, зокрема електронними, розвиток умінь інформаційної переробки тексту.

Навчання української мови створює передумови для усвідомлення художньої літератури як мистецтва слова, закладає основи, важливі для опанування іноземних мов та інших шкільних предметів гуманітарного і негуманітарного циклів. Адже досконале володіння українською мовою, яка водночас є державною, високий рівень мовленнєвої культури – невід’ємна характеристика людини освіченої і культурної незалежно від обраного нею фаху.

Необхідна цілісна особистісно зорієнтована система шкільної україномовної освіти, а саме: чітке визначення загальних і специфічних цілей вивчення української мови, уникнення дублювання й перевантаженості другорядним матеріалом, актуалізація інтегративного підходу, внутрішньо-предметні і міжпредметні зв’язки у процесі навчання.

Безперечним є врахування потреб, соціальних і пізнавальних мотивів, інтересів, інтелектуального рівня, розвитку образного мислення, естетичних уподобань, художніх смаків старшокласників, зорієтованість на системну роботу з виявлення і творчого зростання філологічно обдарованих учнів. Завдання філологічного профілю – створити оптимальні умови для загальнокультурного, морального, естетичного розвитку особистості. Проте створення класів філологічного профілю не може бути зведене лише до перерозподілу навчального часу на користь збільшення годин на вивчення мови.

Великого значення у зв'язку з цим набуває проблема методів викладання, інтенсифікація навчання української мови в цілому. У концепції профільного навчання відзначається вирішальне значення наукового супроводу, що передбачає реалізацію завдань дослідницького і творчого характеру, розроблення педагогічних технологій на основі застосування активних та інтерактивних методів вивчення української мови, самостійної творчої діяльності учнів.

Так, для реалізації профільного навчання на уроках української мови в старших класах потрібно застосовувати такі методи для роботи з учнями, як настановчі, оглядові лекції, семінари, колоквіуми, творчі роботи, самостійне вивчення навчальної літератури (основної і додаткової), постановка проблемних завдань, моделювання ситуацій. Оскільки особливої ваги набирає реалізація особистісно зорієнтованого підходу до навчання української мови, то слід також відводити належне місце диспутам, груповій роботі, рольовій грі, керованим дослідженням, проектам тощо. Зазначені методи і форми навчання успішніше формують не лише спеціальні вміння й навички, а й загальнонавчальні способи розумових дій – планувальні (здатність побудувати модель діяльності на день, тиждень, місяць, рік); мислительні (узагальнення і конкретизація, аналіз і синтез, виділення головного, формулювання проблем, припущень, добір доказів для їх підтвердження) тощо.

Загальновизнаною є і потреба в тому, щоб мовлення учнів було правильним не лише у правописному аспекті, а й стилістичному, а також в аспекті мовленнєвої культури. При цьому всі відзначені рівні й аспекти розвитку мовлення школярів можуть повноцінно реалізуватися лише за умови, якщо вони актуалізуються на найвищому рівні – рівні тексту, адже саме на цьому рівні здійснюється вдосконалення вмінь, які мають безпосередній вихід на мовленнєву практику. Оскільки сучасна педагогіка визначила учня суб'єктом, рівноправним партнером процесу навчання, то є всі підстави говорити про діалогізм навчання, про необхідність розширення межі діалогічного поля, залучення школярів до діалогу з авторами підручників чи

вміщених у них текстів; про створення оптимальних умов для реалізації особистісного потенціалу кожного учня, запровадження партнерських взаєностосунків учителя й учнів тощо.

У нинішніх умовах старшої школи домінуючою є особистісна орієнтація навчання, яка передбачає забезпечення оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня, урахування його індивідуальних особливостей, пізнавальних потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні мови, самопізнання і саморозвитку.

Особистісно зорієнтований, комунікативно-діяльнісний, функціонально-стилістичний підходи до навчання також передбачають діалог, заохочення учнів до реалізації своїх потенційних можливостей уже в процесі навчання, що є ще не використаним резервом піднесення його ефективності. Потрібно відроджувати мистецтво діалогу, починаючи від засвоєння мовленнєвого етикету, культури поведінки, дотримання умов і правил проведення нарад, засідань, диспутів тощо, адже дотримання культури спілкування є одним із істотних критеріїв досягнення мовленнєвого розвитку учнів (уміння поєднувати правила культури поведінки, дотримання норм культури мовлення і використання формул мовленнєвого етикету у відповідних ситуаціях спілкування). Досягнення успіху в щоденних життєвих справах відбувається завдяки гармонійним гуманним стосункам і високому рівневі культури спілкування.

Головним у навчальному процесі стає переорієнтація з пасивних форм навчання на активну творчу працю. Основною характеристикою активних методів навчання є відповідність природи людського сприйняття, націленість на розкриття особистого «Я» як учня, так і вчителя через їхню творчу взаємодію. Серед таких активних методів виділяються: *евристичне спостереження, порівняння, конструювання, моделювання, смислове бачення, символічне бачення, метод творчої реалізації тощо.*

Дуже важливим напрямом роботи в умовах профільного навчання є формування в старшокласників *креативної компетентності* – здатності до

розв'язання будь-якої навчальної задачі творчо; бажання і вміння діяти не за зразком, а оригінально, передбачати новизну під час розв'язання навчальних завдань тощо.

Технології, що використовуються в системі курсів за вибором, повинні бути орієнтовані на те, щоб учень мав таку практику, яка допоможе йому краще оволодіти загальнонавчальними вміннями й навичками, необхідними для успішного засвоєння програми з української мови старшої школи.

Отже, до важливих завдань навчання старшокласників української мови в умовах профілю відносимо:

- розвиток пізнавального інтересу до української мови як до феномена, вироблення в учнів здатності діставати естетичне задоволення від читання художньої літератури українською мовою, від сприймання усного українського слова;

- урахування виняткової ролі державної мови в суспільному й особистісному розвитку кожного громадянина і необхідності належною мірою опанування її; необхідність збереження й подальшого її розвитку як безцінного культурного надбання попередніх поколінь українського народу і відповідальності кожного громадянина України в цій справі, зокрема й школярів, перед світовою спільнотою;

- формування потреби різнобічного розвитку власних здібностей і нахилів, збагачення пам'яті знаннями з різних галузей наук, а розуму – сучасними методами оперування знаннями, використовувати сучасні інформаційні і комунікаційні технології (Інтернет, дистанційні форми тощо);

- вироблення цілісного світогляду, знаходження сенсу життя як важливих умов удосконалення власної мовленнєвої здатності;

- потреба дотримання загальнолюдських моральних норм як необхідної передумови уникнення конфліктних ситуацій та оптимального розв'язання їх у разі назрівання; розвиток уміння вести діалог, висловлювати власні думки і переконливо аргументувати їх;

➤ прилучення учнів до загальнолюдських цінностей, яке найпродуктивніше можна реалізувати в процесі інтегративного вивчення української мови з використанням засобів музики й живопису, також спираючись на історичні дані.

У сучасних умовах навчання української мови й мовлення з урахуванням прогресивних підходів важливо дбати про структуру уроку. Зокрема ними повинно бути передбачено:

а) забезпечення мотивації (створення проблемної ситуації, з'ясування необхідності набутих умінь під час виконання завдань на уроці для подальшого навчання, майбутньої трудової діяльності тощо, активізація опорних знань і вмінь учнів);

б) представлення теми й очікуваних навчальних результатів;

в) презентація необхідної для учнів інформації;

г) забезпечення виконання системи вправ і завдань, спрямованої на формування мовних, комунікативних, соціокультурних і оргдіяльних умінь і навичок;

г) оцінювання результатів уроку, підбиття його підсумків, яке включає порівняння досягнутих результатів на уроці з очікуваними, їх аналіз і висновки, коригування набутих умінь і навичок, визначення нових тем (проблем) для їх розв'язання, складання плану подальшої роботи тощо.

Учителям важливо весь урок української мови будувати на тематично близькому дидактичному матеріалі, ураховуючи всю сукупність дидактичних цілей уроку, обираючи найдоцільніші комплексні вправи й завдання за мірою допомоги, рівнем творчості і способами інтегрування видів діяльності; організувати різні види проектної діяльності старшокласників та активізувати здобуті результати дослідницької роботи на різних етапах уроку для формування їхнього суб'єктного досвіду, включення їх у цілевизначення, планування діяльності; висунення гіпотез, вибору й розв'язання завдань, рефлексію тощо.

2. Формування орфоепічних навичок, удосконалення дикції, розвиток умінь володіти голосом майбутніх учителів філологів.

Культура мовлення майбутніх учителів філологів є комплексною лінгводидактичною проблемою і передбачає оволодіння:

- технікою мовлення, в т.ч. диханням, дикцією;
- вмінням керувати силою і висотою голосу;
- орфоепічними нормами української мови;
- засобами логіко-емоційної виразності мовлення, в т.ч. всіма різновидами пауз та їх тривалістю, логічними наголосами, мелодичними змінами тону, а також темпом мовлення.

Культура мовлення охоплює також уміння майбутніх учителів філологів підготуватися до мовленнєвої дії відповідно до характеру інформаційного матеріалу. Такі уміння сприяють точному донесенню повідомлення учителям філологам, яким необхідна певна інформація. Важливе місце в практичному освоєнні культури усного мовлення посідає техніка мовлення. Вона визначає норми артикуляції звуків, використання відповідних пауз, сили, темпу і тембру голосу як інтонаційних елементів висловлення.

Техніка мовлення – комплекс навичок у мовленнєвому диханні, голосотворенні й дикції, що дає учителям філологам змогу зрозуміло донести до реципієнтів певну інформацію. Отже, вона забезпечує правильне сприйняття слухачами інформаційного матеріалу. Техніка мовлення складається з таких елементів: дихання, голос, дикція та орфоепія. «Дихання є фізіологічною основою мовлення, голос – головним інструментом мовця, дикція – це чітке вимовляння звуків, слів, виразів тощо, орфоепія – правильна літературна вимова». Володіння технікою мовлення є не тільки елементом культури учителів філологів, а й передумовою правильного сприйняття їх реципієнтами. На думку С. Дорошенка, «щоб досягти належної техніки мовлення, необхідно:

- 1) вільно володіти диханням, тобто без поспіху заповнювати легені достатньою для проговорювання кількістю повітря, раціонально дозувати його при промовлянні слів, словосполучень і висловлень;

2) уміло керувати голосом, забезпечуючи звучне, варійоване висотою, силою, темпом і тембром (забарвленням) говоріння або читання вголос як виду мовленнєвої діяльності;

3) виробити навички чіткої, ясної артикуляції (тобто роботи мовних органів, спрямованих на творення звуків; інакше кажучи, дикції) звуків;

4) засвоїти і бездоганно оперувати орфоепічними (від орфоепія – «правильна вимова») нормами.

Ці чотири складові частини визначають зміст техніки мовлення і становлять підготовчий етап опанування мовленнєвої культури». Володіння технікою мовлення потребує усвідомлення майбутніми учителями філологами суті логічного мовлення, знання будови мовленнєвого апарату, особливостей звукотворення, опанування техніки фонаційного дихання, формування артикуляційної вимови, правильної дикції, вміння дотримуватися оптимального темпу і ритму мовлення.

Для кожного учителя філолога дуже важливим є досягнення результату словесної дії, тобто правильного сприйняття реципієнтами інформаційного матеріалу. Для цього, насамперед, необхідно володіти знаннями з техніки мовлення. Також треба мати підготовлений, розвинений мовленнєвий апарат, інакше високих результатів словесної дії досягти не можна. Адже відомо, що не можна дохідливо донести до слухачів необхідну інформацію за допомогою мовлення, в якому є певні вади. Зокрема, коли нечітко, неправильно вимовляються певні звуки, слова, вирази або надто різкий чи приглушений голос, мовлення з частим диханням тощо.

Під час мовлення важливим є правильне дихання мовців. Адже від правильного дихання залежать сила, рівномірність звучання, зміст мовлення. Дихання безпосередньо пов'язане з паузами, які визначаються змістом. Паузи членують потік мовлення на мовні такти. Мовним тактом, як відомо, є слово чи група слів, що вимовляються від паузи до паузи і становлять, відповідно, окреме однослівне чи багатослівне поняття загального змісту речення. Кожен мовний такт відділяється від іншого паузою для кращого сприйняття змісту

речення чи всього висловлювання. Часте вдихання повітря під час мовлення створює недоречні паузи. Це негативно впливає на зміст висловлювання. Дихання може відіграти необхідну роль під час мовлення лише за тієї умови, коли мовець правильно ним керуватиме.

Майбутнім учителям філологам варто зважати на те, що дихання складається з трьох моментів, які ритмічно повторюються: вдихання, видихання та паузи. Природне дихання людини не потребує свідомої уваги, адже відбувається поза мовленням. Вдих і видих такого дихання плавні, спокійні та майже однакові за тривалістю. У керованого ж дихання процес інший: вдихання, видихання, паузи підпорядковані волі мовця. Логічні, емоційні властивості мовлення потребують від мовців певної організації цього процесу: швидкого вдихання і повільного видихання, вміння керувати витратою повітря тощо.

Як відомо, природне дихання поділяють на чотири типи: ключичне, грудне, діафрагматичне та комбіноване. Ключичне – це таке дихання, коли повітрям наповнюється лише верхня частина легень. У цьому випадку мовцеві доводиться дихати частіше. Під час такого дихання при вдиханні вгору підіймаються плечі, лопатки й ключиці. Грудне – це дихання, коли повітрям наповнюється лише середня частина легень. У процесі такого дихання грудна клітка розширюється, а живіт – втягується. Діафрагматичне – це дихання, під час якого повітрям наповнюється переважно нижня частина легень. У процесі такого дихання при вдиханні живіт висувається вперед, адже діафрагма інтенсивно скорочується, осідає та тисне на черевну порожнину. Найбільш доцільним є комбінований тип дихання. Під час такого дихання повітрям наповнюються всі ділянки легень. Для кожного мовця дуже важливо вміти керувати своїм диханням, підпорядковувати його потребам відтворення змісту повідомлення чи висловлювання власної думки, а також настроїв, переживань.

Майбутні учителі філологи також мають розумітися на особливостях голосу, вміти над ним працювати, щоб удосконалити, розвинути його природні задатки, тобто поставити його. Процес утворення голосу пов'язаний із

процесом дихання. Адже повітря, що видихається з легень, проходить через бронхи, а звідти – в гортань. У гортані розміщені голосові зв'язки, які можуть змикатися і розмикатися, утворюючи при цьому щілину. Під тиском повітря вони коливаються і таким чином створюють голос.

Голосу властиві такі якості: – сила, тобто певний ступінь гучності звучання; – висота, тобто тональні можливості; – тембр – певне забарвлення, яке залежить від складів обертонів. Поставити голос означає розвинути, вдосконалити його природні якості такою мірою, щоб вони підкорялися волі мовця відповідно до завдань мовлення. Сила голосу надасть мовцю змогу посилати його на далеку відстань без значного напруження голосових зв'язок, а також довго не втомлюватися. Таким чином, значно зростуть гучність та тривалість голосу. Висота голосу дасть мовцю розширити діапазон, легко користуватися тональними змінами в межах півтори октави і більше. Під час постановки голосу тембр позбудеться вад, набуде чистого, приємного звучання. Таким чином, тембр голосу стане благозвучним, що є важливою умовою естетичного впливу живим словом на слухачів.

Поставлений голос мовця позначається гнучкістю, рухливістю, тобто здатністю володіти змінами тону, легко сповільнювати чи прискорювати темп мовлення, змінювати силу, висоту, тембр. Як відомо, дикція – це чітке вимовляння звуків відповідно до фонетичних норм мови. «Виразність дикції є важливою стороною майстерності мовлення мовця. Чітка артикуляція звуків залежить від рівня натренованості активних органів мовлення. Тому відпрацювання чіткої дикції завжди починається з артикуляційної гімнастики».

Під час роботи над дикцією важливим завданням є формування навичок правильної артикуляції всіх звуків відповідно до встановлених норм їх промовляння. Вагоме значення для досконалого професійного мовлення має орфоєпія – система загальноприйнятих правил, що визначають правильну літературну вимову, адже для впливу на слухачів потрібна правильна вимова слів. Мовцеві необхідно чітко вимовляти звуки, слова. Це забезпечить легкість і швидкість розуміння сказаного.

Актуальною є робота з майбутніми учителями філологами, яка спрямована на усунення з їхнього мовлення ненормативної вимови, спричиненої діалектним оточенням або невиправданим перенесенням артикуляції звуків іншої мови, якою мовці користувалися чи користуються в повсякденному вжитку.

Варто систематично звертати увагу майбутніх учителів філологів на вироблення навички чіткого артикулювання кожного звука. Адже їм треба постійно пам'ятати про те, що недбале промовляння інформаційного тексту ускладнює розуміння слухачами сказаного.

Під час роботи над освоєнням орфоєпії необхідно приділяти значну увагу виробленню майбутніми учителями філологами навичок самоконтролю за дотриманням загальноприйнятих норм вимови голосних і приголосних звуків у різних позиціях: на початку слова, в середині та наприкінці; в наголошеному та ненаголошеному складах; у сусідстві приголосних твердих і м'яких, дзвінких і глухих, шиплячих і свистячих звуків тощо. Техніка мовлення визначає використання пауз, сили, темпу та тембру голосу як інтонаційних елементів висловлення. Як відомо, інтонація – це ритміко-мелодичний лад мови, що відбиває інтелектуальну й емоційно-вольову сторону мови в послідовних змінах висоти тону, сили та частоти звучання, а також тембру голосу. Майбутні учителі філологи мають пам'ятати про те, що досконале професійне мовлення обов'язково має бути інтонаційно виразним. Інтонація не належить до тих мовних засобів, які діють у реченні самостійно, тому вона виконує допоміжну функцію. Доречно, вдало вибрана інтонація забезпечує ясність, точність, естетичну довершеність мовлення. У практичній діяльності учителів філологів інтонація виражається через такі функції:

- комунікативна функція, що являє собою реалізацію комунікативних типів висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні речення);
- функція модальності, яка спрямована на вираження ставлення мовця до того, про що говориться;

➤ емоційна функція, яка розглядає мовлення на основі надання емоційних значень висловленню;

➤ видільна функція, що полягає в інтонаційному виділенні певних частин висловлення.

Під час мовлення інтонація виконує важливу комунікативну функцію. За метою висловлювання розрізняються такі комунікативні типи висловлювань, як розповідь, питання та спонування. Майбутнім учителям філологам варто засвоїти те, що інтонаційна конструкція розповідного висловлювання має висхідно-спадний або спадний рух основного тону, що означає завершеність думки. Разом зі спадом тону спадає сила і темп вимови.

Інтонаційна конструкція питального речення характеризується висхідним, висхідно-спадним і спадним тоном. Темп вимови питання вищий від темпу вимови відповіді на нього. Для запитання відчутними є особливості зміни частоти основного тону на початку і наприкінці висловлювання, швидкість спаду частоти основного тону та інтенсивності. Побудова інтонаційної моделі питального типу речення ускладнюється різними видами питання: альтернативне питання, риторичне питання, питання-перепит, питання про нову інформацію тощо. Інтонаційний контур спонукального речення визначається висхідно-спадним, рідше – спадним характером руху частоти основного тону. Такий тип речення теж неоднозначний, наприклад, може бути: наказ, пропозиція, прохання, порада тощо. Інтонація дає змогу точно визначити зміст речення та комунікативний намір мовця, тобто все те, що мовець хоче чи вважає за необхідне висловити.

3. Роль орфоенічних словників.

Змістовність, точність, логічність, правильність, стислість викладу думок, доказовість, коректність і доречність уживання термінів, чистота і стилістична вправність – комунікативні атрибути майстерного мовлення дослідника.

Змістовність передбачає вичерпне розкриття думки висловлювання, дотримання логічної послідовності, доречності і аргументованості. Правильність мовлення окреслює відповідність нормам сучасної української

літературної мови. Про багатство мовлення свідчить багатогранна мовна картина світу дослідника, його активне послуговування мовними одиницями різних структурних рівнів. Стилiстична вправність забезпечує відповідність специфіці того чи іншого функціонального стилю, типу мовлення, на чистоту мовлення вказує правильна нормативна вимова, відсутність у мовленні позалітературних компонентів, просторічних або професійних жаргонізмів, канцеляризмів, слів-паразитів, не виправданих повторів. Оволодіти цими комунікативними атрибутами майстерного мовлення і системно опанувати мову значною мірою допомагає копiтка праця над словниками, довідниками, енциклопедіями.

Сьогодні динамічно розвивається металексикографія, що вивчає методологічні, дидактичні питання теорії лексикографії, термінографія, комп'ютерна лексикографія, навчальна лексикографія і лексикографічна критика, «наймолодша галузь словникарства, яку започатковано в першій половині ХХ ст.». Однак аналіз фахових, зокрема наукових текстів дослідників часто засвідчує відсутність належної культури роботи зі словником, словниковою статтею, низький рівень усвідомленого прагнення звертатися до енциклопедій, словників, довідників, невміння аналізувати текст словникової статті. На це суттєво впливає лібералізація сучасного мовлення, мовленнєва неохайність, що приводить до розхитування мовних норм і нехтуванням словником як узірцем. До того ж якість деяких з лексикографічних видань, м'яко кажучи, сумнівна: існує чимало видавництв, які «позичають» чужу працю.

Зростає роль і відповідальність лексикографів у формуванні мовних норм та їх поширенні. П. Гриценко звертає увагу на дотримання наукової етики, без якої неможливий подальший успішний розвиток словникарства і мовознавчої науки. Є чимало словників, зроблених кваліфіковано, але здебільшого вони створюються не лексикографами, котрі часто не враховують багатьох нюансів словникотворення.

Отже, особливої ваги набирає «концепція вольового начала» (Н. Голуб). В. Дубічинський блискуче коментує роль і місце словника у суспільстві і розвитку комунікативної культури особистості: «словник – це не лише продукт, а й вектор ідеології суспільства. Вибір дефініції, форми, сфери та ін., використання мовних одиниць залежить від ідеологічних та культурних настанов соціуму. У словнику як у дзеркалі культури відображено суспільні відношення в усьому своєму розмаїтті. Питання розвитку комунікативної культури особистості, зокрема, словниково-довідниковими засобами досліджують Л. Мацько, Т. Симоненко, Л. Струганець. Дидактичні засади застосування словників аналізують П. Гриценко, В. Дубічинський, С. Єрмоленко, Л. Паламарчук, М. Пещак, Л. Полюга, О. Сидоренко, Л. Скрипник, О. Стишов, О. Тараненко, В. Широков та ін.

Розвитку загальної культури сприяють енциклопедії (УРЕ, Енциклопедія українознавства; Українська загальна енциклопедія та ін.), спеціальні галузеві наукові енциклопедії, енциклопедичні і галузеві термінологічні словники і довідники. Дедалі частіше і вітчизняними, і зарубіжними дослідниками наголошується на прозорості межі між цими видами словниково-довідникової літератури. Зразком такої довідниково-аналітичної праці вважають «Енциклопедію освіти» (2008). У книзі ґрунтовно подано понятійно-термінологічний апарат сучасної освіти, основ педагогічної і психологічної наук, персоніфіковану інформацію про педагогів та громадських діячів, що сприяли розвитку освіти в Україні. Кожний словник виконує своє призначення і функції. Наприклад, коли виникають проблеми щодо сприйняття і розуміння глибинного смислу слова, вагання у правильності його використання в мовленні, звертаємося до академічного тлумачного словника. У такому словнику слово розкривається в нерозривній єдності парадигматичного, синтагматичного і дериваційного аспектах.

Орфоепічний словник містить інформацію щодо правильної вимови слів та їх граматичних форм, подає зразки нормативної вимови голосних і приголосних звуків у словах. Орфоепічні норми, реалізовані в словнику,

допомагають урахувати особливості сучасної літературної вимови та наголошування слів в українській мові.

Орфоепічний словник становить своєрідний бар'єр, що не дозволить руйнувати правописні і вимовні норми. Поставте, наприклад, наголос у словах: дочка, дочки, дві дочки, доччин. Є труднощі, то зверніться до такого словника. В українській мові наголос динамічний, вільний і рухомий, однак маємо добре пам'ятати правила наголошування слів.

Лексикографи радять, зокрема, звертати увагу на наголос числівників другого десятка: одина́дцять, двана́дцять, трина́дцять, чотирна́дцять, на іменники з префіксом ви-, де наголос подає на префікс: ві́нйток, ві́падок, ві́писка, ві́клик, натомі́сть вимóва, видавни́цтво. У трискладових іменниках віддієслівного походження наголос падає на той склад, на якому він є в інфінітиві (читáння, питáння, навчáння, писáння, завдáння), а у двоскладових – на закінчення (знáння, званн́я, але: вмíння, вчéння). Іменники на позначення території, утворені за допомогою суфікса -щина, зберігають наголос власної назви або назви мешканців: Кі́їв – Кі́ївщина, Полта́ва – Полта́вщина, Сумщи́на, Микола́ївщина, Оде́щина, Доне́ччина, Ві́нниччина, але Галичи́на. Чітка системність у наголошуванні є в займенниках: цьо́го, то́го, але якщо з'являється прийменник, у багатьох займенників наголос зміщується на основу (до цьо́го, до то́го). У словах іншомовного походження наголос переважно нерухомий: діало́г – в діало́гу – діало́зі, адво́кат – адво́ката – адво́катів.

Розвиток комунікативної культури особистості стимулюють здобутки корпусної (електронної) лексикографії, яка дає змогу постійно збільшувати кількість лексичних одиниць, не очікуючи чергового перевидання словника, значно економлячи час і матеріальні ресурси. Електронні словники зберігають великий обсяг інформації за рахунок використання гіперпосилань, мають ефективну систему пошуку (повнотекстовий пошук, одночасний пошук у кількох словниках, швидкість пошуку). Крім того, можна постійно відбирати й упорядковувати словниковий матеріал.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Як ви розумієте поняття «рівень стандарту» під час навчання української мови в 10–11 класах?
2. Які ви знаєте особливості навчання української мови в закладах загальної середньої освіти на академічному рівні?
3. Що є характерним для навчання української мови на профільному рівні?
4. Назвіть основні завдання навчання української мови учнів 10–11 класів на профільному рівні.
5. Які якості мають бути в людини, що успішно оволоділа культурою мовлення?
6. Які техніки мовлення ви знаєте?
7. Чому дихання відіграє важливу роль в процесі мовлення?
8. Охарактеризуйте поняття» інтонація. Які основні її функції ви знаєте?
9. Дайте визначення поняттю «орфоепічний словник». Які орфоепічні словники ви можете назвати?

**Тема лекції № 2. Значення, місце і принципи вивчення лексикології,
фразеології, будови слова та словотвору у шкільному курсі української
мови профільної школи**

ПЛАН

1. Подолання труднощів у засвоєнні учнями лексичних понять, лексичних категорій передбачених шкільними програмами.
2. Лінгвістичний аналіз тексту. Лексична робота у системі занять із розвитку мовлення.
3. Ознайомлення учнів із способами словотвору, труднощі у засвоєнні словотвірних понять.
4. Робота з тлумачними словниками, словниками синонімів, фразеологізмів, іншомовних слів тощо.

Виклад основного матеріалу

***1. Подолання труднощів у засвоєнні учнями лексичних понять,
лексичних категорій передбачених шкільними програмами.***

Методика навчання лексики і фразеології передбачає врахування лінгвістичних засад, що ґрунтуються на положеннях лексикології та семантики. Слово як основна одиниця мови виконує певні функції, головна з яких – номінативна. Саме у слові виявляється звуковий, семантичний і граматичний аспекти мови. Окрім того, слово є носієм різних лексичних значень, що розкриваються в контексті, залежать від синтаксичної ролі, фразеологічної зв'язаності, сполучуваності з іншими словами. У шкільному курсі української мови воно розглядається як сукупність значень, які неоднаково виявляються в мовленні і слугують для називання різних явищ дійсності: предметів, ознак, дій, кількостей (*будинок, чудовий, близько, працювати, п'ять*); позначення різних смислових відношень між словами і реченнями (*Прийшов очікуваний день.*); для вираження, але не називання різних почуттів (*ай, гей*); передачі криків тварин чи імітації інших звуків (*тьох-тьох, гав-гав*).

Учені-методисти переконують у тому, що лексика засвоюватиметься успішно за умов розуміння учнями її системних зв'язків. Системність лексики зумовлюється групуванням слів, що як одиниці лексики взаємодіють у мові, вступають у різноманітні зв'язки: парадигматичні, синтагматичні, асоціативні. Прикладом лексичних парадигм може бути, наприклад, синонімічний ряд, антонімічна пара, лексико-семантична група, семантичне поле. Отже, у мовознавчій науці одиницями лексичної системності є тематичні групи, лексико-семантичні групи, семантичні поля.

Тематичні групи виокремлено на основі спільності предметів і явищ дійсності (позамовний критерій), тоді як критерій для виділення лексико-семантичної групи – спільність семантичних значень. У середині семантичного поля слова можуть входити у всі типи семантичних відношень, наприклад, такі, як відношення полісемії, омонімії, синонімії, антонімії, що в сукупності називаються парадигматичними, а також лексичне поєднання слів (синтагматичні відношення). Лексико-семантична група являє собою до деякої міри замкнутий ряд лексичних одиниць однієї і тієї ж частини мови, об'єднаний спільною схемою. Оскільки в основу методики навчання лексики і фразеології покладено системний підхід, то слід акцентувати й на тому, що названий розділ необхідно засвоювати одночасно з іншими: фонетикою, словотвором, морфологією, синтаксисом, орфографією і стилістикою.

Психологічною основою, на якій будується вивчення лексики в школі, є загальноприйняте положення про те, що психічні утворення виникають у процесі засвоєння індивідом довкілля на чуттєвому й інтелектуальному рівнях. Результатом інтелектуального відображення дійсності є «поняття» і «судження», які відображаються в мовній формі. Оволодіти поняттям означає, по-перше, засвоїти зв'язок між суттєвими ознаками і, по-друге, засвоїти зв'язки між поняттями. Розуміння значення слова пов'язане із взаємозв'язком мислення й мовлення. Значення слова з'ясовується не лише як єдність мислення й мови, але і як єдність узагальнення та спілкування, комунікації та мислення.

Учителю необхідно враховувати основні психологічні чинники, що стосуються безпосередньо самого учня: мислення (самостійність, швидкість, глибина, рівень продуктивності, співвідношення понятійного й образного компонентів; функціонує в єдності з мовленням); сприймання (слухове, зорове, дотикове, кінетичне; повнота, точність, швидкість; аналітичний, синтетичний, аналітико-синтетичний тип; навчання ґрунтується на поєднанні наочності та слова вчителя, конкретних характеристик та узагальнень); пам'ять (короткочасна й довготривала; процеси мимовільного й довільного запам'ятовування; образи, вербальна пам'ять, типи пам'яті – зорова, слухова); увага (мимовільна, довільна, після довільна, адитивна, візуальна; якості уваги – стійкість, переключення, концентрація, обсяг, розподіл); мотивації (зовнішня, внутрішня; віддалена, близька; пізнавальна, інструментальна, комунікативна).

Змістові характеристики навчання лексики і фразеології подано в чинних програмах з української мови. Послідовність засвоєння лексичних понять, що пропонується програмами, загалом погоджено з науковими досягненнями сучасної лексикології. Лексичні поняття можна поділити на групи:

- 1) поняття, що входять до лексичної парадигми на рівні семантики слів;
- 2) мета використання лексичного явища в мовленні;
- 3) способи відображення цього явища у словниках;
- 4) використання його в різних стилях мовлення.

Так, завдання формування лінгвістичної компетенції полягає в усвідомленні учнями таких понять, як: лексика, фразеологія, лексичне значення слова – пряме і переносне, слова однозначні та багатозначні, омоніми, синоніми, антоніми, емоційно і стилістично забарвлені слова, загальноживані і слова з обмеженим ужитком (діалектна лексика, професіоналізми, жаргонізми), застарілі слова і неологізми, власне українські й запозичені слова, фразеологізми тощо. Формування лінгвістичної компетенції передбачає вивчення спадщини відомих лексикографів. Завдання щодо формування мовленнєвої компетенції передбачає знання норм слововживання,

систематичну роботу над усуненням із мовлення учнів діалектизмів, жаргонізмів.

Формування комунікативної компетенції полягає у формуванні вмінь правильно й доречно вживати слова і фразеологізми, уміння обирати лексичні засоби для точного вираження змісту висловлювання, для розуміння основної думки тексту й образних засобів художнього мовлення. Згідно з чинними програмами навчання лексики здійснюється поетапно: пропедевтичний (початкові класи); систематичне вивчення; розгляд під час вивчення словотвору і граматики; поглиблення, узагальнення та систематизація вивченого на функційно-стилістичній основі. Лексика української мови вивчається у двох напрямках: розділ «Лексикологія» і робота над словом у процесі навчання мови в 1–4 і 5–11 класах. Названі аспекти вивчення словникового складу рідної мови вимагають розрізнення таких понять, як «вивчення лексики» і «словникова робота». На уроках лексикології у 5–6 класах слово вивчається як одиниця лексичного рівня мови. Словникова робота, тобто робота над збагаченням словникового запасу учнів, проводиться на всіх уроках української мови, починаючи з першого класу. Методисти визначають завдання словникової роботи:

- збагачення словникового запасу учнів за рахунок засвоєння нових слів, синонімів, антонімів до відомих їм слів;
- формування умінь і навичок визначати семантику, емоційно-експресивне забарвлення слів і правильно користуватися ними;
- формування умінь і навичок правильного вживання з урахуванням сполучуваності слів;
- розвиток умінь доцільного використання слів залежно від типу і стилю мовлення;
- виховання в учнів мовного чуття, естетичного смаку до краси слів;
- попередження і виправлення лексичних недоліків у мовленні учнів.

Лінгводидактичні основи навчання лексики і фразеології.

Навчання лексики і фразеології в школі підпорядковано таким завданням: формування в учнів системного погляду на лексику і фразеологію; удосконалення вмінь різними способами визначати і тлумачити лексичне значення слова; усвідомлення сутності синонімії, антонімії, багатозначності в лексиці; удосконалення вмінь у точному, доцільному, виразному вживанні слів в усному та писемному мовленні

Власне методичні та специфічні принципи навчання лексики і фразеології:

- лексико-граматичний (зіставлення лексичного і граматичного значень);
- системний (урахування елементів лексичної парадигми);
- функційний (урахування стилістичного розмежування);
- лексико-синтаксичний (урахування слова і реаліями і поняттями);
- контекстний (урахування синтагматичних зв'язків у контексті).

Методи і прийоми навчання. Робота над словом розпочинається з установлення його лексичного значення. Тому одним із найважливіших методів (прийомів) навчання лексики є семантизація – тлумачення вчителем лексичного значення, закріпленого в мові за тим чи тим звуковим комплексом. Прийоми тлумачення ґрунтуються на об'єктивно наявних у лексиці парадигматичних зв'язках слів. Тому важливо навчити учнів пояснювати значення слова, використовуючи отримані знання про синоніми, антоніми, про родові та видові поняття, споріднені слова. Не потрібно сплутувати методичні поняття «прийом тлумачення» та «джерело тлумачення». М. Баранов акцентував, що не варто вважати прийомом семантизації звернення до тлумачного словника. Важливо, на думку вченого, розмежовувати терміни «спосіб тлумачення» і «прийом тлумачення». Отже, пояснення значення слова може відбуватися двояко: від плану змісту до плану вираження, від поняття до слова – оносемасіологічний спосіб тлумачення; і навпаки – від плану вираження до плану змісту, від слова з відомим значенням до значення нового слова – семантичний спосіб. Виокремлення двох шляхів тлумачення значення слова – оносемасіологічного та семантичного показано у таблиці.

Методи і прийоми тлумачення слів		
Метод	Прийом	Приклад
Оносемантичний	Наочний	Показ предмета, зображення
Оносемантичний	Контекстуальний	З'ясування значення слова з контексту
Семантичний	Синонімічний	Розумний – кмітливий, здогадливий
Семантичний	Антонімічний	Щирість – відсутність неправди, обману
Семантичний	Логічний (родове поняття)	Сором'язливість – риса характеру неспілої людини
Семантичний	Описовий (використання описового звороту)	Сором'язливість – якість характеру людини, якій важко вчинити будь-який поступок
Семантичний	Словотвірний і етимологічний (використання споріднених слів та етимології слова)	Щирість – риса людини, яка завжди говорить правду; Азбука – порядок літер, який колись починався з букв Аз і Буки

Типи вправ з лексики і фразеології (важливою ланкою в системі вправ є їхня послідовність):

➤ пропедевтичні, або підготовчі вправи. Мета таких вправ – забезпечити первинне сприймання слова, а саме – дати семантичне визначення слову, зіставити його з екстралінгвальною реалією; пояснити особливості орфоєпії та орфографії;

➤ ілюстративні вправи. Мають на меті демонстрування учням зразків уживання слова. Вставляючи нове слово в речення, повторюючи вголос або записуючи зразки словосполучень, слів, дитина засвоює значення слова в

контексті, оволодіває синтагматичними зв'язками певної лексичної одиниці, одночасно осягає граматику слова. На цьому етапі є ефективною робота зі словником, використання невеликих за обсягом текстів;

➤ основні, або вправи для закріплення. Унаслідок виконання цих вправ учні оволодівають парадигматичними зв'язками слів: у них формується вміння добирати до слова синоніми, антоніми, логічне визначення; школярі засвоюють структурно-семантичні зв'язки слів;

➤ повторювально-узагальнювальні вправи забезпечують засвоєння багатозначності слова; не лише дають змогу закріпити його у пасивному словнику, а й увести слово в активний запас. До вправ такого зразка належать, наприклад, добір учнями власних прикладів, що ілюструють вживання слова; створення власних висловлювань; добір слів за темою, об'єднання слів у лексико-семантичні групи;

➤ творчі завдання передбачають послуговування мовним матеріалом у зв'язному мовленні.

Окрім названих вправ у методиці навчання лексики усталилися ще й такі:

- знаходження певної одиниці в контексті;
- з'ясування ролі лексичного явища в аналізованому тексті;
- добирання прикладів, що ілюструють лексичне значення;
- групування лексичних явищ за певними ознаками;
- конструювання мовних одиниць із певним лексичним явищем;
- робота зі словниками.

Важлива роль належить лексичному аналізу тексту, що здійснюється в таких аспектах:

- сутність значення слова;
- співвідношення слова і поняття;
- смислова структура слова;
- контекстуальне значення слова.

Робота з попередження лексичних помилок передбачає усвідомлення вчителем причин і механізмів їх появи. З-поміж найпоширеніших лексичних помилок можна виокремити такі види:

- уживання слова в неправильному значенні;
- сплутування слів-синонімів;
- сплутування слів-паронімів;
- сплутування антонімів;
- сплутування асоціативно близьких слів;
- зайве слово, тавтологія, невиправданий повтор;
- порушення лексичної сполучуваності;
- невиправдане трансформування фразеологізмів або їх уживання в неправильному значенні.

2. Лінгвістичний аналіз тексту. Лексична робота у системі занять із розвитку мовлення.

Робота з розвитку мовлення учнів забезпечує тісний зв'язок лінгвістичної теорії з практикою і ґрунтується на опрацюванні текстів різних стилів і типів мовлення, на аналізі їх змісту, структури і мовних засобів. Лінгвістичний аналіз тексту забезпечує комунікативно-діяльнісний та функціонально-стилістичний підходи до навчання мови: аналізуючи текст, учні засвоюють його комунікативні якості (роль у спілкуванні), стилістичну належність та функції мовних одиниць, а отже, формують і вдосконалюють свою мовну й мовленнєву компетенцію.

У ході аналізу учні переконуються, що об'єкт лінгвістики – текст (лат. *textum* – тканина, поєднання, в'язь) є функціонально завершеним мовним цілим, основне завдання якого визначається певною метою мовленнєвої діяльності. Текст розглядається як проміжна ланка спілкування, як сукупність фраз і як смислова і структурна єдність. Монолог чи діалог вважаються текстом, якщо вони мають відповідну змістову організацію, функціонально спрямовану на досягнення певної мети, розв'язання певного комунікативного завдання.

Аналізуючи текст, необхідно врахувати такі лінгвістичні поняття, як усні й писемні тексти, художні й нехудожні, прозові й віршові, монологічні й діалогічні, розповідь, опис, роздум, абзац, макротекст і мікротекст, контекст та інші. Усний текст – продукт живого мовлення, письмовий – продукт письма чи друкування. Кожний з них має відповідно властивості усного чи писемного мовлення. Усний текст сприймається на слух, писемний – візуально (зором).

Під час аналізу тексту виділяються його ознаки – семантика та функціонально-комунікативна значущість, що виражаються відповідним набором мовних засобів.

Основними параметрами аналізу тексту є:

- визначення теми й основної думки тексту;
- виділення абзаців (мікротем);
- визначення стилю і типу мовлення;
- аналіз структури тексту;
- аналіз мовних засобів (лексичних, граматичних, стилістичних).

Для аналізу варто добирати тексти різних стилів, однак, як свідчить практика найчастіше використовують тексти (уривки) художнього стилю.

Лінгвістичний аналіз художнього тексту спирається на такі принципи: 1) просторово-часової співвіднесеності тексту з дійсністю; 2) авторського ставлення до зображуваного; 3) жанрової приналежності тексту; 4) урахування особливостей ідіостилу письменника; 5) смислової та структурно-граматичної організації тексту; 6) аналізу тексту за рівнями мови; 7) виявлення конкретних засобів створення образності. Дотримуючись названих принципів, здійснюємо комплексний або частковий лінгвістичний аналіз тексту.

Формування умінь аналізувати текст – процес довготривалий і охоплює всі етапи навчання мови в середній школі. Елементи такого аналізу широко застосовуються на уроках української мови під час вивчення теоретичного матеріалу на текстовій основі, що поступово входить у практику роботи вчителів-словесників. Комплексний лінгвістичний аналіз тексту широко

використовується на уроках зв'язного мовлення різних видів усних і письмових переказів та творів.

Покажемо застосування такого аналізу на конкретних прикладах. Пропонуємо уривок з оповідання О. Копиленка «Сади цвітуть» під час опрацювання теми «Текст» у 10 класі.

Неначе густим молоком облиті фруктові дерева. Ось виструнчились у весняному вбранні вишні, сливи, черешні, груші. І очей від них не одведеш! Тягне до них, підійдеш, милуєшся і не намилуєшся.

Радість і для невтомних трудівниць – бджіл. Вони неквапно збирають нектар. Це перший весняний взяток.

А на землі – сила-силенна вже справжніх весняних квітів. Недаром же цей місяць зветься квітень.

Перед читанням (аудіюванням) тексту пропонуємо низку запитань (вони можуть бути записаними на дошці), що допоможе учням, спираючись на знання, набуті в молодших класах або на попередніх уроках, визначити тему й основну думку тексту, тип і стиль мовлення, власні враження від тексту.

- 1. Про що йдеться в тексті?*
- 2. Яку картину малює автор?*
- 3. Із скількох частин складається текст?*
- 4. Про що йдеться в кожній частині?*
- 5. Чи відповідає заголовок змістові тексту?*
- 6. Яку думку висловлює автор цим текстом?*
- 7. Чи можна назвати цей текст художнім і чому? Який це стиль?*
- 8. Яке враження викликає у вас цей текст? Чому?*
- 9. Як довести, що це текст художнього стилю?*

Після уважного прочитання (прослухання) тексту в ході бесіди необхідно з'ясувати, що це текст, а не сума слів чи речень. Роботу над визначенням теми тексту починаємо із заголовка «Сади цвітуть». Учні можуть запропонувати свої варіанти:

– «Пора цвітіння садів», «Сади в цвіту», «Квітують сади».

Темою твору є змалювання пори цвітіння садів, картини весняного саду. У тексті є низка слів і виразів (ключових слів), що розкривають його зміст – сади, облиті молоком, весняне вбрання, нектар, весняні квіти, квітень.

Далі звертаємо увагу дітей на те, як автор розкриває тему тексту: він поєднує опис фруктових дерев, цвіту з емоційним виявом свого захоплення побаченою картиною, продовжує розповіддю про трудівниць-бджіл і завершує узагальненням про найкращу весняну пору – місяць, що зветься квітнем. Розглянувши таким чином усі компоненти тексту, доходимо висновку, що тема твору – це згусток його змісту, виражений одним реченням (а може бути й словом). Але зміст тексту конкретизує, деталізує тему. Отже, в ньому є мікротема. В аналізованому тексті їх три (три абзаци). Кожен з них несе додаткову і більш докладну інформацію про цвітіння садів. Перша мікротема

– картина розквітлого саду й захоплення нею автора. Тут виділяються деталі змісту (види фруктових дерев, їх зовнішній вигляд), захоплення цією картиною (очей не одведеш, милуєшся і не намилуєшся). Перша мікротема найточніше розкриває загальну тему тексту і за змістом найближча до його заголовка. Друга мікротема (другий абзац) – розповідь про бджіл-трудівниць і перший весняний взяток – нектар. Ця розповідь доповнює інформацію, виражену першою мікротемою: справді-бо важко уявити собі розквітлий сад без комах, особливо бджілок, що перелітають з квіточки на квіточку і збирають цілющий нектар. Автор ніби «оживлює» картину, органічно поєднуючи елементи флори і фауни – невід’ємні атрибути живої природи, але вводить їх у певні просторово-часові межі. Третя мікротема (третій абзац) – загальна картина весняного простору, покритого квітами. І логічний висновок – бо ж квітень.

В аналізованому тексті головна думка досить прозора. Це щаслива пора пробудження природи, радість її відновлення, вічність усього сущого на землі, віра в непересічну красу усього, що нас оточує. Визначаючи головну думку, звертаємо увагу на те, що іноді вона може бути заголовком до тексту. У нашому випадку – це підтекст, забезпечений темою і змістом твору. Автор своє

захоплення красою весняного саду, квітневою порою передає нам, і вже з перших слів тексту у нашій свідомості формується думка «Господи, яка прекрасна наша земля, особливо весною. Спасибі тобі, Боже, за цю красу і за все, що ти сотворив для нас, таких невдячних дітей Твоїх. Люди! Радійте всьому, що оточує нас, любіть усе, що радує нас, бережіть усе, що служить нам».

Розглядаючи структуру тексту, звертаємо увагу на смислові зв'язки між абзацами (мікротемами). Автор «веде» читача (слухача) від споглядання картини цвітіння саду (конкретного) до узагальненого висновку – весна. Логічні переходи від одного абзацу до наступного створюють єдність конкретного (перший і другий абзаци) й узагальнення (третій абзац). Цьому сприяє монологічна форма тексту. Принагідно акцентуємо, що монологічна форма тексту сприяє органічному зв'язку теми й основної думки твору. Цьому ж слугують засоби зв'язку в тексті. Насамперед це ключові слова-тематичний словник: сади, фруктові дерева, цвітуть, бджілки, нектар, квіти, квітень. Однак є в цьому тексті й інші засоби смислового зв'язку речень, що забезпечує його змістову цілісність. Таким є повтор слова «весняний» (у весняному вбрані, весняний взяток, весняних квітів) у кожному абзаці.

Лінгвістичний аналіз тексту передбачає визначення функцій мовних одиниць різних рівнів та їх вплив на стиль тексту. Оскільки аналізується художній текст, то слід звернути увагу учнів на те, яке враження викликає текст і за рахунок чого автор цього досягає. Отже, аналіз мовних засобів тексту підпорядковуємо його образно-естетичній функції. Діти повинні зрозуміти, що автор бере звичайні мовні засоби, але вводить їх у такий контекст, де вони виграють тими естетичними гранями, які викликають у читача (слухача) здивування, захоплення, приносять йому насолоду.

Розгляд лексичного матеріалу тексту дозволяє встановити, що в художньому стилі використовується здебільшого загальноживана лексика, яка в поєднанні зі словами, для яких властива конотація, служить засобом створення художнього образу весни. Аналізуючи текст, варто звернути увагу й

на особливості синтаксису. У тексті є комплекс одиниць, що виражають просторово-часову його ознаку: порівняльний зворот «неначе густим молоком облиті фруктові дерева» одразу викликає в уяві картину розквітлого саду. Захоплення красою цвітіння фруктових дерев автор передає низкою односкладних речень «*І очей від них не одведеш! Тягне до них, підійдеш, милуєшся і не намилуєшся*». Розмірену розповідь про бджілок-трудівниць (другий абзац) автор будує за допомогою двоскладних повних і неповних (еліптичних) речень. Такі ж речення використано і в підсумковому третьому абзаці, що є заключною частиною розповіді про весну, яка полонила весь навколишній простір.

Аналіз тексту дає цілісне уявлення про його ідейно-сміслову навантаженість і систему мовних засобів, що його виражають. У процесі навчання української мови комплексний лінгвістичний аналіз тексту застосовується порівняно рідко, хоча сучасна лінгводидактика орієнтує вчителя на текстову основу уроків, використання текстів для засвоєння лексичних, граматичних, стилістичних явищ. Відтак, виникає потреба в систематичному застосуванні елементарного аналізу тексту, що забезпечує розуміння функцій мовних одиниць у мовленні і формування комунікативних умінь і навичок учнів на різних етапах навчання.

3. Ознайомлення учнів із способами словотвору, труднощі у засвоєнні словотвірних понять.

Словотвір – розділ мовознавства, що вивчає творення нових слів. У школі ці розділи вивчаються разом із вивченням орфографії. Під час опрацювання розділів завдання вчителя полягає в тому, щоб:

- сформувати в учнів стійкі вміння розрізняти форми слова й спільнокореневі слова;
- забезпечити знання особливостей, у тому числі й стилістичних, значущих частин слова;
- навчити школярів здійснювати морфемний (за будовою) і словотвірний аналіз слова;

➤ виробити навички користування морфемним і словотвірним словниками;

➤ активізувати морфемний канал сприйняття слів учнями.

Під час вивчення словотвору учні знайомляться з основними способами творення слів. Опанування словотвору стає ґрунтом для засвоєння правопису слів, тому у зв'язку з темами із словотвору подаються орфографічні правила написання префіксів, суфіксів, чергування приголосних при словотворенні тощо.

Важливо розвивати здібності учнів визначати значення твірного слова шляхом осмислення його структури, розуміти морфемні значення, доречно використовувати різні типи морфем при формо- й словотворенні в процесі мовленнєвої діяльності. Опрацювання словотвору вимагає чіткої організації мовних фактів, які вже потрапляли до поля зору учнів. Важливо, щоб вони усвідомили, що похідні слова утворюються не тільки від непохідних, а й від тих, що самі були утворені від інших слів (наприклад: *веснянка* походить від *весняний*, а це, у свою чергу, від *весна*).

Необхідно, щоб учні навчилися складати словотвірний ланцюжок. Розгляд способів творення слів варто починати з простих прикладів, однак цим обмежуватися не можна. Особливої уваги з боку вчителя вимагають безсуфіксний спосіб творення, складання слів або основ, перехід слів з однієї частини мови в іншу. Працюючи з учнями над словотворенням, слід постійно звертати увагу на звукові зміни, що відбуваються при творенні слів: **чергування** – *школа* → *шкільний*; *рука* → *ручний*; **спрощення** – *область* → *обласний* тощо. Традиційно складним є засвоєння змін приголосних при творенні слів: іменників з суфіксом *-ин(а)* від прикметників на *-ський, -цький*, іменників і прикметників, що мають буквосполучення *-чн(-ин-)*; зміни приголосних при творенні прикметників на *-ський, -зький* та іменників на *-тво, -цтво, -ство* тощо. Важливо спланувати систему вправ з метою повторення складних питань. Учителі шукають оптимальні шляхи розв'язання цієї проблеми. Найважливішим методом теоретико-практичного опрацювання

матеріалу є мовний аналіз – морфемний (у шкільній практиці – розбір слова за будовою) і словотвірний. В окремих випадках учитель може вдатися і до історичного пояснення походження слова (застосувати елементи етимологічного аналізу). Після вивчення розділу «Словотвір. Орфографія» учні повинні

знати:

- основні відомості про способи творення слів в українській мові;
- вивчені орфографічні правила.

уміти:

- визначати спосіб творення відомих слів;
- користуватися словотворчим словником;
- знаходити вивчені орфограми, пояснювати за допомогою орфографічних правил;
- правильно писати слова з вивченими орфограмами, знаходити й виправляти орфографічні помилки.

Принципи навчання і словотвору:

- урахування структури, семантики і значення значущих частин слова;
- установлення зв'язку з фонетикою, лексикологією, граматиною й орфографією;
- здійснення зв'язку з роботою над розвитком зв'язного мовлення. Задля трансформації знань учнів в уміння й навички використовують словотвірні вправи, що розвивають у школярів уміння встановлювати структурно-семантичні зв'язки й визначати спосіб творення слова, наприклад:
  - визначте, від якого слова й за допомогою яких засобів утворене певне слово;
  - складіть ланцюжок спільнокореневих слів (у порядку їх творення);
  - визначте спосіб творення слова;
  - доберіть спільнокореневі слова до запропонованого слова.

Ці вправи мають велике значення для формування на їх основі орфографічних умінь і навичок учнів. Під час вивчення будови слова й

словотвору використовуються такі засоби навчання, як схеми, таблиці, опорні конспекти, ТЗН тощо.

4. Робота з тлумачними словниками, словниками синонімів, фразеологізмів, іншомовних слів тощо.

Навчання мови в сучасній школі зорієнтоване на формування комунікативних умінь учнів, на вміння самостійно створювати яскраве, оригінальне за думкою висловлення, відповідно до мовленнєвої ситуації. Комунікативні вміння ґрунтуються на лексичному запасі учня, наскільки він багатий та практично скерований.

Зв'язок комунікативних і власне мовних системних принципів засвоєння мови найбільш доцільний саме в лексиці, бо лексика пов'язана з позамовною дійсністю, світом предметів, станів і речей. І часто учні мають труднощі із засвоєнням різних лексичних прошарків лексики. Сучасний урок української мови, на переконання М. Пентилюк та Т. Окунович, – це поліфункціональне та багатоаспектне явище, однією з найважливіших особливостей якого є виховання мовної особистості, національно свідомого громадянина України. Під час уроку реалізуються такі аспекти навчання мови, як комунікативно-діяльнісний, українознавчий, функціонально-стилістичний. Краса і багатство української мови найпереконливіше розкриваються на уроках з лексикології, у ході вивчення різних лексичних одиниць.

Урок лексикології ми розуміємо як форму навчання й виховання мовної особистості; під час цього уроку через залучення традиційних та інноваційних методик засвоюються лексичні одиниці та співвідносні з ними поняття: слово, лексичне значення слова, багатозначність, переносне значення, типи переносних значень, групи слів – омоніми, пароніми, антоніми, синоніми; шари лексики тощо. Від того, наскільки ефективно засвоюється такий мовний матеріал, залежить і мовленнєва активність учня.

Сучасна методика скерована на проведення уроків та текстовій основі, що «забезпечує сприйняття і відтворення тексту в єдності змісту (сміслу) і форми». Аналіз текстів привертає увагу юного покоління до лексичного

багатства мови, до величезного значення української лексики. Такими текстами можуть бути й словники, зокрема словникові статті, уміщені в них.

Словник – це перелік слів або інших мовних одиниць, розташованих у певній послідовності. Словники вивчає лексикографія. Очевидно, що словники потрібні для вивчення української мови, слугують для піднесення культури усної та писемної мови народу загалом. Крім того, рівень розвитку кожної мови оцінюють за кількістю виданих словників. Українська лексикографія сягає часів Київської Русі й проходила різні етапи історичного розвитку, протягом яких були злети й поразки.

Сьогодні маємо величезну кількість словників різного типу, які засвідчують передусім величезне лексичне багатство української мови. Важливо відзначити, що словникарство сучасної України, відповідно до глобалізаційних викликів, має здобутки й в інформаційно-електронній сфері. Сучасні учні, можуть використовувати он-лайнні словникові ресурси, а це економить час і дозволяє швидко знайти потрібну інформацію. У вільному доступі нині є такі онлайнні (комп'ютерні) лексикографічні видання: Словник України в 11 томах (його в паперовому вигляді видали ще протягом 1970–1980 рр., а вже на початку ХХІ століття створено електронну версію); Словник української мови у 20 томах (вийшло 10 томів, отже, вони і є в доступі).

Також досить цінним є проект, створений набагато раніше, – «Словники України online». В останньому джерелі можна знайти до потрібних слів антоніми, синоніми, фразеологізми з цими словами. Відомо, що значна частина слів була незаслужено вилучена з українського словникового складу, у свою чергу, українська мова була позбавлена в такий спосіб оригінальності й самобутності. Оріся Демська-Кульчицька опрацювала такі слова, уклавши «Словник репресованих слів», і він теж є у вільному доступі.

Використання словників для вивчення лексикології української мови вважаємо актуальним питанням сучасної мовної освіти. Залучення передусім тлумачних словників сприяє об'єктивному розумінню дійсності, адже в цих

словниках грамотно пояснюється значення слова. Кожен тлумачний словник, як відомо, містить словникову статтю, яка відображає повне функціонування слова в мові. Такі словникові статті розглядаємо як своєрідні взірцеві тексти, адже словникова стаття, і саме в тлумачному словнику, містить тлумачення слова, наводить синоніми та антоніми, граматичну та стилістичну характеристики, ілюстрації вживання в мові, наявність фразеологізмів зі словом. Відбувається комплексне вивчення слова, опанування зв'язків цього слова з іншими словами. Використання словників передбачає практичну спрямованість у навчанні лексики, бо слова вивчають з погляду таких чинників: значення, місце в лексичній системі, походження, сфера вживання та застосування в мовленні, емоційно-експресивне забарвлення.

Під час роботи зі словниками й використання певної словникової статті слід усвідомлено ставитись до вибору слова. Також враховувати й вид роботи: чи самостійна, чи аудиторна. Не менш важливо й використати певний тип вправ. Зокрема, слід віддати перевагу лексичним пізнавальним завданням, бо саме вони зорієнтовані на пошук нових знань і дій. Так, вивчати, а точніше повторювати лінгвістично, відомі слова, які діти чують і вживають щодня, можна в рамках самостійної роботи. Наприклад, самостійне пізнавальне завдання може мати такий вигляд: за Словником української мови в 11 томах (онлайнова версія) опрацювати такі словникові статті (із дієсловами на позначення руху): *ходити, бігати, їхати, плигати, скакати*. Порівняти, що спільного, що відмінного в значенні таких слів. Якщо говорити про аудиторну роботу, то доречно обирати мало відому лексику для юної особи, слова, що перебувають не в активному вжитку. При цьому такі лексичні одиниці можна вивчати тематично. Наприклад, аудиторне завдання може виглядати так: шукаємо у Словнику української мови (онлайнова версія) слова: *мжичка, мряка, імла, завірюха, віхола, веселка, наводок*. Можливо, такі слова й відомі, однак учні не завжди точно пояснюють їх значення, тому словникова стаття доречна. І що важливо, у процесі роботи зі словниковими статтями, учні усвідомлюють зв'язки між лексикою і граматиною (є граматична

характеристика в словнику), лексикою й фонетикою, лексикою та орфографією тощо. Наприклад, слово *наводок* має чоловічий рід, у родовому відмінку однини має закінчення *-а*, а також у словнику позначено наголос слова – на першому складі.

Отже, відбувається цілісне опанування слова. Сучасний урок української лексикології покликаний також формувати креативну особистість, здатну народжувати цікаві ідеї, бути мобільною й критично мислити. На думку учених, «креативність визначає готовність ламати стереотипи, знаходити нові шляхи розв'язання складних проблем, тобто є внутрішнім потенціалом, що допомагає особистості успішно діяти, здійснювати ефективну самопрезентацію».

Робота зі словниками переважно сприяє розвитку креативних здібностей учнів. Пізнавальну й креативну діяльність слід скерувати на вивчення слів, репресованих та забутих. Реалізація цієї роботи відбувається із залученням інтерактивних технологій, зокрема роботи в групах. Пропонують її у два етапи.

Етап самостійної роботи, у межах якого кожна група отримує завдання знайти слова на певну літеру чи кілька літер. Етап аудиторної роботи – на уроці група презентує віднайдені лексичні одиниці, пропонуючи іншій групі відгадати значення; звісно, потім оприлюднюються правильні значення. Закінчується аудиторна робота висновком учителя про особливості вживання таких лексичних одиниць у сучасній українській мові, про їх самотні характер, їх національно-культурну сутність. У зв'язку з цим варто згадати про національнокультурний компонент змісту навчання лексикології, що сприяє найкращому оволодінню українським словниковим багатством, усвідомленню слова як найважливішої одиниці мови, «актуалізує, мотивує і спонукає суб'єктів педагогічної взаємодії до різних видів мовленнєвої діяльності, вираження найтонших відтінків думки, найглибших почуттів і переживань».

Під час вивчення лексикології в контексті роботи зі словниками доречно використовувати інноваційний метод – проєктування. Практика переконує, що

проектна діяльність ефективна і спроможна якомога краще розвивати креативність учнів. На один такий цікавий проєкт указують О. Горошкіна та О. Караман – «Музей одного слова». Ураховуючи досвід цих дослідниць, пропонують адаптований до уроків лексикології проєкт – «Лексичний спектр одного слова». Завдання актуальне для учнів старшої школи й орієнтоване на роботу зі словниками – тлумачними, синонімів, антонімів, паронімів тощо; передбачає добір цікавих слів. Завдання виконується за такою схемою: Проаналізуйте слово за схемою (варіанти слів – *нишпорити, непоборний, згайнувати, допикати, вайлуватий, безталання, зметикувати та ін.*):

- слово та його лексичне значення;
- однозначне чи багатозначне слово;
- контекст (за словником);
- власний контекст (конструювання висловлення);
- граматична характеристика слова, наголос;
- слово та його синоніми;
- слово та його антоніми;
- тематично споріднені слова;
- слово у фразеологізмах.

Метод проєктування дозволяє опанувати слово як цілісну лексичну одиницю, збільшити словниковий запас учня за рахунок вишуканих українських слів, загалом підвищує їх пізнавальну активність і формує стійкий інтерес до української мови. Словники, крім свого застосування на уроках лексикології, є ще й предметом лексикографії. Словникарство вивчається в старшій сучасній школі оглядово, однак цю тему вчитель не повинен ігнорувати. Словники, як відомо, забезпечують не тільки лінгвістичну комунікацію, а й будь-яку фахову. Сучасний фахівець повинен мати розвинену комунікативну компетентність, володіти державною мовою на відповідному рівні. І про це сьогодні зазначається і в освітньо-професійних програмах закладів вищої освіти. Фахове спілкування забезпечують словники, адже крім

тлумачних, є ціла купа словників фахової лексики, перекладних словників термінів тощо.

Для висвітлення такої великої за обсягом теми, як «Лексикографія», доречно використати шкільну лекцію з елементами презентації. Лекція забезпечує прискорений темп навчання, дозволяє старшокласниками мислити критично та самостійно, спонукає до самоосвіти, до напруженої розумової роботи в майбутньому. Презентація дозволяє унаочнити сприймання матеріалу, зробити його живим та очевидним.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. За яких умов відбудеться успішне засвоєння лексичного матеріалу учнями 10–11 класів?
2. Які психологічні чинники впливають на успішність засвоєння матеріалу з української мови?
3. Які принципи навчання лексики та фразеології виділяють науковці?
4. Назвіть та охарактеризуйте ті методи та прийоми навчання лексики і фразеології, які на вашу думку найбільше підходять для навчання. Які види вправ ви знаєте?
5. З якою проводиться аналіз тексту в 10–11 класах?
6. Які вимоги ставляться до вчителя під час вивчення теми «Словотвір»?
7. Опишіть принципи навчання словотвору, які ви знаєте.
8. Які навички в результаті навчання словотвору має здобути учень? Аргументуйте свою думку.
9. Які види словників ви знаєте? Коротко охарактеризуйте кожен.

Тема лекції № 3. Пізнавальне й практичне значення граматики у шкільному курсі української мови профільної школи

ПЛАН

1. Особливості вивчення іменних частин мови.
2. Актуальні проблеми методики вивчення службових частин мови.
3. Лінгвістичні основи методики вивчення словосполучення і речення в школі.
4. Методика вивчення складносурядного речення та складнопідрядного речень. Методика вивчення безсполучникового речення.
5. Робота з розвитку зв'язного мовлення учнів на різних етапах засвоєння синтаксичної теорії.

Виклад основного матеріалу

1. Особливості вивчення іменних частин мови.

Методика вивчення морфології – один із провідних розділів загальної методики навчання української мови в закладах загальної середньої освіти різних типів. Основне її призначення – забезпечувати системний підхід у навчанні мови, оскільки вивчення фонетики, лексики, словотвору, а також робота з орфографії й пунктуації може бути результативною тільки за умови нерозривного зв'язку з морфологією. Граматичні ж зв'язки й закономірності безпосередньо чи опосередковано впливають на оформлення окремих лексичних і фразеологічних одиниць, словотвірні процеси, функціонування окремих компонентів звукової будови мови.

Пізнавальне значення вивчення морфології полягає в тому, що вона подає систему знань про мову, її структуру й закономірності функціонування, сприяє розумовому розвитку учнів. Практичне значення: морфологія є основою для засвоєння орфографії, пунктуації, культури мовлення; формування правописних, мовленнєвих та інших умінь і навичок. Теоретичні засади навчання морфології розроблені такими вченими, як О. Біляєв, В. Горяний,

Н. Грипас, В. Мельничайко, М. Плющ, М. Шкільник та ін. Шкільний курс морфології традиційно перебуває в руслі того напрямку в лінгвістиці, представники якого вважають, що в центрі морфології стоїть слово як носій морфологічних категорій і систем форм. Слово, що розглядається під цим кутом зору, входить до граматичних класів, названих частинами мови.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки до іменних частин мови відносять: іменник, прикметник, займенник, числівник. Іменниками називаються «слова, які виражають предметність, тобто означають предмети або зображують будь-які явища як предмети, і характеризуються певними граматичними ознаками, що оформлюють цю предметність». Нині питання методів та прийомів навчання особливо актуальне. Це «зумовлено об'єктивною необхідністю вироблення такої методичної системи, яка сприятиме, по-перше, органічному поєднанню процесів навчання й опанування, по-друге, врахуванню науково-теоретичного рівня програмового матеріалу, освітніх завдань навчального закладу та суб'єкта навчального процесу, і, по-третє, досягненню максимально високої результативності навчання. Сучасні методи і методичні прийоми навчання іменних форм створювалися і вироблялися багатовіковими традиціями вітчизняної школи, тому для вчителя-словесника сьогодні необхідним є всебічний аналіз усієї системи методів навчання предмета, виявлення ще не використаних резервів для розв'язання завдань, що пер е ним стоять».

Методи навчання – це «багатоаспектна категорія, завдяки якій реалізуються всі функції навчання: освітня, виховна, розвивальна, спонукальна, контрольна – корекційна тощо. Наукова розробка та вдосконалення їх здійснюється на основі найголовніших досягнень педагогіки, психології, лінгвістики, лінгводидактики, методики та інших а також передового педагогічного досвіду». Ефективність засвоєння іменних форм значною мірою залежить від правильного розуміння методів навчання, їх особливостей і класифікаційних структур. Класифікація дає цілісне уявлення про комплекс методів і має не лише теоретичне, а й безпосереднє практичне значення. Огляд

педагогічної і методичної літератури показує, що в дидактиці і методиці по-різному визначаються і класифікуються методи навчання у вищій школі. «О. Потапенко вважає, що методи навчання іменних форм становлять систему взаємопов'язаних видів діяльності викладача й і прийомів викладання й учіння, а кожний прийом – систему дій та операцій, які визначаються раціональною послідовністю і цілеспрямованістю.

На думку М. Пентилюк, «методи навчання іменних частин мови – це об'єднана в одне ціле діяльність учителя й учня, спрямована на засвоєння знань, умінь і навичок аналізувати іменні форми, на організацію пізнавальної діяльності студентів. О. Біляєв зазначає, що «методи навчання іменних форм об'єднують в одне ціле діяльність викладача і студентів, спрямовану на засвоєння знань, умінь і навичок аналізувати іменні форми, на організацію пізнавальної діяльності студентів». Аспект передачі та сприймання навчальної інформації лежить в основі класифікації методів навчання А. Вербицького, який поділяє методи навчання на «словесні (розповідь-пояснення, бесіда, лекція), наочні (ілюстрація, демонстрація) та практичні (досліди, вправи, лабораторні роботи, реферати тощо)».

«До основних методів навчання іменних частин мови у школі належать: усний виклад матеріалу вчителем, бесіда, спостереження, робота з підручником, метод вправ, програмоване навчання, комп'ютеризоване навчання.

До них першочергово належить **метод вправ**. Вправи – це «послідовні дії та операції, що виконуються багаторазово для набуття необхідних практичних умінь та навичок. Виконання студентами вправ відіграє у навчальній роботі з вивчення іменних форм особливу роль. Це один із методів, без яких неможливе успішне навчання іменника, прикметника, займенника та числівника. Цінність вправ полягає в тому, що вони наближають навчання до потреб життя, дозволяють викладачеві активізувати навчальний процес, а студентам допомагають набути потрібних знань і навичок шляхом практичної діяльності». Дидактична суть цього методу в тому, що викладач за допомогою

підготовлених завдань, які виконують студенти, спрямовує їх на вироблення мовних умінь і навичок. «Невід'ємною складовою частиною вивчення іменних частин мови виступають вправи, оволодіння високою культурою усного і писемного мовлення.

Виходячи з різних критеріїв, виділяють такі типи вправ: а) змісту, б) форми проведення, в) складності і поділяються на: 1) підготовчі, 2) вступні, 3) пробні, 4) тренувальні, 5) творчі, 6) контрольні. Набуття нових знань, формування нових умінь і навичок майже завжди відбувається на основі раніше набутих, тому підготовчі вправи проводяться, як правило, перед вивченням нового матеріалу.

Метою підготовчих вправ є – забезпечити пізнавальну і психологічну підготовку до сприймання нового матеріалу, зацікавити студентів, актуалізувати в них набутий практичний досвід.

Вступні і пробні вправи проводяться безпосередньо після опрацювання мовного матеріалу. Вони допомагають глибше усвідомити правила, формувати уміння і навички застосовувати теоретичні знання на практиці.

Тренувальні вправи – сприяють закріпленню мовних умінь і навичок. Серед тренувальних вправ виділяються вправи а) порівняльного характеру, б) за інструкцією, в) за зразком. Найскладнішим видом тренувальних вправ вважаються вправи за завданням». Вони проводяться тоді, коли учні переважно оволоділи вже потрібними прийомами роботи й можуть застосовувати їх самостійно. Учитель чітко формулює завдання і мету роботи, визначає відповідний матеріал, а дії, прийоми, операції, послідовність їх застосування студенти визначають самостійно. До таких вправ належать різні види розбору (фонетичний, лексичний, морфологічний, стилістичний), що проводиться в усній чи письмовій формах, невеличкі самостійні практичні завдання – складання схем, таблиць порівняльного чи узагальнюючого характеру.

«До творчих і контрольних вправ належать проблемні завдання практичного характеру, творчі роботи, а з метою перевірки – контрольні роботи. Проблемні завдання передбачають застосування набутих умінь і

навичок у нових умовах». Вироблення необхідних умінь і навичок гарантує тільки добре продумана і випробувана система завдань, при якій важливим є і варіювання умов, в яких застосовуються знання, і посилення ступеня складності, і науково обґрунтована послідовність.

2. Актуальні проблеми методики вивчення службових частин мови.

Під час вивчення **службових частин мови** необхідно з'ясувати, що окремі з них виражають зв'язки між однорідними членами або між частинами складного речення (сполучники); різні модальні відтінки в реченні або додаткові словотвірні чи граматичні значення в слові (частки); залежність іменника, займенника, числівника від інших слів у словосполученні і реченні (прийменники). Щодо синтаксичної ролі службових частин мови необхідно відзначити закономірності: прийменники оформлюють відмінкове значення іменника як члена речення (з називним відмінком не вживається); сурядні сполучники виступають засобом зв'язку однорідних членів або частин складносурядних однорідних речень, підрядні сполучники приєднують підрядне речення до головного в складнопідрядному реченні; частки підсилюють або виділяють якесь слово, служать засобом вираження питання, заперечення, ствердження, спонукання.

Вигуки служать засобом вираження оклику, спонукання. Відділяються від членів речення комою або знаком оклику. Можуть змінювати речення із значенням здивування, захоплення, заклику. Вигуки – це незмінювані слова, які виражають почуття й волю.

Граматичні, лексичні й морфологічні ознаки кожної з частин мови з'ясовують в основному практичним шляхом – під час виконання системи вправ.

Визначення частин мови є синтезом відомостей, що подаються учням шляхом попередньої аналітичної роботи, шляхом роз'яснення кожної ознаки поняття на спеціальних прикладах. Ось чому в чинних підручниках для шкіл з українською мовою навчання перевага надається індуктивному методу вивчення граматичних визначень частин мови.

З метою забезпечення свідомого засвоєння визначень частин мови треба домагатися того, щоб учні могли кожне визначення розчленувати на його складові частини і навести до них власні приклади.

Для закріплення знань і вироблення граматичних умінь і навичок використовують **систему тренувальних вправ**: розбір слів як частин мови, утворення різних форм змінюваних слів, утворення нових слів за допомогою словотвірних морфем, заміна одних форм іншими, складання словосполучень і речень, спостереження над уживанням паралельних морфологічних форм тощо.

3. Лінгвістичні основи методики вивчення словосполучення і речення в школі.

Синтаксис (гр. *syntaxis* – побудова, зв'язок, сполучення) – розділ граматики, який вивчає значення та будову словосполучень і речень.

Значення навчання синтаксису. Морфологія і синтаксис найповніше виявляють ознаки мови як цілісної системи. Під час вивчення морфологічних категорій обов'язково враховуються синтаксичні ознаки, а вони зумовлюються певними морфологічними властивостями. Засоби кожного мовного рівня набувають повноти свого значення тільки в найменшій комунікативній одиниці (реченні), що є об'єктом вивчення синтаксису. Звідси його важлива роль у формуванні комунікативних умінь і навичок школярів. На думку К. Плиско, синтаксичний рівень є основою для вивчення функціональної значущості мовних одиниць усіх інших рівнів, вивчення синтаксису створює умови для засвоєння норм літературної мови, розвитку логічного мислення й мовлення учнів, формування пунктуаційної грамотності та навичок виразного читання. Саме синтаксис допомагає зрозуміти комунікативну функцію мови й шляхи її здійснення.

Зміст і завдання навчання синтаксису. Підготовка до сприймання синтаксичних категорій здійснюється практичним шляхом. Учні вживають у своєму мовленні синтаксичні конструкції, за допомогою практичного досвіду розрізняють їх за функціональним призначенням. Знання з синтаксису закладаються початковою школою, далі розширюються пропедевтичним

курсом у 5 класі. Систематичне навчання цього розділу граматики здійснюється в 7–9 класах за програмою «Рідна мова» та в 8–9 класах за програмою «Українська мова». У класах (школах) з поглибленим вивченням української мови посилюється увага до функціональних властивостей різноманітних синтаксичних одиниць у текстах різних стилів, типів, жанрів. Методикою передбачається п'ять етапів навчання синтаксису: практичне ознайомлення з синтаксичними поняттями в початковій школі; пропедевтичне вивчення синтаксису в 5 класі; систематичний курс синтаксису; удосконалення комунікативних умінь і навичок учнів старшої школи на основі узагальнення відомостей про синтаксис української мови.

Зміст програм у мовній лінії передбачає засвоєння таких базових синтаксичних понять: словосполучення, головне і залежне слово, речення, головні члени речення (підмет і присудок), другорядні члени речення (додаток, означення, обставина), порядок слів у реченні, просте речення, однорідні члени речення, звертання, вставні слова, відокремлені члени речення, складне речення, сполучникове й безсполучникове складне речення, речення з прямою і непрямою мовою, складне синтаксичне ціле.

Програмами визначено державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів. Так, внаслідок навчання синтаксису учні повинні оволодіти такими вміннями й навичками: виділяти словосполучення в реченні, знаходити в словосполученні головне й залежне слово, розрізняти словосполучення в реченні, складати словосполучення за заданими схемами, добирати різні за будовою словосполучення для вираження того самого смислу, розрізняти прості і складні речення, види речень за метою висловлювання, за емоційним забарвленням, за будовою, визначати члени речення, звертання, вставні слова, відокремлені члени речення, правильно й доречно використовувати в мовленні різні види простих і складних речень, здійснювати синтаксичний розбір словосполучень і речень, визначати пряму й непряму мову, правильно інтонувати речення та їх складові частини.

Залежно від своєрідності навчання в різних за типом школах, визначаються особливості вивчення синтаксису. Питома вага надається комунікативному аспекту в усіх типах шкіл.

Школи та класи з поглибленим вивченням предмета посилюють значення лінгвістичного аспекту, заглиблюючись у синтаксичну теорію. Учні засвоюють такі поняття, як предикативність, типи підрядного зв'язку, інфінітивні, еліптичні речення, невласне пряма мова, період та ін. Сприяють удосконаленню усного та писемного мовлення поглиблені відомості про різні види простих і складних речень, способи вираження головного члена в односкладних реченнях, умови відокремлення другорядних членів тощо. Заглиблення в лінгвістичну теорію стає основою навчально-дослідної роботи.

Практичний підхід до питань синтаксису здійснюється в профільних негуманітарних класах. Навчання синтаксису комунікативно спрямоване, окремі положення є основою для розвитку усного мовлення. Приділяється особлива увага культурі ділового мовлення.

Володіння засобами синтаксису формує мовну особистість, розвиває інтелектуальні, духовні, естетичні якості.

Основні засади методики вивчення синтаксису викладені в підручниках, методичних посібниках. Теоретичні засади навчання синтаксису розроблені такими вченими, як О. Біляєв, В. Горяний, Н. Іваницька, К. Плиско, Р. Христіанінова та ін. Накопичується досвід методистів і вчителів щодо особливостей використання традиційних методів і прийомів, розробляються нестандартні підходи до вивчення синтаксису в профільних школах (С. Караман, О. Горошкіна). Учитель повинен бути вільним у виборі засобів, форм навчання, підпорядковувати їх тим завданням, що виходять зі своєрідності навчальних закладів.

У процесі навчання синтаксису вчитель має дотримуватися таких методичних принципів:

Навчання синтаксису у зв'язку з морфологією та іншими розділами зумовлене тим, що саме на синтаксичному рівні всі мовні одиниці виявляють

свої функції, певні граматичні особливості. Так, визначення частин мови іноді можливе лише в структурі речення на основі зіставлення члена речення й частини мови, вибір лексичних одиниць залежить від контекстуального оточення тощо. Тому усвідомлення синтаксичних понять можливе за умови засвоєння відомостей з інших розділів.

Навчання синтаксису у зв'язку з пунктуацією та інтонацією вимагає посиленої уваги до інтонаційних особливостей різних за структурою, метою висловлення емоційним забарвленням речень. Необхідно виробляти в учнів уміння актуального членування речень відповідно до комунікативного наміру, визначати смислові відношення між частинами складних безсполучникових речень залежно від розділових знаків (коми, тире, двокрапки), доречно користуватися логічним наголосом, відповідно до нього визначати члени речення.

Принцип навчання синтаксису в поєднанні з розвитком зв'язного мовлення забезпечує реалізацію мовленнєвої змістової лінії програми, що полягає в формуванні комунікативної компетенції школярів. Синтаксичні уміння й навички є основою оволодіння мовою як засобом спілкування. Розуміння структурно-смислових ознак речення як найменшої комунікативної одиниці має стати підґрунтям усвідомленого відбору мовних одиниць для реалізації мети спілкування в тих чи інших умовах. Опанування учнями синтаксичних понять сприяє удосконаленню діалогічного й монологічного мовлення.

Спостереження над функціонуванням синтаксичних одиниць в текстах різних стилів та жанрів мовлення має бути спрямоване на удосконалення гармонійного розвитку умінь і навичок учнів у чотирьох видах мовленнєвої діяльності. Відповідно активне використання в навчальному процесі різних видів мовленнєвої діяльності, моделювання комунікативних ситуацій залучення школярів до мовленнєвої практики сприятиме засвоєнню синтаксичних понять, виробленню синтаксичних умінь і навичок, передбачених програмою.

У методиці навчання синтаксису використовуються такі прийоми навчання: аналіз словосполучень, поширення і скорочення речень, заміна одних синтаксичних сполучень іншими, вставка окремих компонентів речення, перебудова синтаксичної конструкції, складання речень за опорними словами або схемами, редагування речень, синтаксичний аналіз тощо.

Словосполучення і речення. Вивчення синтаксису починається зі словосполучення. Зв'язки та відношення в словосполученні допоможуть учням зрозуміти більш складні синтаксичні одиниці. Синонімічність словосполучень готує школярів до комунікативно спрямованого користування в мовленні одиницями вищого рівня. Важливим є питання розрізнення таких основних одиниць синтаксису, як словосполучення і речення. Необхідно показати учням особливості словосполучення і речення:

а) словосполучення, як і слово, служить для називання предметів, явищ, подій, а речення виконує функцію спілкування;

б) словосполучення виражає поширену назву, а речення – повідомлення, запитання, прохання;

в) словосполучення складається мінімум з двох слів, речення ж може складатися із одного слова;

г) словосполучення характеризується підрядним зв'язком (узгодження, керування, прилягання), має головне й залежне слово; між частинами речення можливий підрядний і сурядний зв'язок, речення відрізняється інтонаційною та смисловою завершеністю.

Учні повинні зрозуміти, що слова, з'єднані сурядним зв'язком (однорідні члени речення) не є словосполученням. Головні члени речення, на відміну від словосполучення, є взаємозалежними, у них не можна визначити головне й залежне слово, між ними існує інший зв'язок. За своїм граматичним значенням речення відрізняється від словосполучення тим, що в ньому виражається ставлення мовця до повідомлення та зазначається час. Словосполучення має сприйматися учнями як мовна одиниця, що містить такий зміст: 1) частина мови головного слова; 2) частина мови залежного слова; 3) форма залежного

слова; 4) наявність прийменника, що вказує на відношення між головним і залежним словом.

Необхідно виробити в учнів уміння виділяти словосполучення в реченні, аналізувати їх будову. Засвоїти поняття про будову словосполучення допомагають такі завдання:

а) визначення головного слова й постановка від нього запитання до залежного;

б) визначення частиномовної належності головного й залежного слова;

в) визначення відмінка залежного слова.

Наприклад: Уранці осіннє листя вкрило килимом стежину, а) Листя (яке?) осіннє, вкрило (що?) стежину, вкрило (чим?) килимом, вкрило (коли?) вранці, б) Листя (іменник) осіннє (прикметник), вкрило (дієслово) стежину (іменник), вкрило (дієслово) килимом (іменник), вкрило (дієслово) вранці (прислівник), в) Листя осіннє (Н. в.), вкрило стежину (З. в.), вкрило килимом (Ор. в.), вкрило вранці (невідм.).

Під час вивчення будови слова й морфології знання про слово сполучення поглиблюються. Цьому сприяє засвоєння значущих частин слова, що можуть бути засобами синтаксичного зв'язку залежного слова з головним, частин мови як способів вираження головного і залежного слова.

Теоретичне опрацювання словосполучення повинно бути спрямоване на усвідомлення визначення словосполучення, розмежування понять словосполучення й сполучення слів, що зустрічаються в реченні. Учні повинні визначати функцію словосполучення в реченні, класифікувати словосполучення, аналізувати його будову й значення, вказувати на характер відношень між залежним і головним словом. Ці вміння спрямовані на ефективне використання певних видів словосполучень у власній мовленнєвій практиці.

До труднощів засвоєння учнями словосполучень належать: розмежування словосполучень і речень, словосполучень і сполучень слів із сурядним зв'язком, визначення засобів зв'язку в словосполученні й реченні, використання

прийменників. Уникненню помилок такого характеру сприяє система вправ, що містить спостереження над структурою та семантикою словосполучень, повний і частковий аналіз синтаксичних особливостей словосполучень, класифікацію словосполучень, насамперед таких, що важко розрізняються учнями, перебудову певних синтаксичних конструкцій, складання алгоритмів, використання пропонованих словосполучень у власних висловлюваннях. У роботі над словосполученням варто надавати перевагу текстовому дидактичному матеріалу. Це дасть змогу учням свідомо засвоїти структурно-семантичні особливості словосполучення як синтаксичної категорії. Наприклад, текст для аналізу:

...Безмежним, осяйним степом летить вершник. Баский кінь, вірний товариш наче виростає із землі, а в буйній гриві весело грають живі вихори й несуть понад високими й густими травами козацьку пісню. Та й сам козак-запорожець, володар степів як пісня. Гордий сильний, випростався в сідлі на весь свій могутній зріст, чолом, здається, сягнув до хмар, а душу відкрив пісням. Руки обережно тримають кобзу, простягають її назустріч вітрам, пальці лежать на струнах. Але наче не вони перебирають струни, а степовий вітер (За Я. Гояном).

1. Випишіть з тексту 10 словосполучень, з'ясуйте їх головні ознаки, визначте смислові відношення й типи підрядного зв'язку.

2. Використовуючи приклади з тексту, розкажіть про лексичну й граматичну сполучуваність слів.

3. Знайдіть в тексті словосполучення, які несуть основне смислове навантаження.

4. Визначте типи словосполучень за засобами вираження головного слова.

5. За допомогою яких словосполучень описується степ, кінь, вершник? Яка різниця між словосполученнями безмежним степом і по безмежному степу? Яка будова цих словосполучень?

6. Які словосполучення мають головне слово, виражене іменником або дієсловом?

7. Що вам відомо про козаків-бандуристів з історії? Чи можна вважати образ бандуриста символом України? Наведіть приклади народних пісень, присвячених козакам. Запишіть два словосполучення з власної відповіді, виконайте синтаксичний розбір словосполучення.

Узагальнити знання про словосполучення допоможе така схема:

♦ лексичні	♦ фразеологічні	♦ синтаксичні
За вираженням головного слова синтаксично поділяються на:		
♦ іменникові	♦ числівникові	♦ дієслівні
♦ прикметникові	♦ займенникові	♦ прислівникові
За типами синтаксичного зв'язку:		
♦ узгодження	♦ керування	♦ прилягання
За засобами зв'язку:		
♦ прийменникові	♦ безприйменникові	
За відношенням між залежними і головними словами:		
♦ означальні	♦ додаткові	♦ обставинні
За структурою:		
♦ прості	♦ складні	

Речення. Учні повторюють відомості про речення за метою висловлювання: розповідні, питальні, спонукальні. Варто зосередити увагу на смислових, граматичних, інтонаційних розбіжностях між ними. Ефективним є зіставлення речень, що складаються з однакових слів. Учні читають речення з різною інтонацією залежно від визначеної комунікативної мети виділяють логічним наголосом ту чи іншу частину речення, пояснюють розділові знаки, визначають тип речення. Наприклад: *Ви можете виконати це завдання.* (Повідомлення, дозвіл). *Ви можете виконати це завдання?* (Запитання). *Ви можете виконати це завдання.* (Наказ, вимовлений спокійно, без почуттів). *Ви можете виконати це завдання!* (Наказ, вимовлений з почуттям, емоційно). Таке завдання підводить школярів до усвідомлення поняття про окличні й неокличні речення. Варто наголосити на тому, що окличні речення не завжди вимовляються голосно, існують й інші засоби: зміна темпу, паузи, забарвлення

голосу тощо. Окличними або неокличними можуть бути розповідні, питальні та спонукальні речення, що зумовлюється ситуацією спілкування. Завдання вчителя – моделювання таких ситуацій на уроках та залучення школярів до аналізу чужих і власних висловлювань. Така робота спрямована також на удосконалення пунктуаційної грамотності учнів.

Просте речення. На уроках вивчення простого речення особлива увага зосереджується на засвоєнні учнями таких синтаксичних понять, як граматична основа, члени речення, однорідні члени речення, вставні слова, відокремлені члени речення, види речень: двоскладні, односкладні; поширені, не поширені; повні, неповні; складі ієні, неускладнені. Ураховуємо, що просте речення складається з однієї граматичної основи, передає відносно просту думку, ускладнення й поширення якої може відбуватися за рахунок однорідних членів, відокремлень тощо. Просте речення має змогу здійснити комунікативний намір (запитати, поінформувати, заперечити, відповісти тощо) через мовленнєвий акт – мінімальну одиницю спілкування. Засобами інтонації передається завершеність, емоційність простого речення як висловлювання, за допомогою логічного наголосу та порядку слів воно набуває ознак точності, виразності, правильності.

Ознайомлення учнів з двоскладними й односкладними реченнями передбачає насамперед засвоєння їх особливостей за складом граматичної основи: у двоскладних реченнях граматична основа складається з двох частин – підмета й присудка, а в односкладних граматична основа відповідає або підмету, або присудку. Необхідно показати учням на конкретних прикладах, що відсутність одного головного члена в односкладному реченні не впливає на розуміння смислу.

Якщо речення односкладне називне, то в ньому не потрібний присудок, що називає дію або стан, адже таке речення вказує на наявність, існування предмета, явища, події тощо. Безперечно, такі речення слід розглядати в контексті, звертати увагу на їх роль – називати ситуацію, місце, час дії, стан, почуття та ін. Наприклад: *1) Вечір. (Час події) Тиша. (Стан оточуючого*

середовища) Батьки сидять у садку під вишнею. 2) Гордість! Радість! (Почуття людини) Такі почуття переповнювали серце хлопця. Не вірилося, що вони подолали всі труднощі й принесли команді перемогу. Необхідно наголосити на тому, що односкладні називні речення можуть бути поширені такими другорядними членами, до яких можна поставити запитання тільки від підмета, адже присудка в них немає. Якщо в реченні наявні такі другорядні члени, що пояснюють присудок, то таке речення не односкладне називне, а двоскладне неповне з групою присудка.

Для спостереження можна запропонувати такі речення 1) *Скоро ранок.* 2) *Ранок.* 3) *Літній ранок.* У першому реченні обставина скоро пояснює не підмет ранок, а неіснуючий (нульовий) присудок, який можна назвати словами настане, прийде, відбудеться. Тому це речення двоскладне неповне, поширене обставиною, воно вказує на час події, наближення частини доби. Друге речення односкладне називне, не поширене, воно називає подію, частину доби. Третє речення односкладне називне, поширене означенням, що пояснює підмет, воно вказує на частину доби певної пори року. Можна пояснити учням, що в односкладному реченні один головний член містить у собі смислові ознаки підмета і присудка, передані однією формою. У реченні: Люблю рідний край, граматична основа люблю виражена особовим дієсловом, що дає підстави називати цей член речення присудком. Закінчення слова вказує на перш) особу, а основа слова передає значення дії – любити. Це речення належить до односкладних означено-особових.

Збагаченню мовлення учнів сприяє зіставлення паралельних синтаксичних конструкцій, зокрема двоскладних і односкладних речень. Наприклад: 1) *Я не спав – Мені не спалося.* 2) *Урок закінчився. – Урок закінчено.* Варто з'ясувати з учням і стилістичні особливості подібних речень, доречність використання в різних ситуаціях. Корисними є також вправи на конструювання двоскладних і односкладних речень з парами дієслів (робити – робитися; говорити – говоритися; писати писатися тощо).

У класах з поглибленим вивченням предмета глибше розглядаються питання про вираження головного члена односкладного речення, неповне речення, теоретично обґрунтовуються деякі пунктуаційні правила.

Практика доводить, що інколи учні помилково розуміють неповне речення як таке, що не містить у своєму складі якогось члена речення. Тому варто приділити особливу увагу усвідомленню головної ознаки, за якою виділяють неповне речення – відсутності в реченні не просто будь-якого члена (підмета, присудка, означення, додатка, обставини), а тільки того, що унеможливорює розуміння смислу без контексту або ситуації спілкування. Так, речення: *«Хлопець подарував товаришеві книгу»*, – є повним, бо думка висловлена в ньому зрозуміло, хоча в структурі речення є підмет хлопець, присудок подарував, додатки товаришеві, книгу, а відсутні означення і обставина.

Під час вивчення членів речення варто звернути увагу на способи їх виражені і не тільки одним словом, а сполученням слів. Це буває в таких випадках, коли членом речення є фразеологічний зворот або складна назва, (іноді й ціле речення), коли основний смисл словосполучення міститься не в головному слові, а в залежному. Після того, як учні навчаться визначати члени речення, виражені одним словом можна запропонувати більш складні випадки. Наприклад, визначити, якими членами речення є підкреслені слова в наведених прикладах: 1) *Мати не спускала очей з дитини.* 2) *«Любіть Україну» – улюблений вірш моєї бабусі.* Розмежування учнями головних і другорядних членів речення ґрунтується насамперед на усвідомленні синтаксичної ролі різних членів речення на їх взаємозв'язку. Як правило, учні без труднощів визначають підмети, виражені іменниками або займенниками, а присудки – дієсловами, адже над цим вони працювали в початковій школі.

Найбільш складним питанням для учнів і визначення складеного дієслівного присудка. Для подолання цих труднощів можна використовувати таблиці, схеми, алгоритми, вправи на конструювання, синтаксичний аналіз. Уміння визначати тип присудків залежить від засвоєння їх структури

розмежування смислового й граматичного компонентів. Іноді віднесеність слова до того чи іншого члена речення залежить від питання: *Був у дідуся (де? – обставина, у кого? – додаток)*. Визначаючи члени речення, учні повинні враховувати контекст, смисл, що вкладається в слово. Досить складно визначити присудки в таких прикладах: 1) *Він пішов на сцену доповідати*. 2) *Він хоче доповідати*. У першому реченні дієслово пішов (присудок) називає дію, що виконує особа, а дієслово доповідати (обставина) вказує на мету виконання дії. У другому реченні ідеться про особу, що має намір доповідати, тому присудок хоче доповідати. Варто приділити увагу синтаксичній ролі інфінітива, аналізуючи речення на зразок 1) *Жити – Вітчизні служити* (жити – підмет, служити – присудок). 2) *Я пообіцяв допомогти молодшому брату* (допомогти – додаток). 3) *Бажання малювати привело його до майстерні художника* (малювати – означення).

Синтаксичний розбір простого речення передбачає виконання таких завдань:

- Визначити граматичну основу речення, встановити, що воно просте.
- Визначити тип речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне).
- Відзначити наявність чи відсутність емоційного забарвлення (окличне чи неокличне речення).
- Проаналізувати склад речення:
  - за складом граматичної основи (двоскладне чи односкладне; якщо односкладне, визначити тип);
  - за наявністю чи відсутністю другорядних членів речення (поширене чи не поширене);
  - за наявністю чи відсутністю всіх необхідних для розуміння смислу членів речення (повне чи неповне; якщо неповне, то назвати пропущені члени речення з контексту або з відповідної ситуації спілкування);

– за наявністю чи відсутністю ускладнювальних конструкцій (однорідних, відокремлених членів у речення, вставних слів, словосполучень, звертань, прямої мови).

➤ Розібрати за членами речення, указати, чим вони виражені. Дотримуватися такого порядку: визначення граматичної основи, потім другорядних членів речення (якщо речення двоскладне, спочатку охарактеризувати другорядні члени речення, що входять до групи підмета, потім – до групи присудка).

Залежно від навчальної мети використовується повний або частковий синтаксичний розбір, усний або писемний із застосуванням різних графічних символів. Речення для синтаксичного розбору повинні відповідати програмовим вимогам, віковим особливостям школярів. Варто віддавати перевагу текстовому дидактичному матеріалу, що сприятиме усвідомленому засвоєнню певних синтаксичних понять та визначенню окремих ознак, наприклад, повноти чи неповноти речення, синтаксичної ролі слів і словосполучень тощо.

Синтаксичний аналіз простого речення передбачає не лише визначення відповідних граматичних характеристик речення та його членів, а й з'ясування смислових ознак, функціональної ролі в тексті. Навчання на текстовій основі передбачає використання комбінованого виду мовного аналізу – синтаксично-стилістичного.

Саме такий вид аналізу сприяє не тільки засвоєнню лінгвістичної теорії, а й виробленню комунікативних умінь і навичок. Розуміння учнями стилістичної ролі синтаксичних одиниць в конкретних текстах сприяє точному відбору видів речень, типів головних і другорядних членів речення для вираження власних думок.

Складне речення. Під час опрацювання складного речення необхідно навчити учнів розрізняти просте і складне речення; визначати межі простих речень, що входять до складного; інтонаційно правильно відтворювати складні речення; перебудовувати прості речення у складні; будувати різні види

складних речень; правильно вживати в мовленні складні речення, а також складні і прості для вираження однакового смислу. Синтаксис складного речення вивчається паралельно з пунктуацією, тому учні засвоюють відповідні пунктограми, вчаться пояснювати розділові знаки.

У 10–11 класах поглиблюються знання з синтаксису складного речення, звертається увага на розрізнення складних речень і простих з однорідними та відокремленими членами. Учні повинні навчитися розпізнавати складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові складні речення, складні речення з різними видами зв'язку, визначати їх структуру, смислові та мовні засоби зв'язку; правильно будувати складні речення, використовуючи синонімічні сполучні засоби; вживати складні та прості синтаксичні конструкції як синоніми; правильно інтонувати різні типи складних речень та використовувати їх у мовленні, обґрунтовувати і правильно ставити розділові знаки; знаходити й виправляти помилки на вивчені правила.

Слід наголосити, що складне речення є не лише сумарним об'єднанням окремих простих речень, воно передає одну складну думку. За певних умов спілкування люди віддають перевагу або двом простим думкам, або одній складній. Прості та складні речення наділені певними стилістичними особливостями, що виявляються в різних текстах. Спостереження й аналіз текстового дидактичного матеріалу має зводитися до усвідомлення різниці між простими і складними реченнями не тільки за формою, але й за змістом думки. Складне речення має такі ознаки:

- складається з двох або більше частин;
- кожна частина за своєю структурою подібна до простого речення;
- усі частини складного речення відбивають складну думку;
- між частинами складного речення існують смислові й граматичні зв'язки;
- окремі частини складного речення не наділені інтонаційною завершеністю, кожна частина може мати свої особливості інтонації залежно від структури, але вони зливаються у вимові в єдине ціле.

З метою виявлення структурних і семантичних особливостей складних речень варто запропонувати учням зіставити тексти з простими і складними реченнями, наприклад: 1) *Розкинулося широке поле, шумить трава, гудуть бджоли, співає пісню жайворонок.* 2) *Розкинулося широке поле. Шумить трава. Гудуть бджоли. Співав пісню жайворонок.* Перший приклад – складне речення частини якого рівноправні за смыслом, передають дію, що відбувається одночасно, об'єднані без сполучників, а за допомогою перелічувальної інтонації. Речення відтворює складну думку, у центрі інформації такий об'єкт, як поле. Трава, бджоли, жайворонок теж об'єднані навколо поняття «поле». Перша частина складного речення має узагальнюючий характер, а інші частини доповнюють її, розширяють інформацію. Якби у висловлюванні наголошувалося на тому, що перша частина потребує більш повного розкриття у наступних трьох частинах, це було б передане інтонаційно, а на письмі використано не кому, а двокрапку (*Розкинулося широке поле: шумить трава, гудуть бджоли, співає пісню жайворонок*). У другому прикладі наведені прості речення, які змальовують самостійні фрагменти зображуваного поля, у центрі кожного з яких більш виразні окремі об'єкти (поле, трава, бджоли, жайворонок). Передано окремі прості думки.

Вправи на заміну простих речень складними різних видів та навпаки повинні супроводжуватися спостереженнями над інтонацією, паузами. Необхідні тренування у виразному читанні аналізованих речень.

4. Методика вивчення складносурядного речення та складнопірядного речень. Методика вивчення безсполучникового речення.

Складні речення – важливий і непростий для учнів розділ синтаксису, оскільки він вивчає складні синтаксичні конструкції, не притаманні для мовлення учнів.

Складним називається речення, до складу якого входить дві чи більше предикативні частини, що являють собою смислову та інтонаційну єдність. Кожна з предикативних частин складного речення співвідноситься з простим (двоскладним чи односкладним реченням). Проте простими реченнями їх

можна назвати лише умовно, бо, маючи подібну до простих речень синтаксичну будову, вони позбавлені смислової та інтонаційної самостійності. На основі семантики та синтаксичної будови складні речення розподіляють на три основні типи:

- 1) складносурядні;
- 2) складнопідрядні;
- 3) безсполучникові.

Складні багатокомпонентні речення з різними видами зв'язку кваліфікуються як складні синтаксичні конструкції (ССК). До них належать конструкції, що складаються з двох і більше синтаксично незалежних (рівноправних) предикативних частин, поєднаних за допомогою сурядних і підрядних сполучників та сполучних слів. Складносурядні конструкції складаються з двох і більше синтаксично незалежних (рівноправних) предикативних частин, поєднаних за допомогою сурядних сполучників. Н.: *Посеред неба гнеться на південь Чумацький шлях, і між його досягними зорями тремтить і обсипається на край землі срібний пилок (М. Стельмах).* Залежно від різновиду сполучників у складносурядному реченні між предикативними частинами можуть встановлюватися три типи відношень:

- єднальні;
- розділові;
- протиставні.

До складнопідрядних належать конструкції, що складаються з двох і більше синтаксично залежних (нерівноправних) предикативних частин, поєднаних за допомогою підрядних сполучників і сполучних слів Н.: *Кривими виростають ті дерева, яким для крони місця не дано (Д. Павличко); Прозрінь, не бійся, бо вони як ліки (Л. Костенко).* Складнопідрядні речення розподіляються на:

- означальні;
- займенниково-співвідносні;
- з'ясувальні.

До речень розчленованої структури належать конструкції обставинного типу: а) способу дії; б) міри і ступеня; в) часу; г) умови; г) мети; д) допусту; е) причини; є) наслідку; ж) порівняння; з) місця). До безсполучникових речень належать конструкції, що складаються з двох і більше предикативних частин, об'єднаних у смислове ціле інтонаційно. Н.: *Лампадка тьмяно блимала в кіоті, стояла в церкві дивна тишина (Л. Костенко).*

Серед безсполучникових складнопідрядних речень виділяють:

- конструкції з однотипними частинами;
- конструкції з різнотипними частинами.

Засобами синтаксису формується мовна особистість, розвиваються інтелектуальні, духовні й естетичні якості.

Розмежування учнями складносурядних і складнопідрядних речень ґрунтується на усвідомленні смислової рівноправності чи нерівноправності частин складного речення, на знаннях про сполучні засоби (сполучники або сполучні слова – займенники і прислівники). Речення, у якому частини (прості речення) можуть бути рівноправними та з'єднані сполучниками сурядності, називається складносурядним, речення, у якому одне з речень за змістом підпорядковується іншому й пов'язане з ним сполучником підрядності або сполучним словом, називається складнопідрядним. Так, можна запропонувати для зіставлення приклади двох речень, що складаються з однакових слів, але поєднані різними засобами й тому передають різні думки: 1) *Настав ранок. Загін продовжив мандрівку.* 2) *Настав ранок, і загін продовжив мандрівку.* 3) *Коли настав ранок, загін продовжив мандрівку.* 4) *Настав ранок, загін продовжив мандрівку.* Учні визначають особливості кожного речення щодо вираження смислу й засобів поєднання.

Засвоєння учнями загального поняття про складне речення перевіряється уміннями визначати:

- кількість граматичних основ в структурі складного речення (кількість простих речень);
- засіб поєднання (сполучники, сполучні слова, без сполучників);

- якщо сполучникове, то складносурядне чи складнопідрядне;
- якщо безсполучникове, то пояснювати смислові зв'язки та розділові знаки.

З метою попередження помилок під час визначення сполучників сурядності варто звернути увагу учнів на явище синонімії (*але-та*), омонімії (*та* – єднальний, *та* – протиставний) сполучників, чергування за милозвучністю (*і-й-та*). Допоможуть у цьому вправи на заміну одних сполучників іншими. Розуміння учнями структурних і смислових особливостей складних речень сприятиме вироблення пунктуаційних навичок, насамперед використання коми, крапки з комою, двокрапки, тире в складних реченнях.

Ефективним у процесі навчання синтаксису є блочний метод, що сприяє узагальненому засвоєнню теоретичного матеріалу й вивільняє час на формування синтаксичних і пунктуаційних умінь і навичок, повторення, закріплення знань з інших розділів. Дають змогу систематизувати й узагальнити матеріал опорні схеми, конспекти, таблиці, наприклад:

За складом граматичної основи	
<ul style="list-style-type: none"> • двоскладні має два головних члени – підмет і присудок, які групують навколо себе другорядні члени 	<ul style="list-style-type: none"> • односкладні граматична основа складається з одного головного члена (підмета або присудка), другий головний член не потрібен, оскільки зміст речення і так зрозумілий
За метою висловлювання	
<ul style="list-style-type: none"> • розповідні містить у собі якість повідомлення, розповідь про щось, (інтонація характеризується пониженням тону наприкінці речення) 	<ul style="list-style-type: none"> • питальні містить у собі якість питання, на яке передбачається об'язкова відповідь або питання, що не вимагає відповіді (тон підвищується на слові, у якому міститься зміст питання)
	<ul style="list-style-type: none"> • спонукальні містить у собі наказ, вимогу, заклик, побажання, пораду, прохання тощо (характеризується розповідною або окличною інтонацією)
За емоційним забарвленням	
<ul style="list-style-type: none"> • окличні розповідні 	<ul style="list-style-type: none"> • неокличні питальні
<p>можуть бути окличними, якщо виражають емоційне ставлення до фактів і явищ дійсності (характеризуються підвищенням тону наприкінці й на початку речення)</p>	<p>надають повідомлення за допомогою інтонації різного відтінку, часом навіть протилежного значення</p>
	<ul style="list-style-type: none"> • спонукальні
За будовою	
<ul style="list-style-type: none"> • прості наявність однієї граматичної основи 	<ul style="list-style-type: none"> • складні наявність двох і більше граматичних основ (речення складається з двох або кількох простих, об'єднаних за змістом та інтонацією)
За наявністю чи відсутністю другорядних членів речення	
<ul style="list-style-type: none"> • поширені Крім головних, у реченні є ще й другорядні члени речення 	<ul style="list-style-type: none"> • непоширені відсутність другорядних членів речення
За наявністю чи відсутністю усіх необхідних для розуміння смислу членів речення	
<ul style="list-style-type: none"> • повні відсутність опущених членів речення, незалежно від того, двоскладне воно чи односкладне 	<ul style="list-style-type: none"> • неповні відсутність одного або кількох членів речення, які легко встановити: а) з попередніх речень; б) з наступного речення; в) із ситуації, в якій відбувається розмова; г) із змісту неповного речення, зокрема наявних у ньому членів

Синтаксичний розбір складного речення полягає у визначенні в ньому частин, що дорівнюють простим реченням, та характеристиці засобів зв'язку і смислових відношень між частинами. Повний синтаксичний розбір складного речення передбачає розбір кожної частини за схемою простого речення. Важливого значення набуває у процесі синтаксичного розбору складного речення складання структурних схем, що можуть мати різний рівень інформативності.

Вивчення синтаксису повинно здійснюватись на семантичній основі, з врахуванням єдності значення і форми, функцій мовних одиниць у реченні, взаємодії різних засобів мови у мовленнєвій практиці її носіїв. Пам'ятаючи про це, учитель зможе знайти шляхи до подолання складних питань синтаксису, які виникають у дітей. Необхідно підводити учнів до прогнозування можливих помилок шляхом спостереження, зіставлення, аналізу, вирішення проблемних завдань.

5. Робота з розвитку зв'язного мовлення учнів на різних етапах засвоєння синтаксичної теорії.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної освіти особливого значення надається розвитку зв'язного мовлення. На всіх уроках української мови здійснюється мовленнєва підготовка, але чинною програмою передбачені й спеціально відведені уроки розвитку мовлення. На них зосереджується увага на видах мовленнєвої діяльності, аналізі мовленнєвої ситуації, написанні переказів, творів різних стилів та типів мовлення. Разом з тим засвоєння синтаксичного матеріалу стає підґрунтям для формування мовленнєвих умінь та навичок. Вивчення норм української літературної мови супроводжує весь процес реалізації лінгвістичної та мовленнєвої змістових ліній програми. Основні засади методики навчання синтаксису закладені в підручниках, методичних посібниках. В українській лінгводидактиці теоретичні засади навчання синтаксису розроблені вченими О. Біляєвим, В. Горяним, Н. Іваницькою, К. Плиско, Р. Христіаніною, М. Пентиліук та ін. Останнім часом вийшли українські публікації з методики синтаксису С. Карамана,

О. Горошкіної, С. Омельчука, М. Кравець та інших учених. У роботі над засвоєнням синтаксису можна виділити кілька напрямів, між якими існує тісний зв'язок:

1) практичні спостереження за синтаксичною будовою, інтонаційним оформленням речень; побудова різних за кількісною і якісною характеристикою речень за поданим зразком та схемою;

2) формування уявлень про одиниці синтаксису – словосполучення, речення, зв'язне висловлювання (текст);

3) засвоєння структури речення і найважливіших синтаксичних понять: зв'язок між словами в реченні, граматична основа речення, головні й другорядні члени речення, однорідні члени речення; прості, складні, односкладні речення, їх види тощо. Засвоєння синтаксичної термінології;

4) поглиблення знань і вмінь із синтаксису під час опрацювання несинтаксичних тем (частин мови, лексики, фразеології, будови слова, словотворення та ін.);

5) формування вміння використовувати у власному мовленні різні речення за метою висловлювання, за інтонацією тощо. Формування пунктуаційних навичок;

6) застосування набутих знань і умінь з синтаксису у практиці зв'язного мовлення. У методиці навчання синтаксису вправи з реченням ділять традиційно на аналітичні, якщо переважає аналіз готових речень, і синтетичні, які передбачають самостійне складання речень.

Ці види вправ використовуються на різних етапах навчання. Найчастіше синтетичні вправи виконуються на основі аналітичних. Спочатку аналізують готове речення, а потім самостійно конструюють речення такої ж будови. Синтетичні вправи можуть виконуватись і без попередніх аналітичних, але обов'язково супроводжуються внутрішньою аналітичною роботою мислення, у процесі якої здійснюється контроль за правильністю побудови речень. Указані напрями роботи з вивчення синтаксису тісно пов'язані з формуванням мовленнєвих умінь та навичок.

Як відомо, у роботі над розвитком монологічного мовлення виділяють чотири групи комунікативних узагальнених умінь: інформативно-змістові, структурно-композиційні, граматико-стилістичні, редагування. Вони співвідносяться з основними етапами творення тексту (орієнтування, планування, реалізація, контроль). Формування граматико-стилістичних умінь (сюди ж відносимо синтаксичні вміння та навички) тісно пов'язане із збором та систематизацією мовного матеріалу. Крім іншого, учні повинні навчитися продумувати смислові зв'язки між частинами речень і сусідніми реченнями та знаходити словесне вираження цих зв'язків, виділяти за допомогою інтонаційних та граматичних засобів особливо значимі для висловленої думки слова. Уся названа робота тісно пов'язана з формуванням структурно-композиційних умінь. Прагнення до ефективності у процесі оволодіння мовним матеріалом вимагає від учителя застосування активізувальних форм навчальної діяльності, що підвищують продуктивність праці учнів. До них відносимо види завдань, що зацікавлюють учнів, зближують процес навчання з життям, показують практичне застосування набутих знань.

Поряд з традиційним для школи імітаційним методом засвоєння мовного матеріалу великого значення набуває метод моделювання висловлювання. Він реалізується в ситуативних завданнях, що ґрунтуються на залежності висловлювання та його мовленнєвого оформлення від мовленнєвої ситуації. Розвиваючи в учнів уміння співвідносити зміст та форму висловлювань з мовленнєвою ситуацією, ці завдання дисциплінують мислення, формують уміння вибирати найдоцільніший варіант мовного матеріалу співвідносно з конкретною мовленнєвою ситуацією.

Обробка мовного матеріалу враховує побудову різних одиниць мови за опорними елементами й пропонованими моделями та схемами речень, розширення вихідного матеріалу, стиснення поданої конструкції, редагування речень, що є відображенням безпосереднього зв'язку у вивченні синтаксису та розвитку зв'язного мовлення. Важливо також продумати тематику різних видів завдань, наприклад, ситуативних. Використання багатого синтаксичного

матеріалу письменників-класиків (П. Мирного, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, М. Коцюбинського та інших) допоможе зорієнтуватися вчителю у виборі та створенні завдань з розвитку зв'язного мовлення. Крім вироблення вмінь побудови й аналізу тексту, такі завдання виховують у школярів патріотичні почуття, усвідомлення причетності до історії свого краю, відповідальності за збереження культурних традицій сім'ї, міста, села, певного регіону.

Отже, використання різноманітного за змістом синтаксичного матеріалу на уроках української мови має навчальне й виховне значення. Особливо важливо це враховувати у процесі добору завдань для учнів, коли формується свідоме ставлення до історії українського народу. Проте ситуативні завдання не єдиний шлях застосування синтаксичного та мовленнєвого матеріалу. Виконання вправ і завдань, пов'язаних з аналізом і переказом тексту, синтаксичним, морфологічним, фонетичним, словотворчим видами розбору буде ефективнішим за умови використання краєзнавчого матеріалу. Вдале поєднання традиційних та інноваційних методів сприятиме кращому засвоєнню навчального матеріалу, розширенню кругозору учнів, вихованню патріотичних почуттів. Важливою ознакою тексту є зв'язність, в основі якої лежить закон, що передбачає конструювання кожного наступного речення з використанням попереднього або його частини, переданої іншими мовними засобами. У кожному наступному реченні зміст попереднього виражається іншими граматичними формами.

Теорія актуального (комунікативного) членування речення допомагає засвоїти учням на практиці закон зв'язності тексту. Речення має дві частини: відому за певних умов спілкування (дане, тема) і нову інформацію, що збагачує й розвиває смисл висловлювання (нове, рема). Комунікативна наступність між реченнями допомагає відтворити логіку розвитку думки, підпорядковувати мовні засоби, логічний наголос, інтонаційне членування реалізації комунікативного наміру.

Варто зосередити увагу учнів на типових моделях зв'язку речень у смислових частинах надфразової єдності (одиниці тексту, що об'єднує кілька речень, розкриваючи мікротему). Найчастіше використовують такі способи зв'язку між реченнями надфразової єдності: 1) послідовний, коли «нове» першого речення стає «даним» другого, «нове» другого стає «даним» третього і т.д., 2) паралельний, при якому «дане» наскрізне, а кожне наступне речення розкриває предмет мовлення за допомогою нової інформації.

Важливим для досконалої побудови тексту зв'язного висловлювання бачиться зосередження уваги на аналізі надфразової єдності літературних творів. Такий напрямок роботи та перераховані вище зауваження посприяють навчанню учнів створювати досконалі висловлювання. Використання на уроках мовленнєвознавчих понять вплине на свідоме формування комунікативних умінь та навичок, виховання в учнів навичок самоконтролю. Робота з розвитку зв'язного мовлення тісно пов'язана з вивченням синтаксичних тем. Аналіз речень, словосполучень, складного синтаксичного цілого передують створенню зв'язних висловлювань. Свідоме, автоматичне використання моделей синтаксичних одиниць є базовим для утворення смислових та стилістичних зв'язків у межах створеного учнями тексту. З огляду на це важливим бачиться вивчення синтаксичних тем з проведенням роботи з розвитку монологічного та діалогічного мовлення.

Запитання і завдання для самоконтролю:

1. Які іменні частини мови ви знаєте? Коротко охарактеризуйте кожную з них.
2. Які види вправ виділяють під час вивчення іменних частин мови?
3. Назвіть особливості вивчення службових частин мови.
4. Яку роль відіграє вивчення синтаксису під час формування комунікативної компетентності?
5. Які прийоми навчання синтаксису найкраще допоможуть закріпити теоретичний матеріал?
6. Назвіть основні завдання словосполучень та речень.
7. Які завдання виконує синтаксичний розбір простих речень?

8. Наведіть по 5 прикладів складносурядних, складнопідрядних та безсполучникових речень.

9. Які ви знаєте групи комунікативних узагальнених умінь для розвитку монологічного мовлення? Охарактеризуйте їх.

Тема лекції № 4. Узагальнення методики навчання орфографії та пунктуації у шкільному курсі української мови профільної школи

ПЛАН

1. Роль граматики, орфографічних правил, читання під час вивчення орфографії
2. Принципи українського правопису, залежність від них навчання орфографії. Поняття про орфограму. Основні правописні терміни.
3. Робота над формуванням орфографічних навичок. Подолання помилок інтерферентного характеру.
4. Місце диктанту як прийому організації навчальної діяльності у засвоєнні орфографії. Критерії класифікації диктантів. Основні види диктантів.
5. Місце і значення розділу «Пунктуація» в шкільному курсі мови.
6. Принципи навчання пунктуації. Методичні прийоми навчання пунктуації. Види тренувальних вправ з пунктуації.

Виклад основного матеріалу

1. Роль граматики, орфографічних правил, читання під час вивчення орфографії.

Орфографія є окремим розділом мовознавства, опанування яким дозволяє швидко і правильно оперувати мовними одиницями у процесі писемної комунікації. Правопис української мови формулює обов'язкові для усіх носіїв норми, зокрема написання лексем разом, окремо та через дефіс, вживання великої літери, правопис слів іншомовного походження тощо.

Орфографією називається система загальноприйнятих правил про способи передачі усного мовлення в писемній або друкованій формі.

З поняттям «орфографія» тісно пов'язані поняття «орфограма» та «орфографічне правило». Орфограмою є «написання, що відповідає правилу орфографії і вимагає застосування цього правила». Кілька варіантів написання

того самого слова викликає труднощі у школярів і може спричинити помилку. Тому знання орфограм допомагає підвищити рівень мовної культури учнів. Крім того, здатність визначати орфограми в аналізованих словах є необхідною умовою формування в школярів правописних умінь і навичок.

Вивчення і усвідомлення школярами орфографічних правил має надзвичайно важливе значення, оскільки це «звільняє учнів від необхідності запам'ятовувати правопис кожного окремого слова і дає можливість, керуючись правилом, писати правильно цілу групу слів, об'єднаних на основі фонетичної чи граматичної спільності». Орфографічні правила є чіткими рекомендаціями щодо передачі усного мовлення на письмі та єдині для всіх носіїв конкретної мови. Їх сукупність, за визначенням дослідників, становить орфографічні норми, тобто «усталену систему правил, які забезпечують єдність передачі усного мовлення у писемній формі».

В основі орфографії лежать певні принципи, які «зумовлені фонетичною та граматичною будовою мови й віддзеркалюють шляхи формування та розвитку її правописної системи».

Більшість дослідників вважає, що сучасна правописна система української мови базується на фонетичному та морфологічному принципах (М. Жовтобрюх, М. Івченко, Г. Козачук, І. Дацюк). Щодо ролі інших принципів орфографії погляди мовознавців розділилися. Дослідники Д. Ганич, С. Єрмоленко, А. Медушевський, І. Олійник, М. Пилинський, В. Русанівський вважають, що в основі українського правопису лежать фонетичний, морфологічний, історичний, або традиційний, і смисловий, або диференційний принципи. Дехто з мовознавців виділяє також лексико-синтаксичний, словотвірно-граматичний та семантичний принципи. В академічному виданні «Сучасна українська літературна мова» міститься думка про те, що українська орфографія більшою мірою фонематична, хоча включає також і елементи нефонематичного письма. Фонематичність українського правопису обстоюють О. Волох, Н. Грипас, О. Блик.

Основною одиницею морфології є слово, яке має певні граматичні характеристики. За допомогою останніх ми можемо вирізняти, наприклад, іменники, дієслова з-поміж інших частин мови.

Для того, щоб свідомо, правильно виконувати правописні дії, учні повинні мати знання з морфології. Це, зокрема, знання про загальні і власні іменники, типи відмін, рід, число, група, відмінок; розряди прикметників за значенням, ступені порівняння якісних прикметників, рід, число, групу, відмінок; кількісні і порядкові числівники, прості і складені, відмінок; заперечні і неозначені займенники; неозначену форму дієслова, вид, дієвідміну, особу (або рід), число; активні і пасивні дієприкметники, вид, час, рід, відмінок; види дієприслівників; розряди прислівників за значенням, ступені порівняння; непохідні і похідні прийменники; прості, складні і складені сполучники; групи часток за значенням; групи вигуків за значенням.

Відповідно до цього учні повинні навчитися визначати рід, число та відмінок іменників та прикметників; визначати відмінок, відміни та групи іменників; розрізняти якісні, відносні та присвійні прикметники, а також утворювати ступені порівняння якісних прикметників; розрізняти групи вигуків та часток за значенням; диференціювати кількісні та порядкові числівники, визначати відмінок останніх; розрізняти числівники та сполучники за будовою; визначати число, дієвідміну, вид, час та особу (або рід) неозначеної форми дієслова, розрізняти активні та пасивні дієприкметники тощо.

Крім того, школярі повинні уміти знаходити і виправляти зроблені помилки на вивчені орфографічні правила, аргументувати орфограми.

На заняттях із морфології в учнів виробляють уміння визначати частини мови, розрізняти самостійні і службові частини мови. Школярі засвоюють граматичні категорії (рід, число, відмінок, вид і т. п.), відмінювання (іменних частин мови) і дієвідмінювання (дієслів), форми словозмінювання. З вивченням морфології пов'язана велика кількість правил, що стосуються творення та правопису слів, засвоєння яких потребує інтенсивної мовної практики. Широке

застосування серед тренувальних вправ належить морфологічному та орфографічному розбору.

Усі ці вміння необхідні учням для успішного засвоєння правил, формування у них правописних навичок.

Навчання не повинно бути механічним. Тож саме свідомому вивченню орфографії сприяє формування правописних умінь та навичок на базі морфології. Адже вивчення морфології сприяє осмисленому засвоєнню учнями закономірностей розвитку рідної мови.

Правильний вибір методів та прийомів навчання допомагає реалізувати зв'язок у вивченні орфографії та морфології. Тренувальні орфографічні вправи сприяють удосконаленню правописних умінь і навичок учнів.

Особливу увагу потрібно звернути на формування орфографічних умінь та навичок в учнів, які проживають у такій місцевості, де на їх мовлення впливає територіальний діалект. Адже словозміна та словотворення в діалектній мові школярів сильно відрізняється від норм сучасної української літературної мови. Формування учнівської грамотності на пряму залежить від середовища, яке оточує дітей.

Науковці визначили: найбільш поширеними є помилки, що стосуються: відмінювання іменників чоловічого роду II відміни, правопису прислівників, іменників із прийменниками, вживання великої букви, сплутування прийменників із префіксами, написання прислівників, відмінкових закінчень порядкових числівників, правопису слів іншомовного походження тощо.

Тому вчитель повинен допомогти учням подолати усі ці труднощі, які виникають у дітей під час навчання. Для цього необхідно, передусім, приділяти більше уваги поясненню правопису аналізованих слів. Бо, роблячи морфологічний розбір без зв'язку з орфографією, учні знову і знову припускаються тих самих помилок.

У виборі методів та прийомів навчання орфографії потрібно враховувати взаємозв'язок останньої з морфологією. Адже «граматичний аналіз допомагає з'ясувати смислові ознаки орфограм, умови використання їх на письмі,

добирати перевірні слова, віднаходити опорні лексеми для встановлення необхідних аналогій з метою правильного застосування граматичних категорій».

Вміле використання методів для опрацювання теоретичних відомостей української мови забезпечує максимально високий рівень засвоєння орфографії та морфології. У виборі методів і прийомів для вивчення цих розділів мови необхідно враховувати вікові особливості учнів, рівень їхнього розвитку. При цьому за допомогою дібраних методів, прийомів та вправ повинні розвиватися пам'ять, мислення, увага дітей та інші психічні якості.

У дидактиці немає єдиної класифікації методів навчання. Відомі класифікації методів за джерелом знань, за способом взаємодії вчителя і учнів на уроці, за рівнем пізнавальної діяльності учнів.

Більшість дидактів групують методи за джерелом одержання знань на словесні, наочні та практичні.

О. Біляєв найбільш прийнятною для викладання рідної мови вважає класифікацію методів за способом взаємодії вчителя і учнів на уроці. Відповідно до цього українські лінгводидакти виділяють такі методи навчання: усний виклад учителем матеріалу, метод вправ, бесіду, роботу з підручником, спостереження учнів над мовою.

Для реалізації принципу зв'язку у вивченні орфографії та морфології доцільно використовувати такі методи та прийоми: бесіду, зв'язний виклад учителем матеріалу, спостереження й аналіз мовних явищ, роботу з підручником, метод вправ, алгоритмізацію, порівняльний прийом, морфологічний та орфографічний розбори слів тощо.

Активізації школярів сприяє бесіда з усім класом. Тому досвідчені вчителі звертаються із запитаннями до всіх учнів, для відповіді на одне й те саме запитання викликають кількох дітей, пропонують їм доповнювати, виправляти відповіді своїх товаришів, висловлювати свої думки, враження, а також запитувати про те, що їх, зацікавило або виявилось незрозумілим.

Для активізації школярів під час бесіди доцільно також заохочувати змагання між учнями за кращу і швидшу відповідь шляхом постановки питань зі словами «Хто швидше дасть відповідь», «Подумайте, чому ми так робили» і т. д., причому за правильні відповіді потрібно похвалити дитину.

Можна проводити бесіду на різних етапах уроку: при опитуванні вивченого матеріалу, при закріпленні його тощо.

Надзвичайно важливим методом навчання є евристична бесіда. На уроках української мови її можна ефективно використовувати під час вивчення багатьох тем практично в усіх класах. Сутність евристичної бесіди полягає у тому, що це є метод навчання, при якому учні у ході бесіди, старанно підготовленої вчителем, власноруч доходять запланованих висновків. Серед інших різновидів бесіди евристична вирізняється тим, що своєю структурою спрямована на створення проблемної ситуації для учнів, які, вирішуючи її, власним розумом виводять запланований результат.

Метод евристичної бесіди характеризується такими специфічними рисами: детальна підготовка до неї за наведеною схемою, ретельний добір питань, вміння ставити запитання таким чином, щоб вони ставали збудниками процесу мислення, підтримання в класі робочої атмосфери дискусії і пошуку. Головною умовою ефективності використання методу евристичної бесіди є подання нового матеріалу, певні відомості з якого вже є в учнів з попередніх класів.

Як метод навчання мови спостереження полягає у виявленні учнями в тексті тих чи інших мовних явищ, в їх коментуванні, узагальненні, використанні у власному мовленні. Теоретичне і практичне обґрунтування цього методу знаходимо в працях відомого мовознавця і методиста О. Пешковського, який розробив систему вправ для спостережень над мовою у зв'язку з вивченням граматики і правопису та розвитком мовлення. Спостереження й аналіз мовних явищ як метод вивчення орфографії на морфологічній основі доцільний тоді, коли «виникає потреба користуватися зіставленням і порівнянням для усвідомлення правопису орфограми».

Цей метод також допомагає учням краще зрозуміти засоби досягнення милозвучності в нашій мові. Так, при вивченні паралельних закінчень іменників у певних відмінках варто використовувати спостереження й аналіз мовних явищ. Наприклад, учням варто пояснити, що словосполучення *працівнику Симоненкові* звучить милозвучніше, ніж словосполучення *працівникові Симоненкові*, або *працівнику Симоненку*.

Метод роботи з підручником використовують, коли виучувану тему учні можуть опрацювати самостійно. У підручнику діти можуть вивчати матеріал за допомогою вміщених у ньому таблиць та схем, що забезпечують легше сприйняття учнями теми. Робота з підручником вимагає вміння правильно читати і розуміти текст, осмислювати прочитане, добувати з нього потрібні факти, узагальнення, записувати висновки. Часто вчителі звертаються до підручника для того, щоб виконати з учнями кілька вправ, або дати домашнє завдання. Діти повинні заучувати граматичні визначення і правила правопису напам'ять, а матеріал, у якому подано другорядні ознаки мовного явища, аналіз прикладів, достатньо уміти пояснювати своїми словами. При опрацюванні теоретичного матеріалу з підручника, учням можна запропонувати підкреслити у параграфі нове, досі для них не відоме. Таким чином, активізується увага і мислення учнів, вони більше зосереджені на прочитанні матеріалу.

Усякій роботі з підручником і навчальною літературою повинна передувати докладна вступна бесіда вчителя. Учитель повинен спостерігати за самостійною роботою учнів на уроці, пояснювати дітям матеріал, який вони не розуміють.

Роботу з підручником потрібно сполучити з іншими формами і методами навчання, а не присвячувати їй весь урок. Так, після роботи з підручником обов'язково потрібно перевіряти якості засвоєння вивченого матеріалу, проводити практичні вправи, пов'язані з виробленням умінь і навичок і подальшим поглибленням знань учнів.

Цікавою формою роботи з підручником є вибіркоче читання, яке використовують при поясненні нового матеріалу: «знайомлячись за вказівкою вчителя із змістом частини того чи іншого параграфа, учні засвоюють нові відомості, з якими не доводилось зустрічатися в попередньому навчанні».

Наочний метод активізує зорову пам'ять учнів і полегшує сприйняття ними виучуваного матеріалу. Наочність може бути представлена у вигляді екранних та звукових посібників, таблиць тощо. Для вивчення особливо складних випадків написання слів найкраще використовувати на уроці динамічну таблицю.

У процесі вивчення орфографії у зв'язку з морфологією доцільно використовувати також алгоритми. Визначення алгоритмування знаходимо у статті професора І. Хом'яка: «Алгоритмування – це певна система розумових операцій, виконання яких допомагає робити правильні висновки». У процесі алгоритмування в учнів формується логічне мислення. Алгоритми полегшують роботу учня і приводять його до правильних висновків. Науковці виділяють алгоритм-схему, алгоритм-інструкцію та альтернативний алгоритм.

Крім алгоритмування, в шкільній практиці використовують також програмоване навчання, яке передбачає кроки-дії. За допомогою цього прийому навчання можна досягти індивідуалізації у процесі вивчення орфографії у зв'язку з морфологією.

Планомірне використання прийому порівняння орфографічних явищ на уроці з української мови допомагає позбутися змішування рис літературної та структурно подібної до неї мови. Доцільними у такому випадку будуть зіставні таблиці, які «активізують розумову діяльність учнів, допомагаючи їм виконувати пізнавальні завдання в умовах різнорідного мовного середовища». Важливими для засвоєвання правописних знань є вправи, що передбачають переклад слів, словосполучень чи тексту з російської мови на українську і навпаки.

Порівняння орфографічних явищ як прийом навчання доцільно застосовувати під час актуалізації опорних знань, вивчення нового матеріалу або його закріплення, повторення чи узагальнення вивченого.

Метод вправ сприяє реалізації принципу свідомості й автоматизму. Вправи є практичним застосуванням теоретичних знань учнів. Саме завдяки цьому методу навчання не є суто теоретичним. Методисти наводять різні види вправ: утворення форм змінюваних слів, вставлення пропущених слів у відповідній формі, або слова, необхідні за змістом тощо. Наприклад, учні утворюють різні форми від слова *сонце*: *сонця, сонцю, сонце, сонцем, сонці*. Або, наприклад, у реченні «*Мене попросили сходити до (магазин)*» слово у дужках потрібно поставити у відповідній формі.

Розроблені методистами спеціальні орфографічні вправи сприяють удосконаленню писемного мовлення учнів. За допомогою останніх учні вчать розпізнавати орфограми, правильно писати їх, збагачують свій словниковий запас тощо.

Вправи є кількаразовим повторенням учнями певних дій. Мета вправ – вироблення й удосконалення практичних умінь і навичок. Їх називають тренувальними і використовують для практичного засвоєння порівняно вужчих питань, якими, зокрема, є рід іменників, правопис часток, вигуків тощо. Вправи можуть мати також додаткові завдання, наприклад: провідміняти виділені займенники за особами, іменники – за відмінками тощо.

Реалізація принципу свідомості та автоматизму допомагає дітям згодом безпомилково знаходити у текстах орфограми і виправляти їх.

У «Методиці викладання української мови в середній школі» за редакцією І. Олійника орфографічні вправи поділяються на такі види: списування, орфографічний розбір, вправи з орфографічними словниками, різні види диктантів, запис тексту, вивченого напам'ять, перекази, твори.

У «Методиці навчання української мови в середніх освітніх закладах» за редакцією М. Пентилюк види орфографічних вправ об'єднані в такі групи: 1) вправи на артикулювання звуків, деформована вимова яких спричиняє появу

орфографічних помилок; 2) вправи на сприймання тексту на слух; 3) звуко-буквений аналіз слів; 4) вправи для зорового сприймання навчального матеріалу; 5) ускладнене списування; 6) неускладнене списування; 7) творчі вправи.

Вправи розробляються з урахуванням особливостей виучуваного матеріалу, рівня загального розвитку, мовної та мовленнєвої підготовки учнів. Крім того, послідовність виконання вправ така: від легшої до важчої.

Найбільш поширеними вправами методисти вважають списування з різними завданнями і диктанти. Лінгводидакти поділяють списування на творче (ускладнене різними завданнями) та копіювання (відтворення тексту без будь-яких змін).

У методиці навчання української мови практикується текстуальне списування, вибіркове, а також списування-переклад.

Розбір слова як частини мови, як і орфографічний, за способом проведення буває усним і письмовим. За використанням прийомів виділяють розбір-судження і розбір-міркування. «Розбір-міркування вимагає того, щоб учень, називаючи ознаки, характерні для аналізованого слова, посилався на граматичну теорію. Розбір-судження характеризується відсутністю мотивації твердження». Приклад розбору-міркування: працює – дієслово, бо означає дію предмета і відповідає на питання що робить?, змінюється за часами (*працював, працює, буде працювати*). Приклад розбору-судження: село – іменник, *говорить* – дієслово.

На етапі вивчення нового матеріалу доцільно давати учням виконувати орфографічний розбір і працювати зі словником.

Орфографічний розбір – важлива тренувальна вправа для вироблення й закріплення правописних умінь і навичок. За допомогою цього виду вправ учень з'ясовує правопис орфограм у слові. На основі, зокрема, знань про особливості частин мови діти роблять орфографічні розбори. Варто також зазначити, що останнім пунктом морфологічного розбору є пояснення орфограм у слові, що аналізується.

Науковці зазначають, що «орфографічний розбір за способом проведення буває усний і письмовий, за обсягом – повний і частковий».

У шкільній практиці використовується така послідовність орфографічного розбору: 1) визначити слово; 2) до якої частини мови належить; 3) знайти орфограми, які вимагають пояснення; 4) сформулювати правило, з яким співвідноситься орфограма; 5) дібрати аналогічні приклади, пояснити їх правопис.

Робота з орфографічним словником має важливе значення у підвищенні грамотності учнів. За допомогою словника діти з'ясовують слова, важкі для них у написанні. Крім того, учням можна запропонувати різні вправи з морфології. Наприклад: знайти в словнику іменники чоловічого роду, які при відмінюванні у Р. в. мають закінчення -у, -ю

Робота з орфографічними словниками повинна проводитися постійно, тому клас української мови повинен бути добре ними забезпечений (принаймні один словник для двох учнів). Учитель повинен допомогти дітям усвідомити важливість і необхідність словників у навчанні та житті. Уміння учителя зацікавити школярів роботою зі словником напряму залежить від бажання дітей вивчати ті чи інші розділи мови.

Слова, написання яких надзвичайно важке для запам'ятовування, можна запропонувати учням передати на аркуші і повісити вдома на зручному для них місці. Або ж написати такі слова на окремих маленьких аркушах і розклеїти по кімнаті. Таким чином, учні швидше запам'ятовуватимуть правильне написання цих лексем.

Диктанти є також дуже важливими у системі орфографічних вправ. Їх учні виконують на етапі застосування отриманих знань на практиці. Під час написання диктанту учні повинні бути максимально уважними і зосередженими. Диктант – це завдання, однакове для учнів усього класу. Диктант використовують для закріплення знань з різних розділів мови, а також для вироблення міцних правописних умінь і навичок.

Перед проведенням попереджувального диктанту учні повторюють і аналізують уже вивчені орфограми, пояснюють їх правопис. Тільки після цього школярі пишуть диктант.

Методисти виділяють слуховий і зоровий попереджувальний диктанти. Зоровий диктант учні можуть бачити. Він написаний на дошці або є у книжці тощо. Після аналізу всіх орфограм, учитель закриває текст і учні пишуть диктант. Після написання діти звіряють свої записи з правильним написанням диктанту.

Слуховий диктант учні сприймають на слух. Після з'ясування й аналізу орфограм учитель читає диктант, учні – записують почуте. Потім, аналогічно, як і в зоровому диктанті, учні перевіряють свої записи.

При зоро-слуховому попереджувальному диктанті учні одночасно можуть і бачити, і слухати текст, що сприяє ще глибшому сприйняттю й осмисленню тексту.

Особливість коментованого диктанту в тому, що учні пояснюють орфограми у тексті безпосередньо під час його запису. Діти відтворюють текст, учитель викликає когось і просить знайти і пояснити орфограми у слові. Методисти вважають, що такий диктант потрібно проводити тоді, «коли тільки-но розпочато процес закріплення вивчених орфограм або коли трапляються особливо складні випадки правопису слів.

При проведенні пояснювального диктанту аналіз орфограм проводиться після написання тексту. Диктант можуть записувати всі учні в зошитах під диктовку вчителя. Або ж, доки усі пишуть у зошитах, один з учнів виконує це саме завдання біля дошки. Після проведення диктанту діти, разом з учителем, перевіряють написане і обговорюють допущені помилки.

Для реалізації принципу зв'язку у вивченні орфографії та морфології доцільно використовувати на уроках української мови вибіркового, творчого, словникового диктанти, диктант-переклад, диктант із додатковим завданням та диктант «Перевірй себе». Для перевірки знань учнів використовують контрольний диктант.

Вибірковий диктант – важлива вправа, оскільки учні свідомо підходять до роботи. Механічного запису не може бути, бо цей вид диктанту передбачає, крім запису тексту, розподіл або виписування учнями слів з певною метою. Наприклад, розподілити прикметники на якісні, відносні та присвійні тощо.

При проведенні творчого диктанту учням пропонуються різні завдання. Наприклад, замінити в словах одні граматичні форми іншими, змінити одні форми особи дієслів у реченні на інші тощо.

Диктант-переклад здійснюється тоді, коли учні перекладають текст з російської (здебільшого) на українську мову. Цей вид диктанту є надзвичайно цінним у використанні, оскільки сприяє активізації мислення учнів. При перекладі здійснюється порівняльний прийом. Учні порівнюють особливості написання слів в українській та російській мовах. Таким чином, це дає можливість учням з'ясувати відмінності у вживанні, зокрема, й граматичних форм різних слів.

Диктант із додатковим завданням передбачає виконання учнями додаткового завдання після запису тексту. Таким завданням, зокрема, може бути виписування в окремі стовпчики з тексту прийменників, які пишуться разом, окремо і через дефіс, поділ прийменників на прості, складні та складені тощо.

Диктант «Перевіряю себе» також використовується у шкільній практиці. Він передбачає контроль учня за самим собою. У процесі запису тексту учень підкреслює слова чи орфограми, які йому незрозумілі. Потім він може запитати у вчителя, як правильно пишеться те чи інше незрозуміле слово. Таким чином, учень перевіряє себе і виправляє допущені помилки. Контрольний диктант допомагає учителеві перевірити знання учнів, побачити, які правила вони засвоїли гірше, і над чим потрібно попрацювати глибше і ґрунтовніше.

Отже, вправи як метод навчання орфографії на морфологічній основі забезпечують практичне застосування учнями набутих теоретичних знань на уроках рідної мови. Дотримання послідовності у виконанні вправ, вибір останніх з урахуванням вікових та розумових особливостей учнів – усе це

сприяє покращанню правописних умінь та навичок учнів. Таким чином, навчання орфографії у зв'язку із граматикою є логічно зумовленим процесом, необхідним для формування мовленнєвої компетентності школяра.

Практика письма має базуватися на граматичних узагальненнях, реалізації зв'язку між орфографічними, з одного боку, та морфологічними, з іншого боку, мовними явищами.

2. Принципи українського правопису, залежність від них навчання орфографії. Поняття про орфограму. Основні правописні терміни.

Орфографія (від гр. *orthos* – правильний і *grapho* – пишу) – це система загальноприйнятих правил про способи передачі звукової мови на письмі.

Значення орфографії в шкільному курсі української мови витікає із соціального значення орфографічної норми, яка, як і інші норми, є невід'ємною рисою літературної мови. Дотримання норм, визначених орфографією, полегшує письмове спілкування, є свідченням належної мовної культури.

Для досягнення основної мети – формування належної орфографічної грамотності – необхідно під час вивчення шкільного курсу мови реалізувати такі завдання:

- ознайомити учнів з основними орфографічними завданнями;
- сформувати на основі цих понять орфографічні вміння;
- навчити писати слова з орфограмами, що не перевіряються;
- сформувати в учнів потребу й уміння користуватися орфографічним словником;
- забезпечити необхідні умови для навчання орфографії.

Удосконалювати процес навчання мови можна тільки за умови засвоєння учнями загальних понять курсу, а саме основних наукових правописних термінів. Учень перестане бути безпомічним, тоді, коли під час розпізнавання орфограми вдаватиметься до правил; коли усвідомлюватиме, що порушення цих правил призведе до орфографічної помилки, а вміння знаходити, пояснювати, виправляти останні сприятиме виробленню орфографічних навичок.

Серед теоретичних положень, які мають особливо важливе значення для впровадження раціональної методики навчання орфографії, є вчення про орфограму, відомості про принципи української орфографії, взаємозв'язок орфографії з іншими розділами науки про мову.

Характерною особливістю орфограми (написання, що є наслідком вибору із ряду можливих єдино правильного графічного засобу) є наявність можливих варіантів, з яких вибирається один, правильний.

У методиці пропонуються два основні шляхи вироблення вмінь знаходити орфограму: 1) шукати сумнівні щодо написання місця на інтуїтивній основі, за допомогою цільових настанов; 2) на теоретичній основі внаслідок ознайомлення учнів з умовами, які вказують на орфограму.

У шкільній практиці необхідно поєднувати обидва шляхи: за допомогою цільових настанов розвивати чуття мови, орфографічну пильність і навчати учнів використовувати теоретичні відомості, які вказують на наявність орфограми.

Для вироблення вмінь знаходити орфограму першим шляхом доцільно запровадити систему умовних позначок у кожній письмовій роботі, які є знаками-сигналами для вчителя. Систему умовних позначок можна добирати довільно. Це можуть бути різні підкреслення з позначкою на берегах зошита. Наприклад: 1) підкреслення однією рисою (сумніваюсь у написанні); 2) підкреслення двома рисками (не знаю, як писати); 3) підкреслення хвилястою лінією (написав правильно, але не знаю правила). Умовними позначками учні інформують учителя про свої труднощі, і це є матеріалом для подальшої індивідуальної роботи, а також для проведення уроків повторення з теми, яку учні засвоїли слабо.

Застосування позначок потребує великої уваги, копіткої роботи, вміння аналізувати написане, з'ясовувати прогалини в знаннях.

Для системи українського правопису характерні орфограми, надзвичайно різноманітні за своєю природою, походженням, умовами обґрунтування, особливостями використання української графіки. У методиці розроблено

типології орфограм на різних основах. За графічним вираженням в українській мові виділено шість типів орфограм:

- 1) орфограми – букви (земля, Земля);
- 2) орфограми – апостроф (п'ять, свято);
- 3) орфограма – рисочка, або знак переносу (лю-блю, во-да);
- 4) орфограма – дефіс (сон-трава, ходи-но);
- 5) орфограми – пропуски (день у день, ні з ким.);
- 6) орфограми – контакти (білосніжний, проте).

Шкільна програма виділяє на цій основі два типи орфограм: 1) буквені (знання); 2) не буквені (будь-який). Буквені і не буквені орфограми поділяються на безваріантні і варіантні.

Орфографія в шкільному курсі української мови пов'язує в практичних діях знання з усіх розділів мовознавства: фонетики, будови слова і словотвору, лексики, морфології і синтаксису.

Ознайомлення з принципами української орфографії програмою не передбачено, проте вони лежать в основі методики навчання правопису: властивості орфографії визначають вибір методів і прийомів навчання. Механізм формування в учнів орфографічних умінь і навичок довготривалий. Це пов'язано з особливостями пам'яті, для якої характерні не лише властивості запам'ятовування і відтворення, а й забування. Тому методика оволодіння орфографією передбачає періодичну корекцію учнівської вправності на основі системи послідовно виконуваних дій. Сюди входить: 1) аналіз лексеми з неправильно вжитою орфограмою; 2) зіставлення її з нормативним написанням літературної мови; 3) виконання орфографічного розбору, аналітичних вправ для запобігання правописних відхилень тощо; 4) конструювання слів за поданими моделями ті без них, утворення граматичних форм; 5) творчі вправи на складання зв'язних текстів, вправи – редагування, переклади; 6) диктанти.

Існує чотири принципи орфографії: фонетичний, морфологічний, історико-традиційний та ідеографічний.

Фонетичний принцип. Суть його полягає в тому, що слова пишуть так, як вимовляють. За цим принципом в українській мові пишуться префікси з- і с- (*зробити, здерти, зняти, але спитати, стихати, схопити*), а також слова *гарячий* (пор. *горіти*), *чорний* (йор. *черниця*), *чеський* (пор. *чех*), *серце* (пор. *сердечний*), *тижневий* (пор. *тиждень*) та ін.

Морфологічний принцип. Для нього характерне однакове написання однієї й тієї самої морфемі незалежно від її вимови в тій чи іншій позиції. За морфологічним принципом пишуться слова *боротьба, братський, пісня, агентство*, де однакове написання морфем зберігається, незважаючи на вимову [*бо-род 'ба*], [*брац 'киі*], [*n 'іс 'н 'а*], [*агентство*].

Історико-традиційний принцип. Він полягає в тому, що зберігаються такі написання, які на сучасному етапі втратили свою мотивованість, тобто слова пишуться так, як вони писалися колись, хоч таке написання не відповідає ні звучанню слова, ні його морфемній структурі. До традиційних написань в українській мові належать написання *я, ю, є, ї, щ* на позначення двох звуків, збереження подвоєння приголосних в іншомовних власних назвах (*Голландія, Руссо, Уатт*) і написання без подвоєння іншомовних загальних назв (*каса, клас, колектив*), а також написання *е* та *и* в ненаголошених позиціях таких слів, як *левада, леміш, лиман, кишеня тощо*.

Ідеографічний, або символічний, принцип. Його ще називають диференційними написаннями. Опирається на смислові відмінності подібних написань. Так, наприклад, в українській мові є слова *компанія* і *кампанія*. Слово *компанія* вживається тоді, коли потрібно виразити значення «товариство», а *кампанія*, коли слово має значення «сукупність заходів для здійснення в певний період якогось важливого громадсько-політичного або господарського завдання». За ідеографічним принципом пишуться різні закінчення для різних значень у деяких словах. Наприклад: *звука* (в музиці, в лінгвістиці) і *звуку* (в інших значеннях), *блока* (механізм) і *блоку* (об'єднання), *апарата* (пристрій) і *апарату* (установа; сукупність органів), *органа* (частина організму) й *органу* (установа), *центра* (в математиці) і *центру* (в інших значеннях), *оригінала*

(дивак) і оригіналу (першоджерело). Цим принципом обґрунтовується також різне написання прийменника з іменником і ононімічних прислівників (*до дому і додому, на зустріч і назустріч, з боку і збоку*), написання малої букви в загальних назвах і великої у власних (*віра і Віра, любов і Любов, орел і місто Орел*), а також написання займенників *ви і Ви* (з великої букви *Ви пишеться у випадку підкресленої шанобливості*).

3. Робота над формуванням орфографічних навичок. Подолання помилок інтерферентного характеру.

Орфографія має особливе значення в житті кожної людини, тому перед учителем-словесником стоїть важливе завдання – домогтися засвоєння й дотримання орфографічних норм учнями. Навчання орфографії в школі полягає в тому, щоб, по-перше, ознайомити здобувачів освіти із системою загальноприйнятих способів передачі звукової мови на письмі; по-друге, довести необхідність практичного оволодіння орфографією; по-третє, сформувати в учнів сталі орфографічні вміння та навички. Останнє завдання, як зазначено в посібнику «Методика вивчення української мови в школі», є найважливішим і найскладнішим.

Загальновідомо, що сформувати будь-які вміння й навички можна лише в результаті наполегливої й цілеспрямованої роботи, у межах певної методичної системи, за допомогою оптимального поєднання спеціальних методів і прийомів. Орфографічні навички формуються впродовж усього життя. Це зумовлено передусім динамічними процесами розвитку української мови. Як слушно зазначає К. Городенська, «сталось чимало змін: поповнився її словниковий склад за рахунок нових питомих слів і запозичень, почали відмінювати досі не відмінювані власні назви, аббревіатури та деякі чужомовні одиниці, переглянуто сфери вживання слів, форм слів та синтаксичних конструкцій, повернено національні зразки словотворення тощо». У цьому контексті особливої актуальності набуває проблема правильного передавання новітніх запозичень, їхнього зв'язку з раніше запозиченими й питомими одиницями української мови.

Потребують уваги вчителя-словесника й зміни, що відбулися в новій редакції «Українського правопису» (2019 р.). Загалом уже в школі доцільно пояснити учням, що зміни в правописі – це закономірне явище, яке відбувається в усіх розвинених мовах. Це сприятиме формуванню толерантного ставлення до змін і полегшить процес адаптування до нових правил.

Питання пошуку методів і засобів піднесення орфографічної грамотності учнів завжди перебували в центрі уваги науковців і вчителів. На різних часових відтинках проблему підвищення орфографічної грамотності досліджували психологи (М. Богоявленський, С. Жуйков), методисти (Н. Алгазіна, М. Баранов, М. Бернацький, О. Біляєв, Н. Бондаренко, М. Вашуленко, В. Горбачук, Т. Донченко, О. Караман, Г. Козачук, Л. Райська, І. Хом'як, Н. Шкуратяна, С. Яворська та ін.).

Завдяки їхнім зусиллям розроблено теоретичні засади навчання орфографії в школі, що реалізовано передовсім у граматичній спрямованості, адже левову частку орфографічних відомостей учні опановують у процесі вивчення морфології. Це було закріплено і в чинних програмах з української мови, які передбачали вивчення орфографії разом із іншими розділами – фонетикою, графікою, морфемікою, словотвором, морфологією. Так, засвоюючи відомості про іменник, школярі відпрацьовують правила написання власних назв, відмінкових закінчень складних іменників тощо. У результаті учні вивчають різні орфограми, правила, уміщені в різних розділах «Українського правопису». Це не сприяє формуванню системних знань, оскільки орфографічні відомості розчиняються в граматичному матеріалі.

Розробники програми для 10–11 класів (рівня стандарт) навчальний матеріал згрупували за нормами сучасної української літературної мови, оволодіння якими важливе для кожної освіченої людини. Це стало можливим тому, що в 9-му класі учні завершили вивчення всіх розділів української мови, тож зміст мовної лінії в 10-му й 11-му класах має узагальнювальний характер. Автори підручника з методики навчання української мови акцентують на використанні класифікації методів за способом взаємодіяльності вчителя й

учнів – слова вчителя, бесіди, спостереження над мовними явищами, роботи з підручником, методу вправ. Означені методи належним чином схарактеризовані в лінгводидактиці, дослідники визначили їхній дидактично-розвивальний потенціал. У студіях О. Караман, І. Хом'яка, С. Яворської та ін. схарактеризовано особливості застосування методів під час навчання орфографії.

Загальновідомо, що вибір того чи того методу або прийому зумовлений кількома чинниками: темою уроку, віковими особливостями учнів, уподобаннями вчителя тощо. Критерієм ефективного добору методу є результат. У цьому контексті важливо зазначити, що з окремими орфографічними правилами учні ознайомлені ще в початкових класах. Під час навчання фонетики, морфології вони засвоюють основні орфографічні відомості.

У процесі навчання синтаксису відбувається повторення й узагальнення вивченого. Це значною мірою впливає на добір та комбінування методів і прийомів. У дослідженнях В. Вітюк, А. Віщук, О. Караман, І. Хом'яка, С. Яворської та ін. експериментально доведено доцільність застосування методу вправ для формування орфографічних умінь і навичок учнів. Ефективними є різні види вправ: списування, орфографічний розбір, вправи з орфографічним словником, різні види диктантів, запис тексту, вивченого напам'ять, перекази, твори та ін.

Як переконає вивчення й аналіз лінгводидактичних студій, у методиці на сьогодні немає усталеної класифікації вправ. Їх класифікують за різними ознаками: за місцем проведення (класні, домашні), за тематикою (фонетичні, орфографічні, лексичні, фразеологічні, граматичні, стилістичні та різноманітні їх варіанти й комбінації – граматико-орфографічні, граматико-стилістичні тощо), за дидактичною метою (підготовчі, вступні, тренувальні, завершальні, контрольні), за ступенем пізнавальної активності учнів (рецептивні, репродуктивні), за критерієм комунікативності (умовно-комунікативні, некомунікативні, комунікативні), за врахуванням етапів психічного процесу

засвоєння знань на аспектних уроках (комплексні, передмовленнєві, мовленнєві); за формою мовлення (усні, письмові).

Для формування орфографічних умінь учнів доцільно систематично залучати учнів до виконання вправ. До таких належать: пошук орфографічної помилки в окремому слові (словах), словосполученнях, реченнях, текстах, запропонованих учителем або поданих у підручнику, посібнику; самостійний пошук учнями помилок у текстах різної жанрово-стильової належності. Погоджуємося з думкою Л. Попової, що використання сучасних засобів навчання сприяє кращому засвоєнню орфографічних правил, допомагає заощадити час, дає змогу відразу перевірити правильність виконання вправ і завдань.

Незалежно від того, яку вправу вибере вчитель, важливо методично правильно організувати роботу над її виконанням. Це передбачає чітку постановку мети, визначення способу виконання вправи, процесу виконання, обов'язкової перевірки правильності з подальшим виправленням помилок. Переорієнтація на компетентнісний підхід сприяє розширенню можливостей освітнього простору (передусім, працювати з різноманітними інтернетними джерелами); реалізації кожним учнем індивідуальної освітньої траєкторії; посиленню ролі самостійної пізнавальної діяльності учнів; розвиткові в них індивідуальної й колективної рефлексії.

Сучасна компетентнісно орієнтована методика має спрямовувати вчителя передусім на практичні методи, а саме: ситуаційний, метод проєктів, вправи, діалогічної взаємодії, метод гри та ін. Мовний матеріал учні повинні засвоювати як інструмент думки, адже комунікативний зміст формується у процесі мовленнєво-мисленнєвої діяльності. Сприятливою для цих процесів є робота з текстом, різні варіанти роботи з проблемою, добір емоційно привабливих для учнів ситуацій, що потребують від них прийняття правильних рішень. Для прикладу наведемо завдання, які можна використати на уроках української мови в старших класах.

Вправа 1:

I. У процесі набору тексту припустилися 9 орфографічних помилок. Знайдіть і виправте їх. Поясніть правила написання слів, у яких ви виправили помилки.

Довготермінова пам'ять важлива для вивчення математики і природничих наук тому, що саме тим ми зберігаємо базові засади й техніки розв'язування задач. Для периміщення інформації з оперативної пам'яті до довготермінової потрібен час. Щоб прешвидшити цей процес, користуйтеся технікою, яку називають «ростягнутим повторенням» (або інтервальним). Як ви, мабуть, здогадалися, ця техніка передбачає повторення того, що ви хочете запам'ятати, наприклад, нові слова іноземної мови чи новий метод розв'язування задач, тільки цей процес розтягується на кілька днів.

Як свідчать результати досліджень, якщо ви спробуєте «вклеїти» щось до своєї пам'яті, повторюючи це, скажімо, двадцять разів одного вечора – пам'ять не засвоїть матеріал так само добре, як після такої самої кількості повторень протягом кількох днів або тижнів. Це щось схоже на будівництво мура. Якщо ви не даєте розчину часу на застегання, то не отримаєте стійкої структури (з книги Барбари Оклі «Навчитися вчитися»).

II. Яка інформація з тексту виявилася для вас новою? Наскільки корисна вона?

III. Визначте головну думку тексту.

IV. Чи можна використати здобуту інформацію для засвоєння орфографічних правил? Розкажіть про це.

Вправа 2.

I. Спишіть, розкриваючи дужки й уставляючи на місці крапок потрібні букви.

Орфографічні помилки не/рідко створюють плутанину, ускладнюють розуміння текст..., а (у,в) крайніх випадках можуть завдати мільйонних збитків або втрачених робочих місць. Помилки (у, в) правоп..сі навіть стають пр..дметом судових справ, як/от нещодавня історія з бр..танською

к(а,о)мпанієюTaylor&Sons, коли пропущена літера пр..звела до багато/мільйонного судового процес... (Леннокс Моррисон).

II. Розкажіть про роль орфографії в житті людини.

III. Що необхідно робити для ефективного засвоєння орфографії? Запишіть 3–5 порад однокласникові/однокласниці, які, на ваш погляд, нехтують орфографічні норми.

Як бачимо, вправи, крім завдань, спрямованих на повторення орфографії, містять іще кілька компетентісно орієнтованих, які спонукають учнів до оцінювання інформації, висловлення власної думки щодо прочитаного, інтерпретування здобутих відомостей в інший контекст.

Отже, ефективність роботи з орфографії значною мірою залежить від методично правильного добору методів і прийомів, засобів навчання, урахування вікових, психологічних особливостей учнів; систематичного обліку орфографічних помилок та роботи над їх запобіганням та усуненням. Згідно з вимогами компетентісного підходу добір методів має забезпечити «використання теоретичних знань як практичного засобу пояснення явищ і розв'язання проблем, застосування досвіду успішних дій у конкретних ситуаціях, переорієнтацію з процесу на результат освіти в діяльнісному вимірі», зростання особистісного досвіду учня.

4. Місце диктанту як прийому організації навчальної діяльності у засвоєнні орфографії. Критерії класифікації диктантів. Основні види диктантів.

У системі тренувальних вправ з орфографії велике місце посідають диктанти. Це одна з найефективніших форм роботи, що сприяє виробленню міцних орфографічних навичок. Звичайно диктант використовують для формування пунктуаційних навичок, а також і для закріплення знань з фонетики, лексики, граматики. Цінність диктанту в тому, що в процесі його написання учні при звичаються до активної й організованої колективної праці, адже за один і той самий час треба виконати однакове завдання. Диктант привчає учнів писати з максимальним зосередженням уваги, розвиває пам'ять,

зір, слух, виробляє вміння свідомо користуватися орфографічними правилами. У методиці й практиці навчання існує багато різних видів диктантів, кількість яких поступово збільшується. Різні методисти користуються неоднаковою класифікацією диктантів. Найзручніше класифікувати диктанти, враховуючи такі три критерії: мета проведення, характер запису диктованого тексту, час пояснення правопису орфограм у тексті.

За метою проведення диктанти поділяють на контрольні, навчальні й контрольно-навчальні, куди відносять диктант «Перевіряю себе». Такий поділ до певної міри умовний, бо всі навчальні диктанти допомагають виявити знання учнів, а контрольний диктант сприяє зміцненню знань і навичок.

За характером запису тексту диктанти поділяють на дослівні (текстуальні), в яких текст (зв'язний, окремі речення, слова) записують без будь-яких змін, та диктанти із зміною тексту. Дослівними, або текстуальними, можуть бути попереджувальні та пояснювальні диктанти. До диктантів із зміною тексту належать вибірковий, вільний і творчий.

За часом пояснення орфограм виділяють попереджувальні, коментовані і пояснювальні диктанти.

Пояснення правопису орфограм може бути до початку запису (попереджувальний диктант), у процесі запису (коментований) і після запису (пояснювальний). Хоч у всіх випадках після запису тексту вчителі також проводять перевірку, з'ясування порушених правил, обговорення неправильно написаних орфограм.

Особливість попереджувального диктанту в тому, що до запису тексту учні повторюють орфографічні правила, а потім аналізують усі складні орфограми і з'ясовують правопис їх. Після цього текст записують і перевіряють. Попереджувальний диктант може бути зоровим і слуховим. У першому випадку аналізують текст, взятий з «Хрестоматії з української літератури» або поданий на дошці, плакаті чи спроектований на екран. Після з'ясування правопису орфограм учитель закриває текст, учні записують його під диктовку, а потім звіряють із знову відкритим текстом. Під час проведення

слухового попереджувального диктанту після повторення потрібних орфографічних правил учитель читає текст і колективно обговорюється правопис орфограм, які закріплюються. Потім текст записують і перевіряють.

Коментований диктант передбачає пояснення правопису складних орфограм у процесі запису тексту. Проводити його слід так: учні класу під диктовку записують текст. І в цей час один із учнів за завданням учителя вголос називає слова із складною для написання орфограмою і з'ясовує, як потрібно писати те чи інше слово і на основі якого правила. Цей диктант проводять тоді, коли тільки-но розпочато процес закріплення вивчених орфограм або коли трапляються особливо складні випадки правопису слів. Користуватися коментованим диктантом треба зрідка. На проведення його слід відводити 7–15 хвилин.

Пояснювальний диктант відрізняється від попереджувального тим, що пояснення правопису орфограм здійснюється після запису тексту. Пояснювальний диктант найчастіше проводиться двома способами. Перший спосіб. Після визначення мети і завдання роботи учні записують текст під диктовку вчителя. А потім записаний текст перевіряється. Учні читають речення за реченням, з'ясовують правопис орфограм, спираючись на відповідні орфографічні правила. Бажано, щоб у цьому випадку учні мали можливість звірити написане ними з текстом, що спроектований на екран чи заздалегідь записаний на дошці і відкритий на час перевірки. Другий спосіб. Учитель диктує, один з учнів пише на дошці, а інші – в зошитах. Після запису кожного речення учні виправляють допущені помилки, обговорюють правопис відповідних орфограм і повторюють правила.

Певна річ, під час проведення пояснювального диктанту цим способом необхідно забезпечити цілковиту самостійність у роботі учнів, а то диктант може перетворитися у списування і не досягне своєї мети. Вибірковий диктант передбачає виписування з диктованого тексту тільки окремих слів, словосполучень або речень відповідно до мети і завдання уроку.

Вибірковий диктант може бути різної складності, а саме: з диктанту виписують окремі слова й з'ясовують правопис їх; слова не тільки виписують, а й відносять до певної правописної групи, вміщують у відповідну колонку (наприклад, виписують слова з апострофом у три стовпчики. Вибірковий диктант – досить цінний вид вправ, тому що, по-перше, вимагає свідомого, вдумливого ставлення до роботи і фактично виключає механічний запис, адже в тексті необхідно розпізнати і відібрати тільки слова, які пишуться за певним правилом; по-друге, за порівняно короткий час учні записують велику кількість слів, отже, опрацьовують правопис орфограм на широкій лексичній базі. Вибіркові диктанти можуть бути попереджувальні, пояснювальні і творчі.

Особливість вільного диктанту в тому, що учням надається право записувати текст не дослівно, а з деякими змінами в доборі слів і побудові речень, зберігаючи при цьому основний зміст. Текст для такого диктанту беруть суцільний, причому такий, щоб легко поділявся на частини з двох-трьох об'єднаних змістом речень. Спочатку вчитель читає весь текст, а потім диктує по два-три речення без повторення, а учні пишуть у вільному викладі. Після запису всього тексту учням дається можливість самостійно перевірити написане. Вільний диктант – це також робота з розвитку мовлення, бо сприяє збагаченню лексики учня, виробляє самостійність у передачі думок, становлячи перехідну ланку від диктанту до переказу. Для зміцнення орфографічних навичок вільний диктант має менше значення порівняно з іншими навчальними диктантами, бо вільний запис тексту створює для учнів можливість уникати важких в орфографічному відношенні слів, замінювати їх іншими. Щоб підпорядкувати вільний диктант виконанню орфографічних завдань, вчитель може поставити вимогу обов'язково вживати слова, що пишуться за певним правилом.

Творчий диктант існує у вигляді кількох тренувальних вправ творчого характеру, що виконуються в процесі запису тексту, речень, слів. Відповідно до того, яке завдання ставиться перед учнями, творчий диктант має різновиди. Перший різновид – розширення речень за рахунок введення означень, обставин

тощо. Наприклад, у спеціально дібраному тексті вчитель випускає означення і без них диктує текст. Текст він читає у сповільненому темпі, щоб учні встигли знайти місце пропуску означень, підібрати і записати їх. Часом подають слова для вставок у твір. Якщо проводити переказ з настановою на закріплення й перевірку правопису певного типу орфограм, то слід добирати текст, максимально насичений відповідними словами, що органічно зумовлені його змістом.

Звичайно, переказ і твір як види орфографічних вправ використовують тоді, коли ґрунтовно опрацьовано правила і вироблено необхідні навички. У цьому випадку робота з розвитку зв'язного мовлення проконтролює міцність орфографічних навичок і розкриє можливість учнів користуватися набутими знаннями і навичками в процесі самостійного викладу думок. Однак перекази і твори можуть ускладнюватися й спеціальними орфографічними або граматико-орфографічними завданнями: по-перше, вчитель ставить перед учнями завдання видозмінити в переказі особу чи часову форму дієслова, число іменника і т. ін., що веде до зміни орфограм; по-друге, обов'язково зберегти визначену кількість слів з певними орфограмами. Це саме стосується й творів, у які учні за завданням учителя вводять слова, що пишуться за певними орфографічними правилами, чи виклад матеріалу здійснюють у заданій граматичній формі. Проте зловживати переказами й творами з спеціальним завданням не слід, бо порушується творчий характер, комунікативна спрямованість роботи.

5. Місце і значення розділу «Пунктуація» в шкільному курсі мови.

Сучасна пунктуація – це сукупність розділових знаків і система усталених правил їх уживання. Навчання пунктуації вимагає від учителя обов'язкового врахування в усіх деталях значення пунктуації та її теоретичних основ, від чого великою мірою залежить вибір методів і прийомів.

Історія теоретичного розроблення питань пунктуації становить зародження, розвиток і боротьбу трьох чітко виражених позицій щодо природи пунктуації. Відтак в основу правил пунктуації покладено три принципи:

1) логічний (смісловий); 2) структурно-інтаксичний (формально-граматичний); 3) інтонаційний. У методиці навчання української мови принципи пунктуації не суперечать один одному, а навпаки, указують на різноманітні відтінки одного і того ж граматичного явища, утворюють складну систему вживання розділових знаків, здатних задовольнити всі нужди того, хто пише або читає. Це означає, що правила пунктуації передбачають необхідність відображення на письмі за допомогою розділових знаків таких ознак усного мовлення, як його смислове членування, синтаксична структура та інтонаційне оформлення. Наприклад: крапка в кінці речення є свідченням членування тексту на відносно закінчені за змістом висловлювання; крапка членує текст на відомі синтаксичні одиниці (речення); одночасно крапка вказує на таку інтонаційну особливість усного мовлення, як пониження тону речення, що означає його кінець. Природа розділових знаків – умовних графічних позначок, які використовуються як засіб інтонаційно-сміслового і граматичного членування писемного мовлення, – полягає тому, що вони є додатковими знаками щодо інших чинників писемного мовлення.

Останнім часом окреслюється комунікативне розуміння ролі пунктуації. Передумовою успіху в навчанні пунктуації є постійна увага до її призначення, розуміння того, що є знаки віддільні (крапка, крапка з комою, знак оклику, знак питання, двокрапка, абзац), що служать для відділення одних відрізків тексту від інших, та видільні (дужки, лапки), які сприяють для виділення окремих відрізків мовлення. Такі розділові знаки як кома і тире вважаються багатофункціональними, оскільки вони можуть бути як віддільними, так і видільними.

Пунктуаційна грамотність ґрунтується також і на розумінні функції кожного розділового знака. Так, крапка означає завершеність розповідного речення; знак питання вказує на питальний характер речення, в кінці якого він ставиться; знак оклику вказує на емоційний характер речення; кома розмежовує однорідні синтаксичні елементи: однорідні члени речення, супідрядні речення, предикативні частини безсполучникового складного чи складносурядного

речення; крапка з комою виконує функцію знака, що стоїть між крапкою і комою; двокрапка – попередження про подальше перерахування однорідних членів речення, пояснення першої частини безсполучникового складного речення); тире – знак паузи в середині речення; дужки служать для виділення вставлених речень, авторських ремарок, указівок на джерело цитати; лапки вживаються для виділення цитат, умовних назв, прямої мови.

Деякі лінгвісти вважають особливим розділовим знаком абзац. Ефективне опрацювання пунктуації можливе лише при застосуванні раціональної, науково обґрунтованої методики, що враховувала б усі фактори, обставини навчання.

6. Принципи навчання пунктуації. Методичні прийоми навчання пунктуації. Види тренувальних вправ з пунктуації.

Школярі, крім орфографії, засвоюють знання з такого розділу мовознавства, як пунктуація, яка вивчає розділові знаки і правила їх використання на письмі. Пунктуація, як і орфографія, служить засобом оформлення думок, а отже, забезпечує повноцінне спілкування в писемній формі. Завдяки вживанню різноманітних розділових знаків мовцям удається максимально точно, виразно побудувати висловлювання і сприйняти його. Розкриваючи комунікативну функцію розділових знаків, учитель викликає в учнів стійкий інтерес до вивчення пунктуації.

Пунктуація має свої принципи, які слід враховувати, розробляючи методику її вивчення в початковій школі. Структурно-синтаксичний принцип стверджує, що розділові знаки виконують свої функції під час конструювання речень і текстів. Скажімо, крапка сигналізує про кінець речення, кома розділяє однорідні члени речення, частини складного речення, виділяє звертання.

Специфічні функції мають і всі інші знаки пунктуації. Синтаксичний принцип є провідним у шкільному курсі, оскільки синтаксис досить повно вивчається на різних етапах мовної освіти учнів. Так, на синтаксичній основі школярі вчаться вживати крапку, коми між однорідними членами речення. Через брак синтаксичних знань учні не завжди можуть пояснити розстановку розділових знаків у читаних текстах і свідомо користуватися ними для

створення власних зв'язних висловлювань. Саме тому в початковій школі методика керується й іншими принципами.

Смисловий принцип передбачає оформлення розділовими знаками самої думки того, хто пише, її відтінків: значення питання або оклику передається відповідними знаками; крапкою виділяємо в тексті відносно завершені відрізки; окремі самостійні частини у складі великих речень розділяємо крапкою з комою і т. ін. Логікою зумовлений і поділ тексту на абзаци. Інтенаційний принцип передбачає засвоєння пунктуації як засобу вираження інтонаційних особливостей висловлювання, відтінків голосу. Відомо, що кожний із розділових знаків має свою голосову фігуру.

Отже, оволодіваючи виразним усним мовленням і читанням, школярі засвоюють правила розстановки пауз (синтаксичної, логічної, психологічної, фізіологічної, віршової), логічного наголошування, інтонування синтаксичних конструкцій з різними розділовими знаками. У школі діти вивчають правила вживання крапки, знаків питання й оклику і кілька випадків постановки коми на основі розуміння смислу речень, їх інтонації та структури. Але для оформлення думок на письмі учням нерідко потрібні знання про написання речень із прямою мовою, вживання двокрапки, крапки з комою тощо. Поступово школярі практично засвоюють особливості їх використання. Крім того, вони мають навчитися ділити текст на абзаци і робити відповідний відступ на початку рядка. На думку методистів, формування в учнів пунктуаційної пильності має процесуальний характер, аналогічний до того, як протікає процес вироблення орфографічної пильності. Змістом роботи з пунктуації в школі є пунктуаційні знання (правила) і вміння. Пунктуаційні вміння можна умовно поділити на такі три групи:

- уміння визначати смислові відрізки, між якими потрібно вживати розділові знаки; уміння визначати пунктограми;
- уміння ставити розділові знаки, спираючись на правила пунктуації;
- уміння знаходити пунктуаційні помилки і виправляти їх.

Саме на вироблення в школярів зазначених умінь і мають бути спрямовані тренувальні пунктуаційні вправи. Слід також пам'ятати про те, що вживання розділових знаків у текстах значною мірою зумовлено їх стильовою приналежністю, інтонаційним забарвленням думок автора писемного висловлювання. Тому варто прислухатися до порад методистів щодо забезпечення органічного взаємозв'язку вивчення пунктуації із синтаксисом, стилістикою, виразним читанням учнів.

З метою вироблення в учнів пунктуаційних умінь учителі можуть з успіхом застосовувати різні види аналітико-синтетичних вправ: пунктуаційний розбір, синтаксичний аналіз – розбір відношень між словами; різні види списування і диктантів, реконструювання речень, відновлення деформованих речень, добір прикладів з певною пунктограмою в текстах літературних творів, складання власних речень за схемами, опорними словами, розділовими знаками тощо.

Методисти вказують на значний розвивальний потенціал колективної роботи над «партитурою» виразного читання тексту художньої літератури. Корисно складати «партитуру» усного висловлювання, наприклад, художнього опису певного предмета (квітки, пташки). Під час виконання такої роботи учні переконуються в необхідності оволодіння пунктуаційними вміннями. Вони усвідомлюють роль розділових знаків, які допомагають передати смисл речення, його синтаксичну будову й інтонацію. Під пунктуаційним розбором розуміють пояснення розділових знаків. Він застосовується або як самостійний вид мовного аналізу, або як складова синтаксичного розбору.

Пунктуаційний розбір матиме успіх лише тоді, коли в учнів будуть сформовані певні вміння синтаксичного розбору, тобто школярі будуть здатні виділяти ті синтаксичні одиниці, які оформляються розділовими знаками. Пунктуаційний розбір може бути пояснювальним і констатувальним. У разі пояснювального розбору учні обґрунтовують розстановку розділових знаків, під час констатувального – називають тільки пунктограми, не даючи жодних пояснень. Матеріалом для пунктуаційного розбору можуть слугувати тексти з

розділовими знаками і без них. У першому випадку учні мають тільки пояснити розділові знаки, у другому – самостійно розставляють їх і пояснюють.

Компонентами пунктуаційного розбору на уроках у початковій школі є такі:

1. Назвати синтаксичну одиницю, в якій пояснюються розділові знаки (однорідні члени речення, звертання тощо).
2. Назвати розділовий знак (кома, крапка, знак питання, знак оклику).
3. Сформулювати пунктуаційне правило.
4. Указати на співвідношення пунктуації та інтонації (збіг, розбіжність, відсутність інтонаційних ознак).

Алгоритм перевірки однорідних членів і розділових знаків:

1. Прочитай речення. Скільки в ньому підметів, присудків, другорядних членів?
2. Якщо два і більше, то які це члени речення? Назви їх. На яке питання вони відповідають? До якого слова відносяться (З яким словом зв'язані)?
3. Чи є між ними сполучник і?
4. Якщо є, то кома не ставиться. Якщо нема, між однорідними членами потрібна кома (або коми).
5. Перевір написане.

Успіх засвоєння школярами пунктуації визначають такі чинники:

- зв'язок із граматиною, стилістикою української мови;
- добір ефективних методів і прийомів вивчення пунктуації;
- виконання різноманітних вправ, що забезпечують активність розумової та мовленнєвої діяльності учнів;
- запобігання пунктуаційним помилкам у письмових роботах учнів;
- систематичний облік пунктуаційних помилок та їх виправлення;
- постійна робота над виразністю читання й усного мовлення школярів.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Дайте визначення терміну орфографія.

2. Для чого, на вашу думку, потрібне вивчення орфографічних правил в 10–11 класах?
3. Які методи вивчення орфографії ви знаєте?
4. Які завдання має на меті формування орфографічної грамотності?
5. Назвіть та охарактеризуйте принципи орфографії.
6. Що ви розумієте під терміном «диктант»? Яке місце диктанту під час формування орфографічних навичок?
7. Як за допомогою орфографічних навичок можна сформувати комунікативну компетенцію? Наведіть приклади.
8. З якою метою в 10–11 класах вивчається розділ «Пунктуація»?
9. Які принципи навчання пунктуації ви знаєте?

Тема лекції № 5. Особливості методики навчання із стилістики у профільній школі

ПЛАН

1. Зміст і місце стилів мовлення у шкільній програмі.
2. Функціонально-стилістичний підхід до навчання української мови.
3. Систематизація і узагальнення знань зі стилістики у старших класах.
4. Зв'язок риторики зі стилістикою. Уроки риторики в 10–11 класах.
5. Методи і прийоми формування ораторської майстерності в учнів 10–11 класів.
6. Стилістичний аналіз як методичне поняття. Вправи на аналіз текстів різних стилів.

Виклад основного матеріалу

1. Зміст і місце стилів мовлення у шкільній програмі.

Донедавна стилістика як окрема дисципліна у шкільній програмі не виділялась і відповідно не вивчалася. Лєвова частка шкільної програми припадала на долю граматики, яка розкривала закономірності розвитку мови, демонструвала учням її структурні закономірності та різноманіття форм. Інакше кажучи, реалізувався переважно теоретичний аспект академічного курсу мови, а вироблення вмінь і навичок практичного володіння цими знаннями відсувалося на другий план. Тому для більшості учнів рідна мова, на жаль, була лише сукупністю сухих правил, формул і схем. Складність і затеоризованість у викладі навчального матеріалу, шаблонність та репродуктивність у його відтворенні й сприйнятті не потребували якихось значних інтелектуальних зусиль і напруження розумової діяльності. Щоправда, останнім часом було здійснено спробу усунути надмірну ускладненість матеріалу, приділити більше уваги формуванню мовленнєвих умінь і навичок шляхом уведення окремого розділу шкільної програми – розвитку зв'язного мовлення.

Цей підхід до викладання рідної мови чітко реалізовувався у наявних підручниках і шкільних програмах. Так, у 50–70-х роках посібники містили адаптований до рівня учнів академічний курс української мови, який мав на меті розвиток лінгвістичної компетенції учня й удосконалення вмінь і навичок грамотного письма. Підручники 80–90-х років, крім цього, уміщували матеріал з розвитку зв'язного мовлення, на опрацювання якого відводилася лише чверть навчального часу. За першим зі згаданих посібників навчалися ми з вами у школі, за другими – вивчали методику викладання української мови в інституті (тоді ще педагогічному).

Підручники початку ХХІ ст. відбивають сучасні освітні тенденції. Зокрема, збільшення кількості годин на вивчення мови в старших класах, посилення комунікативної лінії, уведення в програму елементів риторики, культури мови і стилістики. Тож сьогодні спостерігаємо розширення й поглиблення курсу рідної мови основами практичної риторики і стилістики та культурологічною змістовою лінією. Вимоги до сьогоденної мовної освіти сформульовано в ряді програмових документів: Концепції мовної освіти 12-річної школи, Концепції навчання рідної (української) мови, Концепції когнітивної методики навчання української мови, Концепції підручника з рідної мови, у програмі курсу «Рідна мова», – розроблених фахівцями найвищого рівня – Лабораторією вивчення української мови Інституту педагогіки АПН України. Завдання нової школи – виховати всебічно розвинену особистість, яка володіла б мовою практично: вільно, досконало, доречно. «Курс рідної мови має набути комунікативнопрактичного спрямування, навчити школярів комунікативно виправдано користуватися рідною мовою в різних видах мовленнєвої діяльності».

У світлі сказаного шкільний підручник ХХІ ст. повинен ґрунтуватися на функціонально-комунікативній основі з опорою на кращі здобутки національної і світової культури, гармонійно поєднувати всі види мовленнєвої діяльності – аудіювання, говоріння, читання і письмо. Однак у нових підручниках повинна з'явитися ціла система роботи з формування творчих

здібностей учнів і їх емоційно-ціннісної сфери. У нинішній школі навчання мови має бути спрямоване на активне, правильне й доречне застосування у щоденному спілкуванні. Одним із завдань чинної програми для загальноосвітньої школи є вироблення «уміння й навички комунікативно виправдано користуватися засобами мови у різних життєвих ситуаціях під час сприймання, відтворення і створення висловлювань з дотриманням українського мовленнєвого етикету».

Отже, в сьогоденній мовній шкільній освіті зміщено акцент із теоретико-лінгвістичного на функціонально-стилістичний підхід до вивчення рідної мови, який передбачає розвиток у школярів стилістичних умінь і навичок, розширення відомостей із теоретичної стилістики, застосування азів практичних риторики та стилістики, культури мови на кожному уроці, а не лише на окремих годинах із розвитку зв'язного мовлення. Програма курсу рідної мови передбачає формування в учнів таких стилістичних умінь:

- Виявлення мовних засобів у зв'язному тексті, з'ясування їх стилістичного забарвлення.
- Характеристика стилів мови і їх специфіки.
- Добір синонімів, антонімів, омонімів, паронімів до поданих лексем залежно від стилю мови і комунікативної ситуації.
- Здійснення стилістичного аналізу тексту (власного і чужого).
- Створення текстів різних стилів, видів і жанрів за поданою схемою.
- Аналіз, редагування й удосконалення висловлювання в різних стилях, видах і жанрах.

Для того, щоб робота над виробленням цих умінь набула системного характеру, потрібно її проводити, уплітаючи в лінгвістичну, культурологічну, комунікативну та діяльнісну змістові лінії уроку, підкріплювати теоретичний матеріал стилістичними вправами з різних розділів. Розглянемо орієнтовний зміст таких уроків. На відміну від фонетики й орфоєпії, лексики і фразеології та граматики, які вивчаються у шкільному курсі, стилістика розглядає виражальні можливості мовних одиниць цих рівнів – звуків, фонем, лексем, фразеологізмів,

морфем і синтаксем – у текстах наукового, офіційно-ділового, публіцистичного, розмовного, художнього, епістолярного та конфесійного стилів мови з метою з'ясування особливостей кожного з різновидів. Разом зі згаданими розділами стилістика становить «систему систем» національної мови. Безперечно, найбільшим стилістичним потенціалом володіють лексика, фразеологія та синтаксис, що зумовлене різноманітністю лексичних і стилістичних значень слів і багатобарв'ям синтаксичних конструкцій. Проте кожний розділ шкільного курсу мови придатний для стилістичної роботи.

Так, у вивчення звукового складу може бути органічно вплетена фоностилістика – розділ стилістики, який вивчає стилістичні можливості звукової структури мови в художньому стилі мови. Засоби фоностилістики: звукова анафора й епіфора, асонанс, алітерація, рима, ритміка – розглядаються на високохудожніх прикладах – фрагментах поетичних і прозових творів кращих майстрів красного письменства, які вивчаються в курсі української літератури. Принагідно можна працювати над фонетичними синонімами (чи варіантами) типу: *ворота – врата, посміхатись – посміхатися, брівоньки – бровоньки, Україна – Вкраїна тощо.*

Лексична стилістика представляє функціонально-стилістичну диференціацію словникового складу мови на стилістично нейтральні і стилістично забарвлені одиниці; визначає види забарвлення (емоційне чи функціональне, книжне чи розмовне); аналізує виразові можливості архаїзмів, історизмів, старослов'янizmів, неологізмів, okazіоналізмів, термінів, діалектизмів, розмовно-просторічної, арготичної, жаргонної лексики у текстах різних стилів та жанрів. Паралельно ведеться робота над ідеографічними (типу *оплески – аплодисменти, лінгвістика – мовознавство, водограй – фонтан, вітрило – парус*) і стилістичними синонімами (на кшталт *говорити – патякати, базікати; вогонь – ватра, кострище і т.п.*).

Навчальний матеріал із фразеології (поняття про фразеологію, фразеологічний зворот, типи фразеологізмів: фразеологічне зрощення, фразеологічна єдність, фразеологічне сполучення) може супроводжуватися

з'ясуванням лексичних значень фразеологізмів, визначення їх джерел (народна мова, професійно-виробнича сфера, міфи Давньої Греції, фразеологізми біблійного походження, крилаті вислови видатних людей, прислів'я, приказки). Теоретичні відомості доречно доповнити добором фразеологічних синонімів і антонімів, вправами на пошук фразеологічних відповідників з російської мови, визначенням стилістичного забарвлення фразеологізмів у різних текстах. Розглядаючи теоретичний матеріал про словотвір і способи творення слів – морфологічні (суфіксальний, префіксальний, префіксально-суфіксальний, безафіксний, основоскладання, аббревіація) і неморфологічні (морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний, лексико-синтаксичний), – доречно його підкріпити демонстрацією стилістичних можливостей афіксів (префіксів, суфіксів, постфіксів), складних і складноскорочених слів у книжних і некнижних стилях, з огляду на їх специфіку. Відомості з морфології доцільно супроводжувати практичним матеріалом зі стилістичної морфології, спрямованим на з'ясування багатого виражального резерву граматичних форм усіх частин мови в текстах різних стилів.

Увагу учнів привертає стилістична роль категорій роду, числа, відмінка іменників; стягнених і нестягнених, повних і коротких, ступеньованих і неступеньованих форм прикметників; словозмінних паралельних форм займенників; категорія виду, часу, способу дієслів тощо. Роботу над стилістичною морфологією і словотвором продовжать вправи на добір граматичних синонімів (типу тверда – твердая, батьку – батькові, граблів – грабель, хочемо – хочем) і визначення їх стилістичного значення. Актуалізація опорних знань про словосполучення і речення відбувається на основі стилістичного синтаксису. Старшокласники повинні знати, що цей розділ курсу української мови володіє найширшими виразовими можливостями, проте на відміну від одиниць фонетики, лексики, фразеології, морфології та словотвору, у яких є яскраве стильове і стилістичне забарвлення, синтаксис їх не має.

Доречно говорити про деякі обмеження у використанні окремих конструкцій чи зворотів у певному різновиді мовлення, а не конкретному

функціональному стилі. Школярі дізнаються про стилістичний потенціал різних синтаксичних структур: простого (повного/неповного, одно/двоскладного, поширеного/непоширеного), ускладненого (звертанням, вставною і вставленою конструкцією, прямою мовою і цитатою, однорідністю, відокремленнями – додатків, означень, прикладок, обставин); складного (сурядного, підрядного, безсполучникового, з різними типами граматичного зв'язку) речень; періода, надфразної єдності.

Сильна виражальність, крім цього, закладена у способах вираження членів речення, синонімії форм присудка, порядку слів; способах інтонаційного оформлення та модальності; синонімії прийменникових і безприйменникових речень; конструкцій із дієприкметниковими й дієприслівниковими зворотами, їх російських та українських відповідників. Першим етапом засвоєння набутих учнями знань із стилістики має бути виконання усних вправ, спрямованих на розвиток усного мовлення. Усні завдання значною мірою пов'язані з виразним читанням, зокрема, інтонування речення та його компонентів; демонструють явище милозвучності мови, виразність звукового оформлення поетичного і прозового мовлення; закріплюють навички стилістичного аналізу текстів різних стилів; визначають стилістичні відтінки значень слів. На другому етапі роботи з розвитку писемного мовлення старшокласники активізують уміння і навички редагування речень зі стилістичними й нестилістичними помилками, конструюють висловлення та тексти за поданою темою в різних стилях і жанрах; удосконалюють стиль написаного.

Отже, сьогодні функціональна стилістика виступає необхідною структурною складовою шкільного курсу української мови. Кожен його теоретичний розділ має органічно доповнюватися матеріалом зі стилістики та завершуватися системою стилістичних вправ, усних і письмових, спрямованих на вироблення у школярів стилістичних умінь та навичок, а відтак на розвиток змістовного, правильно побудованого, комунікативно виправданого, багатого, виразного, доречного в тій чи іншій ситуації мовлення.

2. Функціонально-стилістичний підхід до навчання української мови.

Відповідно до вимог Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття»), Концепції мовної освіти в Україні невід'ємною ознакою освіченої, усебічно розвиненої особистості є високий рівень мовленнєвої культури, якого передбачається вміння вільно, комунікативно доречно володіти мовними засобами в будь-якій ситуації мовлення, аргументовано висловлювати свої думки, дотримуватися правил мовленнєвого етикету. Проблема розвитку мовленнєвих умінь учнів набуває особливого значення в методичній науці й імперує до створення відповідної системи розвитку мовлення, удосконалення способів ізасобів навчання.

Слід зазначити, що суть функціонально-стилістичного аспекту вивчення української мови ґрунтується на взаємозв'язках функціональної стилістики з іншими розділами курсу сучасної української мови (фонетикою, лексикою, граматику). У функціональній стилістиці, як відомо, досліджуються мовні явища з боку їх функціонування, вона відрізняється від граматики та інших розділів тим, що розглядаються виражальні можливості мови.

Вивченню курсу сучасної української мови у школі слід надати функціонально-стилістичної спрямованості, що полягає насамперед у розкритті практичного значення стилістики; уточненні змісту й системи основних стилістичних відомостей про граматичні категорії завдяки виконанню спеціальних тренувальних вправ, спрямованих на виявлення особливостей організації мовних засобів у певних типах мовлення, способів добору, поєднання й уживання мовних ресурсів для створення стилістичного ефекту в текстах різних типів і стилів мовлення. Цілком очевидно, що саме функціональна стилістика (стилістика мовлення) має велике практичне значення для вироблення мовленнєвих умінь в учнів, зокрема: допомагає розкрити багатство та красу мови, навчити старшокласників послуговуватися різними мовними засобами відповідно до специфіки мовленнєвих ситуацій, добирати лексичні й граматичні синоніми та інші виражальні засоби мови.

Функціонально-стилістичний підхід до вивчення мови зумовлює необхідність розмежування стилістично маркованих і стилістично нейтральних мовних засобів. Із огляду на вищезазначене, мовна структура стилю представлена не лише стилістичними та стильовими елементами, а й нейтральними. Стилістично нейтральні мовні засоби, з одного боку, стилю не утворюють, але в процесі вживання у певному стилі набувають ознак його якостей, а з іншого, можуть уживатися в різних сферах й умовах спілкування й не привносять у висловлювання особливої стилістичної ознаки. Важлива роль стилістично нейтральних, або загальноживаних, слів у мовленні визначається тим, що вони виконують внутрішньоструктурну функцію інтеграції всіх засобів літературної мови та є тим стрижнем, що обростає засобами функціональної та стилістичної диференціації, стає стилістично значущим. Стилістично марковані мовні засоби розглядаються в лінгвостилістиці як елементи, що стали типовими не для всіх стилів мови, а тільки чи переважно для окремого стилю та які часто виступають як паралелі до нейтральних, загальноживаних. Їх основне призначення – посилити мовленнєвий вплив, надаючи мовленню виразності й зображувальності.

Отже, наявність у системі сучасної української мови стилістично маркованих і стилістично нейтральних мовних засобів забезпечує можливість їх вибору, на який мовець має право і яким завжди послуговується для досягнення мети мовного спілкування. Принцип вибору мовних засобів завжди пов'язується з синонімією, що, із погляду В. Виноградова, Д. Розенталя, О. Єфимова, І. Чередниченка, М. Пентилюк, В. Мельничайка, є однією з головних проблем стилістики. М. Пентилюк справедливо зауважує: «Там, де є можливість вибору, заміни одного компонента іншим, більш удалим, посправжньому розкриваються стилістичні функції мовних явищ». Зважаючи на те, що синонімія поширюється на всі рівні мови, О. Ахманова пропонує таке її визначення: «Синонімія (синоніміка) – збіг за основним значенням (зазвичай, при збереженні відмінностей у відтінках і стилістичній характеристиці) слів, морфем, конструкцій, фразеологічних одиниць тощо». Для стилістики мови й

мовленнєвої практики актуальним є розширене розуміння синонімії: синоніми визначаються за можливістю заміності їх у певному контексті. На цій важливій ознаці синонімів наголошували Л. Булаховський, А. Євгенєва, Ю. Апресян, М. Шанський та інші вчені. О. Гвоздєв, А. Єфимов, Д. Розенталь уважали ознаку взаємозамінності основним методом виокремлення синонімів на різних рівнях.

Аналіз та узагальнення наукових праць провідних мовознавців (В. Мельничайко, В. Кононенко, М. Палевська, І. Чередниченко, В. Ващенко, Б. Кулик, О. Масюкевич, С. Дорошенко та ін.) дають підстави для висновку, що морфологічні синоніми – це паралельні форми словозміни та формотворення, що належать до однієї граматичної категорії (відмінка, частини мови), але розрізняються відтінками в засобах вираження спільного граматичного значення та стилістичним уживанням. Синтаксичні синоніми є паралельними конструкціями, що об'єднуються спільним граматичним значенням, на основі якого належать до тієї чи іншої синтаксичної категорії, виражають відтінки спільного граматичного значення й експресивно-сміслове або функціонально-стилістичне забарвлення (забарвлення може бути відсутнім при стилістичній нейтральності синтаксичних синонімів).

Із розвитком ідеї комунікативного призначення мови в методичній науці посилюється увага до підвищення мовленнєвої культури студентів, якою із погляду Т. Чижової, М. Кожиної, М. Пилинського, Н. Бабиц, А. Коваль та ін., передбачається вироблення вмінь точно забирати мовні засоби залежно від мети комунікації, вільно оперувати ними відповідно до стилістичних норм.

Стилістичні норми в лінгвостилістиці розглядаються як компоненти нормативності мови, що є критерієм оцінювання мовних одиниць, що функціонують у тому чи іншому стилі мовлення. Стилістичні норми поділяють на експресивно-стилістичні, пов'язані зі створенням виражального ефекту висловлювання, і функціонально-стилістичні – найбільш доречні в кожній сфері спілкування, реалізації принципів вибору й поєднання мовних засобів, що створюють певну стилістико-мовленнєву організацію. Одним із критеріїв

дотримання стилістичних норм є їх функціональна доцільність, відповідність цілям спілкування та іншим характеристикам комунікативної ситуації.

Для усвідомлення стилістичної норми учням важливо знати, що «однією з істотних ознак її є гнучкість, варіативність, здатність передавати факти, явища, події в різному стильовому ключі». Поняття норми та варіантів тісно пов'язане з уявленням про правильність і відхилення від певних зразків, яке в лінгвометодиці розуміють як помилку. Питання про розмежування стилістичних і граматичних помилок є одним із актуальних питань методики викладання мови. Під стилістичними помилками науковці (О. Гвоздева, Н. Сулименко, М. Пльонкіна) насамперед розуміють вид мовленнєвих помилок, що полягає в уживанні слів, словосполучень, конструкцій, що не відповідають стилю певного тексту, порушують вимоги комунікативної доцільності висловлювання». Виникають такі помилки внаслідок неправильного вибору слова, граматичної форми чи синтаксичної конструкції, що за своїм додатковим функціональним чи експресивним забарвленням не відповідають умовам і завданням мовлення.

Урахування граматичних і стилістичних норм є необхідною умовою в навчанні студентів комунікативно доцільно вживати мовні за собою, обирати більш доцільний варіант із-поміж кількох можливих, а тому в процесі вивчення граматичного матеріалу важливим є визначення оптимальних умов для формування у студентів стилістичних умінь, пов'язаних із правильним і доцільним уживанням у мовленні допустимих стилістичною нормою варіантів. Отже, усвідомлення й засвоєння теоретичного матеріалу про основні понятійні категорії функціональної стилістики сприятиме розвитку мовленнєвих умінь у студентів із позицій функціонально-стилістичного підходу.

3. Систематизація і узагальнення знань зі стилістики у старших класах.

Стилістика відіграє важливу роль у піднесенні мовленнєвої культури. Відповідно у старшій школі програмою передбачено дати системне уявлення про стилістику та культуру мови: у 10 класі поглиблюються знання школярів

про виражальні засоби української мови, про доцільність їх використання в мовленні, в 11-му – учні вивчають морфологічні, синтаксичні засоби стилістики та удосконалюються вміння і навички з культури мовлення. Відповідно уроки треба будувати на аналізі мовного матеріалу, створенні та удосконаленні висловлювань різних стилів та жанрів з урахуванням ситуації та доречності мовлення.

Таким чином, паралельно зі стилістикою у 10–11-х класах систематизуються знання та вміння з культури мовлення (правильність мовлення, комунікативна доцільність мовлення). Завдання вчителя на цьому етапі – навчити учнів поєднувати набуті в основній школі знання зі стилістики (добір найбільш доречних мовно-виражальних засобів) та культури мовлення (урахування доцільності, ситуації мовлення). Протягом усього навчання також проводиться робота над удосконаленням умінь і навичок дотримуватися в процесі створення усних та письмових висловлювань норм літературної мови, правил українського мовленнєвого етикету.

Робота зі стилістики та культури мовлення ґрунтується на знаннях учнів про текст, його структуру, типи мовлення. Вивчення й аналіз структури текстів відкриває широкі можливості для удосконаленого зв'язного мовлення учнів, розвиває в них здібності й навички цілісного лінгвостилістичного аналізу.

Працюючи над стилем, слід пам'ятати, що умови спілкування значною мірою впливають на тематику і зміст висловлювань. Кожний стиль має свої актуальні теми. У розмовному стилі ми здебільшого зачіпаємо побутові теми, в науковому – актуальні наукові проблеми, результати досліджень, у діловому – питання, пов'язані з документами, службовими стосунками людей. Однак найбільші відмінності в стилях мовлення виражаються через мовну структуру, мовне оформлення кожного. Саме тому класифікувати вміння й навички необхідно з урахуванням завдань стилістики та культури мови, що має своїм предметом поняття функційного стилю мовлення та культури мовлення. На цій підставі можна виділити дві групи умінь і навичок: 1) вміння й навички, пов'язані із засвоєнням стилістично забарвлених засобів мови і 2) вміння та

навички, спрямовані на оволодіння стилістично диференційованим зв'язним мовленням. Ці дві групи умінь ґрунтуються на знаннях учнів, оскільки ефективність роботи з формування стилістичних та комунікативних умінь і навичок залежить від рівня усвідомлення ролі стилістики й культури мовлення в мовленнєвому розвитку особистості. Тільки спираючись на знання, можна забезпечити самоконтроль у навчанні, перенесення умінь з одного матеріалу на інший і в такий спосіб формувати систему стилістичних та комунікативних умінь і навичок.

До стилістичних умінь і навичок відносимо: уміння виявляти стилістично нейтральні і стилістично забарвлені мовні одиниці, співвідносити їх; уміння та навички добирати стилістичні синоніми і правильно вживати їх у тексті; уміння конструювати стилістично диференційовані тексти; уміння удосконалювати стиль написаного; до комунікативних – уміння враховувати сферу застосування тексту того чи іншого стилю, мовленнєвої ситуації, навички впровадження якостей мовлення при створенні власних та редагуванні чужих висловлювань.

Спостереження над стилістичним забарвленням мовних одиниць, комунікативними ознаками мовлення можна застосувати на будь-яких уроках української мови. Вправи можуть бути різними: виявлення певного стилістичного явища, визначення стилістичної ознаки тексту, порівняння текстів різних стилів тощо. Уміння спостерігати над стилістичним забарвленням мовних явищ виробляється разом з умінням добирати стилістичні синоніми, встановлювати відтінки їх значення і співвідносити вживання синоніма з цілями й завданнями мовлення. Формування таких умінь досягається в процесі застосування стилістичного експерименту, в основі якого лежать ґрунтовні знання літературної норми і вміння вводити в контекст найбільш доцільний варіант. Застосування стилістичного експерименту для формування умінь і навичок учнів урізноманітнює форми роботи, активізує мислення дітей, розвиває в них ініціативу в користуванні мовними ресурсами.

Друга група умінь і навичок пов'язана зі стилістичним аналізом тексту, конструюванням стилістично диференційованих текстів і редагуванням стилю

написаного з урахуванням норм культури мовлення. Уміння проводити стилістичний аналіз виробляється на основі сприйняття учнями зв'язного тексту. Уміння komponувати текст у відповідному стилі мовлення вимагає правильної орієнтації учнів у ситуації спілкування, дотримання стильових меж у визначенні змісту і відборі мовних засобів. Уміння удосконалювати стиль написаного спрямоване на виявлення стильових і стилістичних помилок у тексті, виправлення їх, підпорядкування змісту висловлювання певному стилю мовлення. Засвоєння мовних явищ – складний процес, що передбачає низку розумових комбінацій, спрямованих на практичне оволодіння знаннями.

Стилістичні та комунікативні вправи повинні відображати лексичні, фонетичні та граматичні явища мови. Вони мають виділяти на фоні навчального матеріалу з лексики чи граматики ті мовні засоби та їх комунікативні якості, що розкривають багатство синонімії, емоційно-експресивне забарвлення та види стилістичних вправ тісно пов'язані зі змістом основного програмового матеріалу. Цілком природно, що такі завдання відображають стилістичні особливості цих одиниць. Відтак стилістичні вправи діляться на лексико-стилістичні, фонетико-стилістичні та граматики-стилістичні. За методикою їх виконання можна виділити такі три групи вправ:

1. Супровідні вправи, тобто вправи, що доповнюють, деталізують виучувану лексичну, фонетичну або граматичну тему зі стилістичного боку або в аспекті культури мовлення і служать джерелом інформації.

2. Спеціальні вправи, які розкривають конкретні стилістичні ознаки мовних явищ і виконуються під час вивчення суто стилістичних тем або спрямовані на формування культури мовлення.

3. Вправи на закріплення і поглиблення знань і навичок, або тренувальні вправи.

4. Зв'язок риторики зі стилістикою. Уроки риторики в 10 – 11 класах.

Орієнтація молодшої демократичної Української Держави на нову соціально-педагогічну парадигму, поширення інноваційних процесів у практичній педагогіці активізує інтерес до фундаментальних гуманітарних

наук, спрямованих на формування творчої гармонійної особистості, яка може ефективно володіти переконуючим словом, етичним риторичним вчинком. Водночас зростає вагомість риторики в усьому світі, яку називають теорією і практикою комунікації (США), теорією мовного існування людини (Японія), неориторикою (Бельгія) тощо. Високоцивілізовані держави вкладають значні кошти в її розвиток з метою формування національного інтелекту як найціннішого ресурсу. У цих умовах перебудова вітчизняної школи передбачає виведення її на світовий рівень, а тому торкається багатьох проблем, серед яких чільне місце належить формуванню мовної особистості, яка майстерно володіє усною переконуючою комунікацією – ораторським мистецтвом.

Нова галузь педагогічної науки – теорія і технологія виконавсько-мовленнєвої діяльності – успішно розвивається у педагогічних дослідженнях І. Зимньої, А. Капської, О. Леонтєва, Ю. Львової та інших. Специфіку дії живого слова у педагогічному спілкуванні вивчали В. Кан-Калик, М. Пашкова. Дослідження Ю. Азарова, Н. Болдирєва, Н. Кузьміної, А. Сластьоніна вказують на майстерність слова як обов'язковий компонент діяльності педагога. Значний інтерес викликають спроби визначити шляхи формування виконавсько-мовленнєвих умінь у працях С. Бугайової, Н. Буяльського, Л. Коренюка, Р. Маймана, С. Найдьонова, М. Соловйової. Принципово важливу роль в оновленні змісту освіти має відіграти орієнтація на інтегративні курси, зокрема риторики філософсько-дидактичного спрямування на основі пошуку нових підходів до структурування знань, методики викладання, кадрового забезпечення тощо.

Ораторське мистецтво старшокласника як компонента структури педагогічної діяльності розглядається як на основі аналізу теорії й історії ораторського мистецтва, мистецтва красномовства, так і на основі художнього читання, методики виразного читання, на основі вивчення сценічної діяльності акторів-читців (М. Щепкін, М. Горбунов, М. Заньковецька, М. Садовський, М. Тобілевич та інші), авторського читання (І. Крилов, Т. Шевченко, М. Гоголь, В. Блакитний, Остап Вишня та інші), словесної діяльності видатних педагогів

(А. Макаренко, В. Сухомлинський та інші). Виховання риторичної культури особистості випускника загальноосвітньої школи, базується на головних принципах педагогіки, риторики, психології та мистецтва.

Теорія особистісно-діяльнісного підходу особливо чітко відображена у концепціях Л. Виготського, С. Рубінштейна, О. Леонтьєва, К. Станіславського. У 20–30 рр. ХХ ст. українські та інші вчені-педагоги розвивали ідею максимально ефективною виконавською, ораторською діяльністю педагогів з метою розв'язання педагогічних завдань. Педагогіки-теоретики В. Голубков, М. Рибнікова та інші поєднували словесну й педагогічну діяльність з ухилом на розуміння мистецтва живого слова як педагогічного інструменту навчання. А. Макаренко, В. Сухомлинський розширили цей взаємозв'язок на рівні ієрархії: мистецтво слова – виховання творчої особистості вчителя. Ці напрями знайшли продовження в сучасних дослідженнях виховання риторичної культури особистості педагогічних та гуманітарних кадрів в Україні, зокрема, А. Капської.

Нині настав час відродження національно культурної спадщини, у тому числі й риторичної, у якому відбито дивоцвіт українського менталітету, світовідчуття, який подарував світові Тараса Шевченка, Григорія Сковороду, Петра Могилу, Феофана Прокоповича, Івана Франка та інших. Виникла потреба в особистостях, які вміють самотійно мислити, переконувати живим словом, спонукати до дії заради істини, добра і краси. Виховання риторичної культури особистості старшокласника вимагає формування спеціальних умінь педагога на основі тісного зв'язку із вихованням мовленнєвої культури особистості, для чого необхідно включити до навчальних програм дисципліни, які формують мисленнєво-мовленнєву та комунікативну культуру учня, у тому числі: рідну та іноземні мови, логіку та риторіку.

Зміст програми риторики включає знання теорії та історії риторики, красномовства, розвиток педагогічної техніки, культури мовлення, ораторського мистецтва, полемічної майстерності оратора тощо. Живе ораторське слово вчителя є творчим актом ефективною комунікації з учнями, де

матеріалом для спілкування найчастіше виступають власні думки оратора або думки, втілені письменниками та вченими у спеціальних текстах. Уплив учителя на інтелект та емоції аудиторії є необхідною умовою впливової переконуючої усної комунікації.

Моделювання навчального процесу в школі передбачає використання системного підходу як способу вивчення, аналізу й узагальнення педагогічних фактів та явищ у діалектичному процесі пізнання. Дослідження С. Архангельського, В. Афанасьєва, Т. Ільїна та Л. Новикової розкривають суперечність між вимогами школи до випускника та невідповідністю його підготовки у володінні живим, переконуючим словом: між об'єктивно зростаючими вимогами до якості ораторської культури та відсутністю методики оволодіння ораторськими вміннями, гострим дефіцитом викладацьких кадрів тощо.

Спираючись на дослідження в цій царині вітчизняних (С. Абрамовича, М. Германа, Н. Голуб, С. Гурвича, Л. Мацько, Ф. Погорілка, Г. Сагач, Л. Скуратівського, М. Чикарькової) і зарубіжних науковців (Г. Апресяна, М. Львова, Л. Павлової, Ю. Рождественського, Іржі Томана та ін.), певний внесок у розв'язання цієї проблеми зробили Е. Палихата, Л. Нечволод, В. Паращич та ін. В Україні створюються авторські програми, видаються підручники, посібники, хрестоматії і словники, упорядковується українська риторична термінологія (автори – Л. Мацько, Н. Бабич, Г. Сагач, О. Горошкіна, О. Мацько, С. Абрамович, В. Молдован, М. Чикарькова, А. Нікітіна, Н. Колотілова, А. Первушина, Я. Білоусова, Л. Спанатій, Ю. Єлісовенко, З. Сергійчук, Г. Онуфрієнко, І. Хоменко, З. Куньч та ін.). Однак досі недостатньо досліджені питання особливостей національної української риторики й ораторської мови, змісту, мети і функцій риторики української мови. Фахівці довели значення формування риторичної особистості випускника школи. У зв'язку з цим науковці виділяють три етапи у формування мисленнєво мовленнєвої риторичної особистості.

Перший – пропедевтичний, що охоплює 5–7 класи і передбачає ознайомлення учнів з основними засадами риторики;

Другий – початковий, що запроваджується з 8-го класу має прияти поступовому опануванню учнями вторинними мовними жанрами від простих (щоденник, віші прозою) до складніших (публічний виступ, висновки). Учні мають засвоїти основні риторичні засоби творення тексту, навчатися самореалізації, сформувати власний стиль мовлення.

Третій – основний – допоможе ґрунтовному оволодінню сучасними мовними жанрами (есе, оповідання, різні види публічної промови, доповідь). Результатом навчання має стати вільне самостійне вміння переконливо висловлюватися в різних мовних жанрах, аргументувати власну позицію, набути навичок красномовства. З огляду на це основною метою риторики є формування в учнів загального уявлення про риторикку як науку, вдосконалення вмінь будувати комунікативно доцільне, змістовне, виразне висловлювання, яке має бездоганне мовне оформлення, виховання потреби постійного вдосконалення своєї мовленнєвої діяльності. У широкому значенні цього слова кожна особистість навчається риторики протягом усього життя, бо немає межі вдосконалення нашого мовлення.

5. Методи і прийоми формування ораторської майстерності в учнів 10–11 класів.

Ще в початковій, а потім і в основній школі учні знайомляться в доступній для них формі з основними поняттями, найбільш значущими методами і прийомами, які допомагають їм ефективно висловити свою думку в словесній формі. В 11-му класі передбачається ознайомити старшокласників з основами ораторського мистецтва, вдосконалити їхні вміння говорити по суті, аргументовано і переконливо викладати свої думки, сперечатися, дискутувати, відстоювати свої погляди, використовуючи різні способи аргументації, вести діалог з різними співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету. З цією метою у програмі подаються відомості про особливості публічного виступу, його різновиди; особливості усних виступів, побудови і

мовного оформлення висловлювань різних типів, стилів, жанрів; матеріал про способи встановлення контакту зі слухачами, культуру мовлення, правила спілкування в процесі публічного виступу тощо. Цей розділ має практичне спрямування, тому учнів передусім необхідно навчити активно слухати і уважно ставитися до почутого або прочитаного, аналізувати публічне мовлення (зразки) з погляду його доцільності й ефективності побудови і мовного оформлення; обговорювати різні моделі публічних висловлювань, визначати їх вартості і недоліки; формувати в школярів культуру ведення дискусій, полеміки, диспутів тощо, дотримуватися правил спілкування і культури мовлення. Поряд із засвоєнням старшокласниками матеріалу про стилістику мови й мовлення, культуру мовлення, риторику, передбачається розвиток і вдосконалення вмінь і навичок сприймати почуте і прочитане, відтворювати і створювати усні й письмові висловлювання різних типів, стилів і жанрів (див. «Види робіт»).

На заняттях у 10–11 класах доцільно застосовувати такі методи роботи з учнями, як лекції (настановчі, оглядові), семінари, колоквіуми, дискусії, самостійне вивчення навчальної літератури (основної та додаткової), постановка проблемних завдань, моделювання ситуацій, рольові ігри, робота в групах, в парах, творчі роботи, організація самостійної роботи учнів над аналізом текстів, висловлювань для розвитку їхніх творчих здібностей тощо. Учитель може вносити зміни в орієнтовний розподіл навчального матеріалу з урахуванням умов роботи з класом, розв'язувати питання про обсяг тих чи інших відомостей. Погляди філософів, педагогів, риторів з цієї проблеми збігаються в обґрунтуванні необхідності формування психологічної готовності учнів старших класів до ораторської діяльності, оптимізації управління цим процесом на всіх етапах навчання і творчості.

Зміст системи передбачає створення передумов для теоретико-практичного оволодіння випускниками школи основами риторичної діяльності. Кінцевим результатом навчання риторики вважаються такі уміння учнів: – будувати розгорнутий монолог (лекцію тощо) з фахової проблематики; –

підтримувати ефективну конструктивну бесіду з будь-якої теми; – засвоїти полемічне мистецтво, культуру конструктивного діалогу та полілогу (диспут, полеміка, дискусія); – володіти етикою оратора; – виробити індивідуальний образ оратора, власний ораторський стиль; – розуміти і виявляти риси національної специфіки виступів та риторичних текстів зі скарбниці українського красномовства.

Окрім класичних методів, ефективними методами у формуванні риторичної особистості учня виявилися методи рольових та ділових ігор, словесної дії, розв'язання ситуативних завдань, творчі конкурси, мікрровиступи на запропоновану тему, виступи-імпровізації, самоаналіз та рецензування (індивідуальна та колективна рефлексія), тестування, відеотренінги, відеопрактикуми тощо.

Отже, старшокласники потребують серйозної ораторської підготовки, оскільки не завжди володіють умінням вести дискусію, полеміку; у спілкуванні часто інтровертні, некомфортно почуваються тоді, коли треба аргументовано відстоювати свою думку, особливо у нестандартних ситуаціях; уникають публічних виступів, не завжди вірять у свої ораторські потенції; мають слабо розвинені навички та уміння спонтанного імпровізаційного публічного монологічного мовлення.

6. *Стилістичний аналіз як методичне поняття. Вправи на аналіз текстів різних стилів.*

Проблема відбору змісту освіти є найважливішою проблемою педагогічної науки взагалі і передусім методики. Однак не менш важливими для засвоєння знань, набуття практичних умінь та навичок, вироблення оцінних суджень є обрані методи, прийоми та засоби навчання. Проблема учіння є, мабуть, найбільш складною. Вона полягає в організації ефективної мисленнєвої діяльності самого учня з метою розвитку мислення, формування необхідної суми знань, умінь і навичок, вироблення сучасної наукової картини світу, адекватних власних оцінок та суджень, а в кінцевому результаті – здатності до продуктивної життєдіяльності в конкретних умовах.

В учінні поєднуються когнітивні здібності, мотиваційні установки, у ньому реалізуються особисті плани й наміри учнів відповідно до мети діяльності, емоційного ставлення до дійсності тощо. Важливо, щоб робота зі стилістики та культури мовлення в школі носила системний характер. Так, можна побічно, тобто додатково до основного дидактичного завдання, вивчати стилістику художнього твору на уроках літератури, аналізуючи досконалі програмові тексти, порівнюючи стиль одного письменника з іншим. А на уроках мови можна вивчати стилістичні засоби не тільки на спеціально відведених для цього програмою уроках, а й на будь-яких уроках під час вивчення мови, а також на уроках роботи над помилками під час аналізу виконаних учнями письмових робіт. Система методів і прийомів має бути різноманітною, спрямованою на інтерес з боку різних дітей. Зацікавити – одне з важливих завдань учителя на таких уроках. У процесі вивчення стилістики у профільній школі добре зарекомендував себе метод спостереження над мовними явищами.

Стилістичні спостереження використовуються з метою формування стилістичного чуття у розпізнаванні стилістичних мовних засобів. Цей метод тісно пов'язаний з іншими методами і лежить в основі стилістичного аналізу, стилістичного експерименту, стилістичних досліджень. Так, вправи на зіставлення слів, словосполучень, речень, виразів, синтаксичних одиниць мовлення виробляють уміння розрізняти стилістичне, емоційно-експресивне забарвлення мовних засобів, учень розуміє, якими стильовими рисами визначається вибір цих засобів. А вправи на зіставлення текстів, різних у функціонально-стилістичному відношенні, виявлять залежність мовленнєвої структури від екстралінгвістичних факторів.

Стилістичний аналіз готового тексту – один з основних методів вивчення стилістики, у процесі якого встановлюється взаємозв'язок між завданням мовлення й добором мовних засобів для реалізації цих завдань. Цей вид роботи формує уміння розмежовувати функціональні стилі мови, усвідомлювати, що використання тексту пов'язується з певною сферою спілкування. Учні мають

уміти визначити тему та основну думку тексту, осмислити сфери спілкування, завдання мовлення, дослідити функції нейтральних і стилістично забарвлених мовних засобів – лексичних, морфологічних, синтаксичних – у тексті, пояснити прийоми використання мовних засобів у текстах, для яких характерною є функція впливу, нарешті, умотивовано визначити стиль тексту, означити засоби до розкриття ідеї чи завдань.

Добре зарекомендував себе метод вправ, який дає можливість виховати учня як усебічно розвинену особистість. Сучасна методична наука розробила різні типології вправ в школі. За універсальною типологією, вправи з вивчення мови ділять на:

➤ Підготовчі (готують до виконання вагомих завдань, охоплюють якийсь аспект проблеми);

➤ Тренувальні (спрямовані на розвиток та закріплення практичних навичок);

➤ Творчі (формують уміння і навички будувати цільний і стилістично грамотний текст);

➤ Аналітичні (розвивають аналітичне мислення, формують уміння й навички стилістичного аналізу тексту чи його частин і аналізу конкретної ситуації).

➤ Реконструкція, або редагування тексту належить також до складних стилістичних вправ. Вона вчить учнів узагальнювати вивчене, удосконалювати текст відповідно до стильової віднесеності.

➤ Конструювання, або продуктивні вправи, пов'язані зі створенням тексту певного стилю (усно чи письмово), написанням твору певного стилю. Учні самостійно мають знайти відповідні засоби вираження і способи мовленнєвої організації. Вправи з лексичної стилістики знайомлять школярів з інформативною функцією слова, зі словами нейтральними та стилістично забарвленими. Їх варто виконувати і як початкову стадію занять з практичної стилістики, так і на будь-якій іншій стадії навчання.

Аудіювання – один із видів мовленнєвої діяльності, у процесі якого людина одночасно сприймає (слухає) усне повідомлення й аналізує його (смісловне оброблення інформації), концентруючи на ньому свою увагу. Залежно від мети існують різні види аудіювання: ознайомлювальне (загальне охоплення змісту, уміння визначати тему й основну думку), докладне (найповніше, докладніше охоплення змісту повідомлення), критичне (висловлення власної критичної думки з приводу почутого, своєї згоди чи незгоди з певним твердженням). До вправ, які супроводять усне мовлення, відносять:

- вправи на розуміння основної думки (визначення основної думки, добір заголовків);

- вправи на визначення логічної послідовності дій (розказати в логічній послідовності про дії героїв, розглянути малюнки й розмістити їх у логічній послідовності);

- завдання на передбачення змісту тексту й розвитку уяви (учні після прослуханого початку або опису закінчують розповідь за своєю уявою, після чого їм пропонується продовження розповіді вчителем);

- завдання на здійснення спостережень та аналізу мовних засобів у почутих повідомленнях різних типів, стилів і жанрів мовлення; обґрунтування доцільності вжитих мовних засобів, визначення причинно-наслідкових зв'язків тощо;

- оцінно-контрольовальні завдання (учні формують висновки з почутого, обґрунтовують власні думки, перевіряють правильність власних припущень, висунутих на початку слухання тощо).

Як зазначають науковці, під час навчання рецептивних видів мовленнєвої діяльності важливо використовувати так звані «предметні» тексти – такі, зміст яких базується на ситуаціях, що входять до предметної тематики з урахуванням соціокультурної змістової лінії програми й міжпредметних зв'язків. Це тексти, зміст яких вирізняється засобами конкретності й наочності, що забезпечує однозначність розуміння зображуваного предмета чи явища. Під час виконання

вправ з лексичної стилістики учням подобається добирати синоніми, антоніми, віднаходити різні значення слова у реченнях.

Ефективними є вправи на заміну слів іншомовного походження словами власне українськими. Вправами з морфологічної стилістики передбачається ознайомлення учнів з функціями граматичних категорій і варіантних граматичних форм у різних стилях мовлення. Так, учні переконуються в тому, що дієслово у текстах офіційно-ділового стилю є більш поширеним, ніж, скажімо, в текстах художніх, що в документах вживаються здебільшого дієслова теперішнього часу; що серед прийменників є стилістично нейтральні та книжні, а займенники «розмивають» категоричність, «пом'якшують» вимогу тощо; конструкції «прикметник плюс іменник» вживаються у художньому чи публіцистичному, розмовному стилях, а в документах як правило замість них уживають конструкції «іменник плюс іменник» (дерев'яні вироби – вироби з дерева). Вправи на основі використання синонімів у галузі синтаксису – основа мовного конструювання учнями творів-роздумів, творчих робіт з побудови тексту.

Школярі довідуються, зокрема, що неозначеноособові речення використовуються в усіх стилях мовлення, а речення з підметом та речення з безособовою формою на -но, -то у ролі присудка різняться за значенням; речення з однорідними членами речення використовуються в усіх стилях мовлення, однак їх функція різна: у художньому стилі однорідні члени речення несуть емоційноекспресивне навантаження, а в офіційно-діловому – це засіб стислос ті; звертання не вживаються у багатьох документах; вставні слова та словосполучення в строгих стилях виносяться на початок речення і забезпечують інформативну точність мовлення. Відокремлений дієприкметниковий зворот – стилістичний засіб у вираженні ознаки предмета, про який ідеться у висловлюванні, і його легко замінити складнопідрядним реченням з підрядним означальним. Така синонімія дозволяє уникати невмотивованих повторів, розширює арсенал мовних конструкцій, доступних авторам тексту.

Під час уроку та позакласної роботи варто використовувати інтерактивні завдання зі стилістики мови, зокрема моделювання ситуації і ділові ігри, пропонувати учням здійснювати дослідницьку роботу на основі компаративного аналізу текстів чи визначати особливості індивідуального стилю письменника тощо. Відомо, що однією з основних вимог до мовлення є змістовність, яка забезпечується знаннями того, хто говорить чи пише, про предмет мовлення, його інформованістю. Тому дуже важливо продовжувати застосовувати на уроках української мови завдання і вправи, спрямовані на розвиток у старшокласників уміння поповнювати знання, вибирати інформацію із різних джерел, у т.ч. філологічних Інтернетресурсів; фіксувати свої спостереження, думки, робити виписки, складати план, тези, конспекти, реферати, використовувати матеріал під час створення усних і письмових висловлювань.

Особливої уваги потребує добирання текстів для стилістичного аналізу. Вони мають бути, на думку провідних науковців, такими, «які б відбивали зразки національної культури й могли зацікавити учнів». Необхідно звернути також особливу увагу на невмотивоване вживання в окремих текстах лексики іншомовного походження, яка заповонила україномовні засоби масової інформації, політичний та науковий простори.

Схема повного лінгвостилістичного аналізу художнього тексту

1. Виразне читання тексту. Стель.
2. Автор як мовна особистість. Час і місце написання твору.
3. Визначення жанрово-стильової приналежності та експресивноемоційного колориту тексту.
4. Тема (підтема), основна думка твору.
5. Функціональний тип мовлення. Ритмолад тексту.
6. Монолог, діалог, полілог. Інтертекстуальність.
7. Образ автора. Мовні засоби творення образу автора.
8. Образна система тексту. Домінанти і ключові слова.
9. Засоби зв'язку речень у тексті (послідовний, паралельний, радіальний).

10. Аналіз мовних засобів (фонетико-орфоепічних, графічних, лексичних, морфемно-словотвірних, морфологічних, синтаксичних), що мають ідейно-естетичне навантаження, є основою тропів і стилістичних фігур.

11. Роль мовних одиниць у передачі головної думки, творенні образної системи.

Схема фонетико-стилістичного аналізу художнього тексту

1. Виразне читання тексту (правильне інтонування, наголошення). Стиль.
2. Пошук явищ фоносемантики.
3. Характеристика засобів милозвучності:
  - а) евфонічні чергування голосних і приголосних звуків;
  - б) вимовна легкість (повноголосся, подовження, спрощення).
4. Звукопис: асонанс, алітерація, дисонанс, паронімація, ономація.
5. Роль у тропі і стилістичних фігурах фонетичних засобів.
6. Значення фонетико-стилістичних засобів для вираження головної думки твору та створення відповідного настрою.

Схема лексико-стилістичного аналізу художнього тексту

1. Виразне читання тексту. Стиль.
2. Лексичний коментар: з'ясування значення незнайомих слів, нормативності, інформаційності, емоційності, експресивності.
3. Характеристика лексики за походженням і тематикою.
4. Стилістична характеристика лексики (книжна, розмовна; нейтральна, стилістично забарвлена).
5. Функції багатозначних слів.
6. Доцільність використання синонімів, антонімів, омонімів, паронімів.
7. Роль лексичних засобів у творенні тропів, стилістичних фігур.
8. Художньо-естетична інтерпретація лексики тексту. Вплив лексико-стилістичних засобів на вираження ідейно-образного й естетичного змісту твору.

Схема аналізу морфемно-словотвірних засобів художнього тексту

1. Виразне читання тексту. Стиль.

2. Пошук стилістично забарвлених морфем у тексті.

3. Інтерпретація дериватів. Характеристика словотворчих засобів, що надають семантико-стилістичних відтінків словам (зменшуваності, пестливості, згрубілості, урочистості, фольклорності; книжності, розмовності, емоційності, інтимності тощо).

4. Роль морфем і словотворчих засобів у створенні образності й уточненні змісту твору.

Схема морфолого-стилістичного аналізу художнього тексту

1. Виразне читання тексту. Стель.

2. Визначення семантико-стилістичних функцій самостійних, службових частин мови, вигуків (функції конкретизації, емоційності, динамічності, образності тощо).

3. Характеристика тропів і стилістичних фігур, в основі яких лежать морфологічні засоби (слова певних частин мови, граматичні форми роду, числа, відмінка, особи, часу).

4. Відбір автором певних граматичних форм у зв'язку із типом мовлення, жанром, стилем, темою, основною думкою твору.

5. Варіантність морфологічних форм.

6. Характеристика тексту з погляду нормативності морфологічних засобів.

Схема синтаксично-стилістичного аналізу художнього тексту

1. Виразне читання тексту. Стель.

2. Стилiстична роль речень за метою висловлювання (модальністю) і її емоційним забарвленням.

3. Макро- і мікросинтаксичні структури.

4. Стилiстичні функції простих і складних речень.

5. Роль двоскладних та односкладних речень (описова, узагальненіо-смилова, виражальна).

6. Функції однорідних членів речення, вставних і вставлених конструкцій, відокремлених членів речення, вокативів.

7. Функціонально-стилістична роль прямої мови, мови авторського введення, невласне прямої мови.
8. Синтаксичні одиниці, що стали основою тропів і стилістичних фігур.
9. Значення синтаксичних засобів у висвітленні теми та ідеї твору, в побудові образної системи.
10. Синтаксичні особливості індивідуального стилю мовлення.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які вимоги висуваються до формування стилістичних навичок?
2. Охарактеризуйте основні положення функціонально-стилістичного підходу у вивченні української мови.
3. Що ви розумієте під поняттям синтаксичні синоніми? Наведіть приклади.
4. Які стилістичні норми ви знаєте? Наведіть приклади.
5. Які види вправ доречно використовувати під час навчання стилістики? Аргументуйте свою думку.
6. Опишіть формування мисленнєво мовленнєвої риторичної особистості.
7. Які ви знаєте методи формування ораторської майстерності в учнів 10–11 класів?
8. Назвіть види вправ, які найчастіше використовуються вчителями для формування ораторської майстерності в учнів 10–11 класів.
9. Що таке стилістичний аналіз тексту? Які види стилістичного аналізу ви знаєте?

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II. МОВЛЕННЄВИЙ РОЗВИТОК УЧНІВ

Тема лекції № 1. Методика роботи над текстом

ПЛАН

1. Текст як лінгводидактичне поняття. Зв'язок лінгвістики тексту з когнітивною та комунікативною методикою, психолінгвістикою, риторикою і культурою мовлення.
2. Роль тексту у формуванні комунікативної компетенції учнів.
3. Поняття стилю мовлення.
4. Норм літературної мови.

Виклад основного матеріалу

1. Текст як лінгводидактичне поняття. Зв'язок лінгвістики тексту з когнітивною та комунікативною методикою, психолінгвістикою, риторикою і культурою мовлення.

На сьогодні проблемі дослідження тексту відведено одне з чільних місць у лінгводидактичних розвідках З. Бакум, Н. Голуб, О. Горошкіної, М. Греб, Н. Грони, Т. Донченко, І. Дроздової, С. Карамана, О. Копусь, О. Кучерук, Т. Ладиженської, Л. Мамчур, В. Мельничайка, С. Омельчука, М. Пентилюк, Г. Шелехової, І. Хом'яка, В. Шляхової та ін., що зумовлено активізацією у лінгводидактиці текстоцентричного та компетентнісного підходів до навчання мови, окресленням методичних орієнтирів для їх реалізації.

Лінгводидактика характеризує текст в аспекті його нормативності й комунікативної спрямованості. Поняття «текст» розглядається дослідниками як доміанта в процесі комунікації; вміння сприймати й продукувати професійні висловлення з дотриманням мовних норм та комунікативних якостей (правильності, логічності, чистоти, виразності тощо) [317, с. 179].

У «Словнику-довіднику з лінгводидактики» «текст» тлумачиться як висловлення, що має власну внутрішню структуру, певну побудову та є

продуктом монологічного або діалогічного мовлення, вираженим в усній або писемній формах. Виділяють такі текстові категорії: інформативність, завершеність, цілісність, зв'язність, послідовність. Текст характеризується належністю до певного стилю мовлення (розмовного, художнього, наукового, публіцистичного та ін.), структурною організацією (складається із вступу, основної частини, заключної частини).

М. Пентилюк зазначає, що в центрі викладання лінгвістичних дисциплін має бути текст із його стилістичними, жанровими і структурними особливостями. Сприймаючи його як єдність, що складається з певних елементів, між якими існують різноманітні смислові та структурні зв'язки й відношення, можна повністю усвідомити зміст і призначення будь-якого тексту, насамперед наукового, науковонавчального, що становить основу пізнавальної, мовленнєвої і професійної діяльності особистості. Як синоніми до поняття «текст» використовують терміни висловлення, зв'язне мовлення.

На сучасному етапі розвитку лінгводидактики посилена увага до тексту як ефективного засобу навчання мови, оскільки він дає змогу показати функціонування мовних одиниць. Текстом вважається і діалог (полілог), хоча структурно відрізняється від тексту-монологу. У словнику-довіднику «Педагогічне мовленнєвознавство» зазначається, що «текст – результат мовленнєво-мисленнєвого процесу, реалізованого автором у вигляді конкретного письмового (або усного) твору згідно з мотивами, цілями, обраною темою, задумом та ідеєю, який характеризується певною структурною, композиційною, логічною та стилістичною єдністю».

Положення про те, що оволодіння лінгвістичною теорією тексту сприяє ефективному формуванню умінь текстотворення і текстосприймання неодноразово доводили в дослідженнях науковці – З. Бакум, Н. Голуб, О. Горошкіна, С. Караман, О. Копусь, О. Кучерук, Т. Ладигенська, В. Мельничайко, С. Омельчук, М. Пентилюк, В. Статівка та ін.

У процесі вивчення філологічних дисциплін у школі, як зазначає С. Караман, доцільно спиратися на сучасну теоретичну базу лінгвістики тексту,

оскільки робота з мовленнєво-комунікативним дидактичним матеріалом (текстом) сприяє успішному особистісному розвитку учнів, формуванню в них українськомовної комунікативної компетентності, риторичної культури – передумови успіху в практичному оволодінні рідною мовою; здатності використовувати її для успішного спілкування в реальних життєвих обставинах, майбутній професійній діяльності. Тільки сприймаючи текст як єдність, що складається з певних елементів, між якими існують різноманітні смислові зв'язки і відношення, можна повністю усвідомити зміст і призначення будь-якого тексту, в тому числі й навчального, слушно зазначає В. Мельничайко й витлумачує його різновекторно, зосереджуючи увагу на прикладних аспектах: текстовий матеріал забезпечує більш ефективно засвоєння мовних явищ, наочно показуючи особливості їх функціонування у мовному потоці, що має важливе значення для розвитку мовлення учнів; робота з текстом дозволяє систематично вести повторення й узагальнення вивченого, здійснювати внутрішньопродметні зв'язки, реалізовувати принцип наступності і перспективності у навчанні.

Систематичне використання текстового матеріалу поступово ознайомлює суб'єктів навчання з особливостями зв'язних висловлювань, і, отже, готує до розуміння чужих і створення власних текстів. Свого часу В. Мельничайко зазначав, що в шкільній теорії зміст поняття «текст» не зовсім чітко окреслено, недоцільно подекуди в методичній літературі вживається словосполучення «текст вправи» ... у зв'язку з завданнями розвитку мовлення предметом уваги буде структура не об'ємних художніх творів чи наукових монографій, а невеликих закінчених висловлень, що можуть стати зразками для письмових робіт. Такої ж думки дотримується й Н. Грона, яка стверджує, що «поняття «текст» може бути застосоване не тільки до цілісного літературно оформленого твору, а й до його частин, достатньо самостійних із погляду мікротеми й мовного оформлення. Так, можна говорити про текст частини, розділу, параграфа; текст вступу, висновків і т. ін.

Аналіз навчальної літератури для учнів дає підстави зазначати, що в підручниках третього тисячоліття з української мови та в підручниках і посібниках з методики навчання мови словосполучення «текст вправи» не використовується. Кожен текст, висвітлюючи якусь тему, містить у собі певний обсяг фактичних даних, певну інформації.

Транслявання інформації – це, власне те, заради чого створюється текст. Адже будь-яке висловлення покликане виконувати певні комунікативні завдання. Найголовніші з них – спілкування, повідомлення, вплив на адресата, до якого звертається мовець. Проте функція тексту, його комунікативне призначення рідко бувають однозначними. Частіше всього функції переплітаються, доповнюють одна одну, тільки одна завжди виявляється головною, домінуючою. Суть тексту не вичерпується його темою і фактичним матеріалом, використаним для її висвітлення. Комунікативно важливі не тільки самі факти, а й інтерпретація їх, адже трапляється, що одні й ті ж факти знаходять різне пояснення залежно від позиції, світогляду, уподобань авторів. Для одного професія вчителя – це покликання, іншому вона не подобається, для окремих – неприйнятна.

Сприймання адресатом змісту тексту залежить не лише від того, наскільки точно, послідовно і виразно він викладений, наскільки сам контекст сприяє однозначному розумінню кожного з компонентів висловлення. Крім звичайного, лінійного або горизонтального контексту, під яким розуміють всю сукупність мовних одиниць, розташованих поряд, існує і так званий «вертикальний» контекст – той рівень загального розвитку або спеціальної підготовки, наявності якого в адресата розраховував автор. За відсутності такого рівня комунікативний акт не відбудеться. Суб'єкт навчання без спеціальної підготовки не сприйме, скажімо, зміст статті із сопромату, хоч яким ідеальним був би її виклад.

Нерідко можна спостерігати, що учні буквально сприймають образні вислови і в такому вигляді використовують у власних переказах змісту. Іноді образна система певного автора виявляється нелегкою для сприймання навіть

більш підготовлених читачів. Досить часто в текстах можуть траплятися покликання на невідомі читачеві факти, які відіграють суттєву роль у змісті твору. Сприймання художніх текстів ускладнюється і тим, що в них є не лише словесно виражена, але й підтекстова інформація. Саме тому у процесі створення тексту варто прагнути так оформити його, щоб зміст повністю виражав задум, ніс у собі весь обсяг фактуальної і концептуальної інформації, був доступним для адресата, дозволяв сприйняти висловлений зміст, тобто забезпечував ефективність мовної комунікації. Це значною мірою залежить від побудови тексту і продуманого вибору мовних засобів. Відсутність зв'язку між реченнями, повторення одних і тих же думок, обмежена кількість мовних засобів, що служать для з'єднання фраз, трапляються у багатьох роботах студентів. Неодмінною умовою логічного, послідовного, змістовного викладу будь-якої теми є вміння дібрати необхідний фактичний матеріал, скласти план майбутньої письмової роботи, уявити її зміст і структуру, об'єкт і предмет.

С. Караман зазначає, що під час створення тексту речення необхідно будувати з урахуванням змісту, у потрібній послідовності, організовувати в єдину цілісність за допомогою мовних засобів, до яких належать: лексичні повтори, лексичні синоніми, займенники, прислівники зі значенням місця і часу, сполучники, граматичні форми повнозначних слів та деякі інші. Кількість абзаців залежить від певної кількості питань, що висвітлюються в тексті. Замість повтору одного й того ж слова треба використовувати синонімічні заміники або перифрази, які забезпечують необхідні міжфразні зв'язки і підвищують стилістичну й естетичну якість тексту.

Для культури мовлення важливо урізноманітнювати мовні засоби, щоб не штампувати і не збіднювати ні усного, ні писемного мовлення. Багатство і різноманітність мовлення виявляються на лексичному, фразеологічному, словотвірному, граматичному і стилістичному рівнях. У синтаксичному відношенні текст становить собою сукупність речень, пов'язаних і змістом, і лексико-граматичними засобами. Міжфразні зв'язки, тобто зв'язки між реченнями тексту, організовують змістову й структурну єдність його. В одних

випадках цей зв'язок очевидний, в інших – виявляється під час спеціального аналізу. Усе це говорить про те, що текст – це певним чином організована система послідовних одиниць. У межах значного за обсягом тексту синтаксична єдність виступає його складником. Це зумовило появу в сучасній мовознавчій літературі різних його тлумачень: складне синтаксичне ціле, синтаксична єдність, компонент тексту, контекст, прозаїчна строфа тощо.

Корелюючи визначення семантики поняття «текст» з провідною метою навчання української мови в школі – навчити учнів самостійно будувати зв'язні висловлення, доцільно зупинитися на трактуванні його лінгводидактами: текст – це одиниця вищого, ніж речення, порядку; об'єднання кількох речень, що характеризується смисловою, структурною, граматичною завершеністю і відповідним ставленням мовця до змісту висловлення. Природно, що будь-яке синтаксичне ціле має більшу самостійність і викінченість, ніж речення. Складне синтаксичне ціле або надфразна єдність, у порівнянні з реченням, є синтаксичною одиницею вищого порядку. Як правило, складне синтаксичне ціле за своєю структурою і композицією нагадує міні-текст, що складається з трьох частин: зачину, основної частини і кінцівки. Таку структуру має нормативний текст. Це найпоширеніший його вид.

2. Роль тексту у формуванні комунікативної компетенції учнів.

Яскравою ознакою сучасного уроку української мови є широке й різноманітне використання текстового матеріалу – засобу навчання, що має значний дидактично-розвивальний потенціал. Саме на рівні тексту відбувається з'ясування семантики слова, його поняттєвих зв'язків, усвідомлення стилістичної диференціації моделювання зв'язного висловлення. У лінгвістиці й лінгводидактиці немає єдиної точки зору на те, з яким класом явищ доцільно співвідносити текст (одиниця мовлення, вищий рівень мовної системи, мовленнєвий витвір). Це спричинило наявність у сучасній мовознавчій і методичній літературі значної кількості різних визначень.

Про важливість, актуальність і доцільність системної роботи з текстами на уроках української мови свідчать такі переваги цього засобу навчання:

➤ сприяє ненав'язливому залученню учнів до духовного багатства нашого народу, засвоєнню важливих і цікавих відомостей;

➤ текст формує внутрішню потребу читати й збагачувати себе прочитаним, розвиває уміння критично ставитися до прочитаного, навички осмисленого читання;

➤ розвиває уяву, творчий потенціал учнів;

➤ мотивує учня на навчальну діяльність, підвищує його пізнавальний інтерес;

➤ демонструє красу й виражальні багатства української мови, розвиває навички естетичного сприйняття мови;

➤ поліпшує якісні характеристики мовлення, сприяє збагаченню їхнього активного словника;

➤ створює умови для організації індивідуальної, парної, групової роботи;

➤ сприяє заощадженню часу на уроці й розширенню пізнавально-розвивальних, виховних можливостей уроку;

➤ реалізує міжпредметні зв'язки на уроці;

➤ створює умови для пошуку й осмислення проблеми;

➤ розвиває оргдіяльнісні навички (цілевизначення, планування, коригування, рефлексія);

➤ формує навички дбайливого ставлення до мови і свого мовлення;

➤ сприяє формуванню мовного чуття і смаку;

➤ впливає емоційно на учня, розвиває і збагачує його емоційний інтелект тощо.

Для вчителя текст – це засіб формування ціннісних орієнтацій, предметної і ключових компетентностей учнів, для учнів – джерело інформації, об'єкт розуміння й вивчення. Однак поза увагою нерідко перебувають такі можливості тексту, як естетика мови, визначення головної й другорядної інформації, фіксування інформації різними способами, виконання логічних дій (аналіз, синтез, порівняння, класифікування, узагальнення, виявлення тези й доказів; добір власних аргументів; формулювання висновків), «переведення»

тексту з одного стилю в інший; переведення тексту в інший формат: таблицю, схему, малюнок та ін. Текст настільки універсальний засіб, що може бути застосований на різних уроках, сприяти реалізації багатьох методів навчання, усіх поставлених цілей на уроці. Пропонуємо розгорнутий алгоритм роботи з текстом:

1. читання, створення інтонаційної карти тексту;
2. переказування тексту;
3. словникова робота (з'ясування лексичного значення слова, тематичне групування лексики, активізування в мовленні; виховання уваги до незнайомих слів; сполучуваність слів тощо);
4. визначення й осмислення теми, головної думки; – визначення ознак і композиційних елементів тексту;
5. визначення стильових рис, мети висловлення;
6. співвіднесення мовних засоби із задумом, типом, жанром і стилем мовлення;
7. визначення й обґрунтування типу мовлення;
8. організація групового чи індивідуального лінгвістичного дослідження;
9. організація самостійної роботи;
10. визначення емоційного впливу тексту на читачів, слухачів;
11. виявлення й маркування певного мовного явища;
12. узагальнення певного мовного матеріалу (групування, класифікація, структурування й систематизування);
13. формулювання тези, гіпотези, добір аргументів;
14. проведення аналогії з відомими фактами, прикладами з життя людей, історичними подіями, прислів'ями й афоризмами, творами, цитатами з творів, епіграфами і багато ін.;
15. пояснення написання й вимови;
16. організація супутнього повторення;
17. привернення уваги до тропів задля формування відчуття естетичної насолоди;

18. удосконалення тексту;
19. добір слів й виразів, що сприяють налагодженню психологічного комфорту, унеможливають конфлікт;
20. видозміна тексту (розширення, скорочення, збагачення певними одиницями (влучними словами і виразами, синонімами, епітетами, фразеологізмами, тропами), заміна одних одиниць іншими, логічне розташування змістових елементів структури тексту);
21. виявлення проблеми;
22. виконання логічних операцій (аналіз, синтез, порівняння, зіставлення, висновки);
23. осмислення поведінкових зразків героїв тексту й зіставлення їх з поведінковими нормами нашого суспільства;
24. прогнозування психологічного впливу тексту на співрозмовника;
25. виявлення прийомів гармонійного спілкування;
26. висловлення власного ставлення до змісту тексту;
27. добір коментарів;
28. «переведення» тексту з одного стилю в інший;
29. переведення тексту в інший формат: схему, малюнок, таблицю тощо);
30. виявлення слів і виразів-конфліктогенів;
31. створення власного висловлення тощо.

Для роботи на уроках пропонують різні форми подання тексту: текст-зразок, деформований текст, базовий текст (потребує лексичного наповнення, змістових чи композиційних змін), текст незакінчений. Лінгводидакти доводять, що «ключові компетентності є ключем до успішної адаптації особистості в суспільстві, індикатором, за яким можна визначити готовність і здатність її функціонувати в основних сферах життя, наприклад, економічній, соціальній, духовній. З огляду на це має змінитися функція застосування тексту на уроці української мови з інформаційно-репрезентаційної на когнітивно-спонукальну, оскільки знання вже є не самоціллю, а засобом досягнення певної мети».

У лінгвістиці текст визначено як категорію, що показує «мову в дії». Саме ця якість тексту й дозволяє зробити мовленнєве середовище не штучним, а природнім. Прагнення вчителя до того, щоб на уроках української мови звучало зразкове мовлення, виражається в ретельному доборі дидактичного матеріалу, що, як свідчить практика, найчастіше являє собою невеликі уривки художніх творів. У цьому контексті особливої уваги потребує проблема визначення тематики взірцевих текстів як потужного засобу створення розвивального мовленнєвого середовища. Варто дотримуватися пропорційності взірцевих текстів класиків художнього слова (І. Багряного, О. Гончара, Є. Сверстюка, В. Сухомлинського, Л. Костенко, В. Симоненка, В. Стуса, І. Франка, Т. Шевченка та ін.) і сучасників (Г. Вдовиченко, С. Гридіна, Л. Долик, М. Дочинця, М. Жайворона, І. Мацко, Слави Світової та ін.).

Методично виправданим є використання на уроках української мови прецедентних текстів, тобто загальновідомих хрестоматійних текстів, відтворених в інших художніх творах, у мовленні людей з високим рівнем мовленнєвої й загальної культури, що мають надособистісний характер, тобто широко відомих оточенню певної особистості, включаючи її попередників і сучасників. Не втрачають ваги тексти, спрямовані на духовно-моральний розвиток особистості: про культуру пам'яті, збереження національних традицій, екологічної проблематики і т. ін.

Для сучасних старшокласників особливо важливо розширювати тематичне поле, щоб зміст прочитаного викликав світлі почуття, позитивні емоції, відчуття гармонії з довкіллям, допомагав сформувати оптимістичне світосприйняття, демонстрував схвалені суспільством норми поведінки, популяризував людські чесноти. Суттєвим чинником виникнення інтересу до навчального матеріалу є його емоційне забарвлення. Спостереження за освітнім процесом переконують у тому, що цікавими для учнів старших класів є тексти про сучасні досягнення, відкриття, професії, правила збереження здоров'я, тайм-менеджмент, індустрію краси й моди, основи фінансової грамотності та

ін. Особливу роль у вихованні, розвиткові сучасних учнів мають тексти, спрямовані на духовноморальний розвиток особистості.

Значущими є тексти, що викликають світлі почуття, позитивні емоції, дають змогу відчувати себе в гармонії з довкіллям, допомагають сформувати оптимістичне світосприйняття. Психологами переконливо доведено, що істотним чинником виникнення інтересу до навчального матеріалу є його емоційне забарвлення. Широке й різноманітне використання текстового матеріалу є прикметною ознакою сучасного підручника української мови. Прагнення авторів підручників до того, щоб на уроках української мови звучало взірцеве мовлення, виражається в ретельному доборі дидактичного матеріалу, що, як свідчить практика, найчастіше є уривками цікавих текстів різної жанрово-стильової належності. Основним принципом побудови сучасних підручників української мови є текстоцентричність, що передбачає використання текстів, що має дидактико-розвивальний та виховний потенціал.

Отже, сьогодні текст став одним із основних засобів навчання української мови. Системне використання текстового матеріалу на уроках української мови сприяє ознайомленню учнів із особливостями зв'язку висловлення й готує їх до глибокого розуміння класичних і створення власних текстів. Важливими для методично правильної організації роботи з текстами є врахування сучасних досягнень психолінгвістики, когнітивної лінгвістики, лінгвістики тексту, стилістики, риторики, літературознавства, які різнопланово розглядають питання практичної реалізації мовної системи.

3. Поняття стилю мовлення.

Стилїстика – це розділ науки про мову, який вивчає функціональні стилі мови та засоби мовлення, що використовуються відповідно до заданого стилю.

Стиль – це суспільно усвідомлена і функціонально зумовлена, внутрішньо об'єднана сукупність прийомів уживання, відбору і поєднання засобів мовного спілкування... (В. Виноградов). Ще в XVIII ст. Ж. Бюффон стверджував: «Стиль – це сама людина». Слово «стиль» багатозначне, воно може означати:

➤ експресивний стиль – різновид мови, закріплений у суспільстві традицією за однією з найбільш загальних сфер соціального життя – експресивні стилі (нейтральний, високий (книжний), низький (розмовний));

➤ функціональний стиль – відображає соціальні відносини і види діяльності: художній, науковий, публіцистичний, оф.-діловий, конфесійний, епістолярний, розмовно-побутовий;

➤ індивідуальний стиль – індивідуальна манера говорити і писати, самовиражатись;

➤ стан мови чи мистецтва в певну епоху (стиль епохи: античної, середньовічної, нової, новітньої);

➤ стиль мистецьких напрямів, які не завжди збігаються з хронологічними епохами (монументальний, орнаментальний, бароко, романтизм, сентименталізм, класицизм, реалізм, модерн, конструктивізм, неокласицизм тощо);

➤ культурна парадигма часу – стиль як явище людської культури.

Про стиль можна говорити як про аспект мовної системи, як ступінь інтенсивності виражальних можливостей мови і мовців (стиль експресивний), як культурно-естетичне поняття, напрям (стиль художній); як манеру вираження, тобто використання мовних засобів (стиль жанру), як вияв індивідуальності (стиль індивідуальний), як данину часові), як відхилення від узвичаєної норми, як ефективність мовної комунікації, як лад мови, склад, тон, як якість мови, як специфічність, своєрідність і оригінальність. Звичайно, інформація у вигляді тексту, що потрапляє в поле впливу різних стильових аспектів, матиме різну форму. Завдання курсу стилістики в школі – не тільки ознайомити учнів з особливостями функціонування мови у різних сферах спілкування, а й дати систематичні знання про особливості функціональних стилів мови, сформувати вміння й навички комунікативно виправданого використання стилістичних ресурсів мови у залежності від ситуації мовлення, ознайомити учнів із поняттям авторського (письменницького) стилю, виховувати потребу вивчати рідну мову, повагу до української літературної

мови як мови державної; формувати індивідуальну та загальну культуру мовлення. За усталеною класифікацією, розрізняють та вивчають такі функціональні стилі української мови: художній, офіційно-діловий, публіцистичний, науковий, конфесійний, розмовний, епістолярний. Вони формувалися поступово, історично, разом з розвитком самої мови.

Розмовний (розмовно-побутовий) стиль – особливий, найдавніший різновид літературної мови, яким послуговуються мовці в щоденному неофіційному спілкуванні. Цей стиль реалізується через діалогічне мовлення. Його ознаки: використання розмовної, просторічної, діалектної лексики, висока емоційність, невимушеність у доборі мовних засобів, наявність неповних речень, широке використання складних безсполучникових речень.

Офіційно-діловий стиль – різновид літературної мови, що використовується в офіційному спілкуванні і обслуговує сферу виробництва та управління – ділових стосунків. Має різновиди: канцелярський, законотворчий, дипломатичний підвиди.

Канцелярський різновид реалізується переважно в жанрі документа (автобіографія, акт, закон, довідка, доповідна записка, доручення, договір тощо). Типовими мовними ознаками офіційно-ділового стилю є нейтральна лексика, особлива термінологія та усталені мовні стереотипи, безособовість, стислість, чіткість, послідовність викладу, застосування рубрикації протягом навіть одного речення; відсутність питальних та окличних речень тощо.

Науковий стиль – різновид літературної мови, що використовується з пізнавально-інформаційною метою в галузі науки та освіти і має кілька підвидів: власне науковий, навчальний, науковопопулярний. Переважно використовується в писемній формі. Його жанри – наукова чи науково-популярна стаття, монографія, підручник, словник, енциклопедія, дисертація, лекція, вправа, тест тощо.

Ознаки наукового стилю: велика кількість термінів у тексті, тільки стилістично нейтральна лексика, наявність абстрактних іменників із суфіксами -ість, -ств(о), -ізм, -аці(я), використання складних речень з різними видами

підрядності, із зворотами і вставними конструкціями; чіткість, послідовність, логічність викладу; велика кількість посилянь та цитат.

Художній стиль – різновид літературної мови, яким послуговуються письменники для творення мовної картини світу через конкретно-чуттєві образи. Його основна функція – вплив на читача чи слухача. Він має як письмову, так і усну форму та реалізується в літературних жанрах: вірш, оповідання, повість, роман, драма тощо.

Типові ознаки художнього стилю – емоційно-забарвлена лексика, використання слів у переносному значенні, вільна синтаксична структура речень, наявність різних за метою висловлювання і емоційним забарвленням речень, глибока виразність, емоційність, картинна мальовничість, коли словом «малюють».

Конфесійний стиль – різновид української мови, який обслуговує релігійні потреби людей. Має усну й письмову форми. Виражається в жанрах проповіді, життя та молитви. Типовими ознаками цього стилю є широке використання сакральної (релігійної) лексики на позначення свят, таїнств, імен святих, церковних атрибутів, наявність інверсії та анафори у текстах, урочистість та широке використання тропів (символів, алегорії, епітетів).

Публіцистичний стиль – різновид літературної мови, призначений для передачі масової інформації. Його основна функція – донесення інформації, формування громадської думки. У текстах яскраво поєднується логіка викладу з емоційним фоном. Має усну (радіо, телебачення виступи на мітингах, зборах тощо) і писемну форму (через пресу). Жанри: публіцистична стаття, репортаж, інтерв'ю, памфлет, фейлетон, есе, реклама тощо. Типові мовні ознаки: широке використання суспільно-політичної, юридичної, економічної, технічної та культурно-освітньої лексики; наявність емоційно забарвлених слів, тропів, фразеологізмів; наявність всіх типів речення, зокрема окличних і питальних, риторичних питань, пристрасний, оцінний тон мовлення.

Епістолярний стиль – різновид літературної мови, що обслуговує сферу письмових приватних або приватно-офіційних відносин. Головний жанр – лист.

Виділяють приватно-ділове, родинно-побутове, інтимно-товариське листування. Головна функція – інформація у формі спілкування. Реалізується лише у писемній формі та має такі жанри: приватний лист, записка, щоденникові записи, мемуари. Типовими мовними ознаками епістолярного стилю є використання звертань, наявність традиційних словосполучень на початку і в кінці посилання, використання різноманітних побажань і вітань, невимушеність у доборі мовних засобів та безпосередність у вираженні емоцій. Кожному із стилів відповідають особливості використання мовних засобів різних рівнів, тому на уроках під час вивчення стилістики розглядають стилістичні можливості фонетики, лексики й фразеології, словотвору, а також граматичні та синтаксичні ресурси стилістики. Під час загального стилістичного аналізу тексту всі рівні мови зводять воєдино, що дає можливість здійснити узагальнені висновки.

4. Норма літературної мови.

Українська мова функціонує у літературному та діалектному виявах. Літературною мовою послуговуються в усіх державних і громадських установах, в освіті, у ЗМІ. Нею користується переважна більшість громадян України, отже, вона є загальнонародною. Основною і невід’ємною ознакою літературної мови є її унормованість. Норма має важливе суспільне значення з огляду на те, що вона забезпечує безперешкодне спілкування людей із різних регіонів України, мовлення яких характеризується певними діалектними особливостями. Норми літературної мови – еталон правильності мовлення. Їх додержання є основною умовою реалізації мовою однієї з найважливіших своїх функцій – комунікативної. Володіння нормами української літературної мови та вміння доцільно добирати й використовувати виражальні засоби мови вважають важливим складником мовленнєвої культури особистості, а відтак – її загальної культури. Існує кілька визначень мовних норм, які можна узагальнити так: нормою (лат. *norma* – правило, взірець) називають сукупність найбільш стійких традиційних загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, відібраних і закріплених у процесі суспільної комунікації; «закріплені

в практиці зразкового використання мовні варіанти (у сфері вимови, слововживання, граматики, орфографії та пунктуації), які найкраще і найповніше зпоміж існуючих виконують свою соціальну роль». Розрізняють такі типи норм, послідовність яких може бути різною: орфоепічні (правильне вживання звуків і звукосполучень), орфографічні (написання слів), лексичні (слововживання), морфологічні (правильне вживання морфем), синтаксичні (усталені зразки побудови словосполучень і речень), пунктуаційні (розстановка розділових знаків), стилістичні (відбір мовних елементів відповідно до умов спілкування). Норма характеризується такими ознаками як:

- власна системність;
- відповідність системі мови;
- відносна сталість, консервативність;
- поширеність;
- загальноживаність, обов'язковість;
- історична і соціальна зумовленість;
- відповідність традиціям і можливостям мовної системи, тенденціям

розвитку мови.

Про стабільність норми свідчать такі ознаки як історична стійкість, традиційність, відносна територіальна одноманітність. Водночас попри відносну сталість та уніфікованість норма – це диференційований комплекс мовних засобів, що передбачає варіанти й синонімічні способи вираження. Варіативність засобів мови забезпечується завдяки стилістичній диференціації. Мовні факти або явища визнаються як нормативні за наявності принаймні трьох ознак:

- відповідності структурі мови;
- масової та регулярної відтворюваності в процесі кодифікації;
- суспільного схвалення й визнання їх нормативними.

Норма неоднорідна за складом компонентів, що її утворюють. Ядро норми утворюють стилістично нейтральні широкоживані мовні елементи.

Функціонально й територіально марковані елементи, що використовуються в межах норми, а також архаїчні й нові перебувають на периферії. Джерелами мовної норми є:

- загальноприйняте на тепер слововживання;
- твори письменників класиків;
- відфільтровані мовною практикою результати мовознавчих досліджень;
- дані безпосередніх опитувань і анкетувань;
- результати розвідок, присвячених зіставленню аналогічних явищ у письменників класиків і сучасних та ін.

Норми можуть мати варіанти – видозміни тієї самої мовної одиниці, які співіснують у межах норми. Варіанти наявні на різних рівнях системи – фонетичному, лексичному, морфологічному, синтаксичному. У разі, якщо варіант відтіняє значення або має емоційне забарвлення, він стає нормою – позиційною, контекстуальною або функціонально-стилістичною. Варіанти виникають відповідно до потреб суспільства в кодифікації написань і відображають тимчасове співіснування усталеного й нового в мові. Мовлення ґрунтується на нормах і водночас розширюється, збагачується за рахунок варіантів норми, які опановують за наявності розвиненого мовного чуття, що знаменує вищий рівень володіння мовою. Варіювання мовних норм вважають одним із вагомих чинників стратифікації суспільства, соціальної диференціації мовлення. Воно спричинене соціальними відмінностями носіїв мови й різними умовами спілкування. Важливу роль у стратифікаційному варіюванні відіграють соціальний статус, соціальна роль та інші характеристики мовців. Мовна норма корелюється з правильністю мовлення і диференціюється в усній і писемній формах, у різних сферах спілкування, стилях тощо. Певні труднощі викликає розмежування норм усного і писемного мовлення. Особливо помітні ці розходження у разі неоднорідності сфери усного спілкування, де використовуються літературна мова, розмовні форми, діалектизми тощо. Такі розбіжності наявні навіть якщо усна й писемна форми мови в основних своїх

характеристиках ґрунтуються на тих самих структурних ознаках. В історії літературних мов норми писемної мови зазвичай складаються раніше, ніж норми усного мовлення. Більшості таких мов властива тенденція зближення норм писемної мови з розмовними.

Мовна норма – одне з ключових понять культури мовлення і стилістики. Унормованість мовлення відбиває об'єктивні суспільні тенденції до вдосконалення мовленнєвої культури. У мові нормативність проявляється двоїсто: норма як сукупність використовуваних у мові слів, словоформ, конструкцій і норма як набір тенденцій відбору і правил використання засобів мови

Мовні норми відзначаються певною рухливістю. Зміни зумовлені динамізмом розвитку мови і пов'язані насамперед зі стилістикою і варіантністю. Розбіжності мовних норм поглиблюються в міру віддалення літературної мови від розмовного мовлення. Унормування різних рівнів і аспектів мови відбувається по-різному. На їх нормалізацію впливають хронологічні та інші відмінності. Так, унормування лексики, на відміну від вимови, відбувається на ширшій соціальній і територіальній базі. Відмінним для унормування різних сторін мови є співвідношення стихійних і свідомих процесів. Це видно на прикладі орфографії, де роль кодифікації істотніша, ніж для лексики або синтаксису. Норми оновлюються разом із суспільством і мовою, зазнають змін, розвиваються, співіснують доти, доки нова норма не витіснить традиційну, закріплену в граматиках і словниках, і не замінить її. У разі відповідності природним закономірностям розвитку мови і прийняттям її суспільством нова норма вкорінюється і стає загальнообов'язковою. Нерідко протистояння норм стає предметом дискусій у фаховому середовищі. Це має місце, якщо суспільству примусово нав'язуються ті чи інші суб'єктивні, несистемні, неперевірені й невивірені «норми» під виглядом піклування про розвиток мовленнєвої культури цілої нації.

Сукупність норм визначає функціонування мовного матеріалу – фонетичного, лексичного, граматичного (морфологічного й синтаксичного),

правописного (орфографічного і пунктуаційного). Тому ознайомлення з літературною нормою та її засвоєння відбувається в процесі вивчення всіх розділів шкільного курсу – «Фонетики. Орфоепії. Орфографії», «Лексикології. Фразеології». «Будови слова. Словотвору. Орфографії», «Морфології. Орфографії», «Синтаксису. Пунктуації».

Так, під час засвоєння фонетичної системи української мови здобувачі освіти опановують норми літературної вимови й написання слів, лексикології – правильне слововживання, будови слова і словотвору – нормативне словотворення і словозміну, частин мови – нормативне утворення форм слів, синтаксису й пунктуації – засвоюють закономірності побудови речень різних видів і правильну розстановку розділових знаків. Однак опанування конкретної норми здебільшого не обмежується вивченням певної теми. До прикладу, засвоєння норм літературної вимови й наголошування слів не завершується часовими рамками відповідних розділів, а супроводжує опрацювання всіх наступних тем і потребує щоденної практики. Систематичну увагу впродовж усього періоду навчання слід приділяти всім нормам сучасної української літературної мови.

Мовна змістова лінія чинної програми для 10–11 класів визначає перелік важливих для засвоєння питань теорії мови, що є базовими для формування навичок нормативного мовлення, мовленнєвої культури. З огляду на те що в 9-му класі завершено вивчення всіх розділів науки про українську мову, зміст мовної лінії у старшій школі має узагальнювальний характер. Навчальний матеріал згруповано за нормами сучасної української літературної мови, під час опрацювання яких словесник має зосередити увагу на правилах використання мовних одиниць усіх рівнів в усному й писемному мовленні, труднощах слововживання, складних випадках правопису, нормах узгодження мовних одиниць тощо. У курсі старшої школи відібрано норми, які здобувачі освіти недостатньо засвоїли в основній школі та які істотно впливають на рівень мовленнєвої культури.

Особливістю роботи над нормами української літературної мови в старшій школі і є те, що вона має системний характер, на відміну від основної, де норми засвоювались як окремі правила у різних розділах науки про мову. Ця робота ускладнюється відповідальністю за результати шкільного курсу опанування української мови загалом, вищим рівнем освітніх завдань, складнішим характером залученого мовного матеріалу та іншими чинниками.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що ви розумієте під поняттям «текст»?
2. Які характерні особливості тексту виділяють науковці?
3. Які переваги та недоліки роботи з текстами на уроках української мови ви можете визначити?
4. Який алгоритм роботи з текстами на уроках української мови найкраще використовувати?
5. Що таке стиль мовлення?
6. Які стилі мовлення виділяють в українській мові?
7. Що означає поняття «унормоване мовлення» на вашу думку?
8. Які ознаки характерні для унормованого мовлення?
9. Які джерела мовних норм виділяють науковці?

Тема лекції № 2. Методика формування комунікативних умінь і навичок учнів (10–11 класів профільного рівня)

ПЛАН

1. Значення і завдання роботи з розвитку вмінь і навичок усного та писемного мовлення.
2. Види мовленнєвої діяльності: аудіювання, читання, створення власного мовлення(говоріння), письмо.
3. Основні напрями і принципи методики розвитку мовлення.

Виклад основного матеріалу

1. Значення і завдання роботи з розвитку вмінь і навичок усного та писемного мовлення.

На всіх уроках вивчення шкільного курсу української мови проводиться робота з розвитку мовлення учнів, однак особливе місце вона посідає на спеціальних уроках розвитку зв'язного мовлення, де згідно з програмою відпрацьовуються комунікативно-мовленнєві уміння. Урок розвитку зв'язного мовлення є одним із найскладніших з огляду на складність, багатоплановість мети й завдань, що стоять перед ним, специфіку його підготовки, адже «такий урок пов'язаний з інтелектуальним і мовленнєвим розвитком учнів, із збагаченням їхнього емоційного й духовного світу». Існує кілька класифікацій уроків розвитку зв'язного мовлення. О. Біляєв виділив такі різновиди: – уроки, присвячені виконанню учнями «малих жанрів» творчих робіт (усний переказ, складання автобіографії, розгорнутого протоколу, написання нарису, вільного чи творчого диктанту); – уроки проведення великих за обсягом письмових переказів і творів (навчальних і контрольних) та їх аналізу з учнями. Дослідник окремо виділяє урок підготовки до контрольного твору.

К. Плиско уроки розвитку зв'язного мовлення називає уроками застосування інформації, виокремлюючи серед них урок удосконалення зв'язного мовлення учнів, урок перевірки вивченої інформації та урок аналізу

контрольних робіт. Цікавою є думка Н. Голуб, Л. Дяченко, Н. Остапенко, В. Шляхової: «Враховуючи надзвичайну актуальність цієї лінгводидактичної проблеми у зв'язку з переакцентацією навчальних цілей, назріла потреба у виділенні різновидів уроків розвитку умінь та навичок зв'язного висловлювання. В основу їх класифікації слід покласти навчальну мету та вид творчої роботи». Вони виділяють:

- урок підготовки й побудови усного висловлювання;
- урок написання стислого переказу;
- урок написання творчого переказу;
- урок написання вільного переказу;
- урок підготовки й написання твору-розповіді;
- урок підготовки й написання твору-опису;
- урок підготовки й написання твору-роздуму;
- урок підготовки й написання творів газетних жанрів;
- урок підготовки і складання ділових документів.

Запропонована класифікація, ураховує тенденції розвитку сучасного уроку, підходи до навчання мови, потреби мовленнєвої практики учнів і навчання їх життєво необхідних жанрів. Вона ґрунтується на тому, що універсальних комунікативних умінь, які б забезпечували створення висловлювань (усних чи писемних) різних жанрів мовлення, реально не існує. Оскільки вміння тісно пов'язані з типом, жанром, стилем мовлення, учні мають сформувати конкретні вміння залежно від типу, стилю й жанру висловлювання. При цьому вони будуть оволодівати відразу всім комплексом комунікативних умінь, потрібних для створення певного тексту.

Під час вибору типу уроку враховується вид виконуваної роботи та види мовленнєвої діяльності. Наприклад, аналіз текстів різних стилів і типів мовлення, що передбачає вдосконалення умінь і навичок текстосприйняття (аудіативних) та текстоутворення (говоріння і письмо), проводиться переважно на уроках вивчення лінгвістичної теорії (вивчення нового матеріалу, узагальнення й систематизації вивченого та ін.) та уроках вивчення й

повторення мовленнєвих понять. Зважаючи на те, що учні повинні не заучувати граматичні правила, а усвідомлювати їх у процесі аналізу взірцевих текстів, ефективними будуть завдання, що поєднують повторення мовного матеріалу й розвиток мовленнєвих умінь і навичок. Наприклад, у 10 класі під час вивчення теми «Рівні мовної системи. Функціонування в тексті основних одиниць мови» можна запропонувати учням виконати такі вправи:

Вправа 1. I. Прочитайте тексти. Сформулюйте цільове призначення наданої інформації та її пізнавальну цінність.

1. Звуки нашої мови не тільки сухий, механічний засіб, за допомогою котрого будуються самі слова, не мертвий акустичний матеріал, – кожен звук малює собою цілу картину, малює її не тільки в нашій мові, а й у голосах природи, порівнюючи її з людиною своїми звуковими чарами (Д. Ревуцький).

2. У мові є одиниця, без вивчення якої немислиме пізнання механізму мови. Ця одиниця – слово. Видатний швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр зазначив, що «слово, незважаючи на всі труднощі, пов'язані з визначенням цього поняття, є одиницею, що невідступно постає перед нашим розумом як щось центральне в механізмі мови» (І. Вихованець).

3. Морфема – значуща частина слова. Тому є правильним таке твердження: чим більше морфем у слові, тим більше в ньому «атомів» смислу, тим складніше воно за значенням (звичайно, тут ми маємо на увазі зіставлення однокореневих слів) (М. Панов).

4. Речення – це основна знакова одиниця мовлення, яка формується з мовних знаків нижчого порядку – лексичних, фразеологічних і синтаксичних – і відзначається цілісністю і зовнішньою автономністю, виступаючи поза контекстом у ролі закінченого відрізка мовлення й виділяючись у контексті на єдиному рівні членування (О. Мельничук).

II. 1. Випишіть слова-терміни, поясніть їх значення. 2. На яких особливостях мовних одиниць наголошено в тексті?

III. Побудуйте на матеріалі текстів повідомлення в науковому стилі з теми «Основні одиниці мовної системи».

Вправа 2. I. Прочитайте тексти. Доберіть заголовок до кожного тексту.

1. Хто з нас не ласував смачними яблуками, що зберігають смак до весни і називаються ренетом Смиренка? Та не всі знають, що це яблуко було «репресованим». Його перейменували на «зеленку Вуда» й витіснили з України, щоб не нагадувало українцям свого автора – відомого вченого Левка Смиренка.

Здається, *найкращими* якостями обдарувала українська земля цей рід – талантом, розумом, працьовитістю, порядністю, шляхетністю, манерами, жертівністю і чи не найбільше – любов'ю до України (За Л. Мацько).

2. З дня у день все мінялося: де ще гаї тільки брунилися, *сьогодні* вже зеленіли молоденьким листочком, таким вогким і малим, що весь той гай часом скидався на чудовий зелений ажур, крізь який можна було бачити і все село, і граків, і великі озера, й навіть метушливу качечку з веселими каченятами. Скрізь зелено... Море зеленої озимини, зеленого обрію, зелених гаїв й верболозу, і над усім тим зеленим потоком напнулося синьою-синьою хусткою безмежне й глибоке небо (М. Лазорський).

3. Вітряки! *Натруджені* старі дідугани, мало вас зосталося на землі нашій. А ті, що збереглися, стоять почорнілі на белебні з потрощеними дошками і, здається, звели до неба скалічені руки й благають пощадити їхню старість...

Відлопотіли вони своє, відмололи зерно на борошно, відстугоніли жорнами та ступами й тепер, покинуті й забуті, стогнуть під свавільними вітрами, ніби скаржаться на свою долю. Нелегкою вона була в них, увесь час у роботі, у єдиноборстві з вітрюганами. Своїми крильми вони ловили дужу силу вітру, вбирали снагу студених потоків, щоб вірно слугувати людям. Можливо, марили вони й про небо, прагнули злетіти у висоту. Та не судилося... (М. Стельмах).

II. Проаналізуйте їх за таким планом:

1. Визначте стиль кожного тексту. Доведіть свою думку.

2. *Хто може бути адресатом кожного з текстів?*

3. *Якими морфологічними засобами характеризується кожен текст?*

4. *Яку роль у тексті виконують іменники (або прикметники, або дієслова)?*

5. *Які ще частини мови, крім домінуючих, виконують функцію образності в кожному тексті?*

III. 1. Визначте частиномовну належність слів першого абзацу третього тексту. 2. Розберіть як частину мови виділені слова.

Завдання до текстів спрямовані на розвиток аналітичних здібностей і синтетичних комунікативних умінь учнів: з'ясування цільового призначення тексту й пізнавальної цінності, викладеної в них інформації, визначення адресата висловлювання тощо. Під час аналізу слід звернути увагу учнів на стильову належність текстів, оскільки це не лише забезпечить повторення навчального матеріалу про стилі мовлення, а й стане своєрідним підґрунтям для створення учнями власного висловлювання на основі текстів.

Особливе місце слід відводити урокам формування мовленнєвих умінь і навичок, зокрема складанню ділових паперів, написанню конспектів і рефератів, що має велике значення для подальшого професійного життя нинішніх учнів, і написанню творів та переказів, які сприяють удосконаленню мовних, комунікативно-мовленнєвих умінь і навичок старшокласників. Наведемо приклади завдань для учнів 10–11 класів:

Вправа. I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Сформулюйте тему й основну думку.

Точність – одна з найважливіших ознак культури мови. Вона утримує нас від зайвого говоріння. Ця ознака складається з двох компонентів: адекватне мовне вираження дійсності, тобто несуперечливе життю; і вживання слів і виразів, узвичаєних для мовців, які володіють нормами цієї літературної мови.

Точності можна досягти, виконуючи дві вимоги:

1. Оформляти й виражати думку треба відповідно до предметів і явищ дійсності, відповідно до понять про них. Слід пам'ятати, що в народі здавна

точність пов'язувалася з умінням чітко мислити, із знаннями предмета мовлення, вмінням зіставляти слово з особою, предметом, дією, явищем. Слово має виражати найістотніше в них і цим найістотнішим воно представлене у свідомості мовців. Тому точність мовлення – це передусім точність слів, точність добору їх.

2. Обов'язковою умовою досягнення точності мови є увага до стилю і жанру текстів, умов, середовища й колориту спілкування, культурно-освітнього рівня мовців, бо в кожному типі мовного спілкування рівень точності «свій», своя міра мовної правди й неправди, і мовець мусить відчувати цей рівень (З посібника «Риторика»).

II. Порівняйте наведений план і конспект тексту. Чим вони відрізняються? Спробуйте переказати текст, спочатку користуючись планом або або конспектом. Під час якого з переказів ви відчували найменші труднощі?

План

1. Точність – одна з найважливіших ознак культури мови.
2. Оформляйте й виражайте думку відповідно до предметів і явищ дійсності.
3. Обов'язкова умова досягнення точності мови – увага до стилю і жанру.

Конспект

Точність – одна з найважливіших ознак культури мови. Вона утримує нас від зайвого говоріння. Складається з двох компонентів: адекватне мовне вираження дійсності; вживання слів і виразів, узвичаєних для мовців.

Точності можна досягти, виконуючи дві вимоги:

1. Оформляти й виражати думку треба відповідно до предметів і явищ дійсності. У народі здавна точність пов'язувалася з умінням чітко мислити, із знаннями предмета мовлення, вмінням зіставляти слово з особою, предметом, дією, явищем. Тому точність мовлення – це передусім точність слів, точність добору їх.

2. Обов'язковою умовою досягнення точності мови є увага до стилю і жанру текстів, умов, середовища й колориту спілкування, культурно-освітнього рівня мовців.

III. Прочитайте текст. Виконайте їх аналіз за такою схемою:

1. Визначте, хто може бути автором кожного тексту.

2. Визначте адресата тексту.

3. Сформулюйте мету автора.

4. Назвіть стильові ознаки кожного тексту.

5. З'ясуйте, як ці стильові ознаки впливають на вибір мовних засобів у текстах.

Першою умовою логічності мовлення є логічність мислення, логічність міркувань як етапів розгортання думки. Вміння дисциплінувати своє мислення, міркувати послідовно, спиратися на попередні етапи думання, розвивати наступні, шукати джерела і причини явищ, висувати положення, давати обґрунтування і пояснення фактам, вмотивовувати висновки – все це необхідні умови логічності мовлення.

Другою умовою логічності мовлення є знання мовцями мовних засобів, за допомогою яких можна точно передати предмет думання і саму думку про нього, якими можна забезпечити смислову зв'язність мовлення, уникаючи таким чином суперечливості у викладі матеріалу.

Логіка викладу думки залежить не тільки від логіки мислення, а й від ситуації спілкування, від рольових характеристик співбесідників, від призначення і мети спілкування. Вона досягається за допомогою внутрішнього плану відповіді: задум – основна думка – її членування – висновки. Потім необхідно сформулювати тези відповіді, тобто основні положення, закономірності, правила, які ще треба буде аргументувати, розкрити або довести, «одягненими» у відповідну словесну форму: дія відбувається, результат такий, *за якої умови? чому? коли? де?* За логічної послідовності слова розміщуються так, що між ними не виникає смислових суперечностей (За Л. Мацько).

Таким чином, для правильної організації роботи важливе значення має не тільки зміст уроків, а й правильне планування, дотримання принципів навчання під час розробки системи творчих робіт, визначення взаємозв'язку між уроками розвитку мовлення й лінгвістичною теорією, урахування набутих учнями знань, умінь і навичок у середній ланці тощо. Звичайно, добираючи ту чи ту форму навчання, учителям доводиться враховувати цілий ряд чинників: її вплив на розвиток учнів, дидактичну мету заняття, зміст і характер навчального матеріалу, навчально-матеріальну базу школи, власний досвід та ін. Заслужовує на увагу й такий чинник, як урахування запитів і побажань самих учнів.

2. Види мовленнєвої діяльності: аудіювання, читання, створення власного мовлення(говоріння), письмо.

Як зазначають дослідники, **мовленнєва діяльність** – це процес, за допомогою якого активно передається та сприймається будь-яка інформація. Виділяють чотири види мовленнєвої діяльності: аудіювання, читання, говоріння, письмо.

Аудіювання – це складна комплексна розумова робота, яка здійснюється за допомогою низки процесів мозкової діяльності. Іншими словами це вміння людини сприймати на слух та розуміти усне мовлення за допомогою аналізу та синтезу сприйнятої інформації. В основі аудіювання в школі знаходиться мовленнєва ситуація, яка має навчальний характер. На вдале засвоєння матеріалу впливають такі чинники: чуттєві та мовленнєві передумови; фактичні знання; знання про рідну мову; знання про інші мови; мотивація.

Як один з видів мовленнєвої діяльності, аудіювання відіграє важливу роль в досягненні навчальної, розвиваючої та виховної мети уроку. Воно дає можливість дітям вчитись уважно слухати мовлення інших людей та різні його прояви, формувати навички вдалого передавання почутої інформації та виховати культуру спілкування, особливо слухання, між людьми. Застосовуючи аудіювання на уроках, вчитель не лише поширює інформацію, а й допомагає розвинути пам'ять дитини та сформувати певні комунікативні навички.

Уміння, які має розвинути вчитель в учнів під час аудіювання:

- виділяти в тексті основне і другорядне;
- усувати незрозумілі моменти, які виникають під час слухання, за допомогою логіки та дедукції;
- співвідносити почуте з обставинами комунікації;
- занотовувати на письмі головний зміст;
- простежувати логічну послідовність в тексті і дотримуватися її під час передавання основного смислового наповнення;
- визначати в тексті композиційні центри: експозицію, зав'язку, розвиток дії, розв'язку тощо.

Читання – це важливий вид мовленнєвої діяльності, який відбувається за допомогою навчок, що набули автоматизму та допомагають в розпізнаванні, сприйманні та співвіднесенні графічних знаків. Не дивлячись на те, що читання виникло пізніше ніж усне мовлення, воно стало не менш важливим засобом комунікації. Завдяки читанню людство може зберігати та передавати свої напрацювання, винаходи, досвід з різних сфер діяльності.

Розрізняють такі види читання:

- Ознайомлювальне – найбільш розповсюджений вид читання, який передбачає поверхнєве ознайомлення зі змістом прочитаного.
- Вивчаюче – цей вид читання передбачає повне та точне дослідження тексту для розуміння всієї картини до найдрібнішої деталі.
- Вибіркове – полягає у вмінні швидко переглядати текст та знаходити потрібну інформацію.

Створення власного мовлення (говоріння) – це вид мовленнєвої діяльності, під час якого відбувається перехід будь-якої інформації від мовця до слухача за допомогою автоматизованих дій. Розвиваючи в дітей зв'язне мовлення, вчитель має зосередити увагу на граматичних, лексичних та вимовних навичках. Для вдалого їх розвитку виділяють низку специфічних ознак говоріння:

- Мотивованість;
- Активність;

- Цілеспрямованість;
- Зв'язок з дійсністю;
- Ситуативність;
- Самостійність.

Письмо – це особливий вид мовленнєвої діяльності, що полягає в кодуванні мовлення за допомогою графічних знаків. Під час навчання письма вчителю необхідно звертати увагу дітей на правильність формулювання думок, правильність написання слів, розставлення розділових знаків. Досконале оволодіння письмом передбачає точну і грамотну передачу власних думок в різних стилях та жанрах мовлення.

До вмінь і навичок письма відносять:

- побудова висловлювання заданого обсягу з наявного матеріалу;
- відповідність теми висловлювання до змісту;
- відображення основної думки за допомогою засобів виразності;
- використання засобів мови згідно з їх комунікативним призначенням;
- дотримання норм літературної мови;
- збереження єдності стилю.

3. Основні напрями і принципи методики розвитку мовлення.

Відповідно до Державного стандарту загальної середньої освіти України, навчальних концепцій, чинних програм з рідної (української) мови пріоритетною є мовленнєва підготовка учнів, спрямована на формування мовної особистості випускника середньої школи, зокрема вироблення умінь і навичок комунікативно виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях. Реалізується це завдання насамперед у процесі роботи над розвитком мовлення (мовленнєва змістова лінія програми). Призначення мовленнєвої змістової лінії полягає в забезпеченні цілеспрямованого формування й удосконалення вмінь та навичок в усіх типах мовленнєвої діяльності – аудіювання, читанні, говорінні, письмі (мовленнєва компетенція). Робота над мовною теорією, формування знань, умінь і навичок з мови підпорядковується інтересам розвитку мовлення учнів.

Мовленнєва підготовка учнів здійснюється на всіх уроках української мови. Передбачені програмою й спеціально відведеш уроки розвитку мовлення. Зміст і технологію мовленнєвої підготовки учнів розробляє методика розвитку мовлення, яка має свій об'єкт вивчення, предмет і системи понять.

Об'єктом вивчення є процес розвитку мовлення школярів, предметом зміст, форми, методи й прийоми роботи над розвитком мовлення на уроках рідної (української) мови.

Методика розвитку мовлення має систему основних понять, як-от: «розвиток мовлення», «робота з розвитку мовлення», «зв'язне мовлення», «висловлювання», мовленнєва ситуація», «види творчих робіт», «види мовленнєвої діяльності», «комунікативні уміння» тощо.

Рівень мовленнєвої підготовки учнів залежить від засвоєння ними лексичного багатства мови, володіння граматичними категоріями, літературними нормами, що забезпечує формування умінь і навичок у різних видах мовленнєвої діяльності. Тому робота з розвитку мовлення учнів здійснюється паралельно за трьома напрямками: збагачення словникового запасу учнів і розвиток граматичної будови їх мовлення; засвоєння норм української літературної мови; формування в учнів умінь і навичок сприймати й відтворювати чужі та будувати власні усні і писемні висловлювання (зв'язне мовлення).

Успішне оволодіння нормами літературного мовлення значною мірою залежить від регіональних умов, рівня володіння мовою в родині, найближчому соціальному оточенні, природних задатків учня тощо. Слід привчати учнів спостерігати за власним і чужим мовленням, помічати позитивне н негативне в змісті, логіці викладу, чіткості аргументів, мовному оформленні, інтонації, швидкості, забарвленні голосу тощо.

До основних методичних принципів, що забезпечують ефективність роботи з розвитку мовлення учнів, належать:

- єдність розвитку мовлення й мислення;
- взаємозв'язок розвитку усних і писемних видів мовленнєвої діяльності;

- випереджаючий розвиток усного мовлення;
- зв'язок розвитку мовлення з формуванням мовної компетенції;
- зв'язок розвитку мовлення і формуванням стратегічної компетенції;
- зв'язок розвитку мовлення з формуванням соціокультурної компетенції;
- взаємозв'язок роботи з розвитку мовлення на уроках мови і літератури.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Що ви розумієте під поняттям усного мовлення?
2. Що ви розумієте під поняттям писемного мовлення?
3. Які основні характеристики усного та писемного мовлення виділяють?
4. Як класифікують уроки розвитку умінь та навичок зв'язного висловлювання?
5. Які види мовленнєвої діяльності ви знаєте?
6. Коротко охарактеризуйте кожен вид мовленнєвої діяльності.
7. Які компоненти включає себе методика розвитку мовлення?
8. Які завдання реалізуються під час розвитку мовлення?
9. Опишіть принципи, які забезпечують ефективність роботи з розвитку мовлення.

Тема лекції № 3. Методика удосконалення комунікативної компетентності учнів 10–11 класів

ПЛАН

1. Розвиток діалогічного й монологічного усного мовлення учнів.
2. Методика роботи над переказами, творами та перевірка творчих робіт учнів 10–11 класів.
3. Індивідуальна робота з учнями над повторенням поглибленням знань з української мови.

Виклад основного матеріалу

1. Розвиток діалогічного й монологічного усного мовлення учнів.

Уміння говорити – одне з основних комунікативних умінь. Психологи (І. Зимня, О. Леонтьєв, Н. Менчинська та ін.) відзначають, що формуванню цього вміння сприяє наявність певних здібностей – вербальна пам'ять, розвинені до автоматизму механізми миттєвого відбору потрібних мовних засобів, комунікабельність тощо. Тому на уроках української мови удосконалення цих здібностей стає провідним напрямом діяльності вчителя-словесника.

Діалогічне мовлення	Монологічне мовлення
Процес мовленнєвої взаємодії двох або більше учасників спілкування.	Безпосередньо спрямоване до співрозмовника чи аудиторії. Передбачає висловлювання однієї особи.
Виконує такі комунікативні функції: <ul style="list-style-type: none"> ▪ запит (повідомлення інформації); ▪ пропозиція (прийняття або неприйняття); ▪ взаємопереконання; ▪ обмін думками. 	Виконує такі комунікативні функції: <ul style="list-style-type: none"> ▪ інформативну; ▪ впливову; ▪ експресивну; ▪ розважальну; ▪ ритуально-культову.
Завжди вмотивоване, ситуативне, емоційно забарвлене, має двобічний характер.	Має односпрямованість (не розраховане на безпосередню відповідну реакцію), зв'язне (зв'язність думки, що виражається в композиційно-смысловій єдності тексту) та зв'язність мовлення – володіння мовними засобами між фразового зв'язку.
Уміння і навички говоріння у процесі діалогу: <ul style="list-style-type: none"> ▪ виявляти обізнаність з обговорюваної теми; ▪ досягати комунікативної мети; ▪ дотримуватися теми спілкування; ▪ аргументувати висловлені тези; ▪ спростовувати хибні думки співрозмовників; ▪ використовувати правила спілкування, мовленнєвого етикету, репліки для стимулювання підтримання діалогу, дотримуватися норм літературної мови; ▪ не перебивати співрозмовника, висловлювати власну думку, доброзичливо його вислухувати тощо. 	Типи монологів залежно від комунікативної функції та характеру логіко-синтаксичних зв'язків між реченнями: опис, розповідь, оповідь, повідомлення, міркування, переконання, роздум.

Говоріння здійснюється у двох формах – діалогічному мовленні та монологічному мовленні. Їх особливості показано за допомогою таблиці.

Теоретичними засадами удосконалення діалогічного мовлення учнів є прані психолінгвістів (Л. Айдарової, Б. Ананьєва, Л. Виготського, М. Жинкіна, І. Зимньої, О. Леонтєва, Є. Пасова, О. Синиці та ін.), лінгвістів (Т. Винокур, О. Земської, О. Сиротиніної та ін.), лінгводидактів (А. Богуш, М. Вашуленка, Є. Голобородько, А. Ляшкевич, В. Мельничайка, Е. Палихати, М. Пентилюк та ін.).

Як і будь-який інший вид мовленнєвої діяльності, діалогічне мовлення завжди мотивоване, однак у навчальних умовах мотив виникає не завжди. Таким чином, перед учителем стоїть завдання – створити умови, які б спонукали учня щось сказати, висловити почуття тощо.

Важливою психологічною особливістю діалогічного мовлення є його ситуативність, оскільки часто його зміст можна зрозуміти лише з урахуванням тієї ситуації, у якій воно відбувається. Ситуації, які під час навчання спонукають до мовлення, називають комунікативними. Моделювання таких ситуацій сприяє удосконаленню діалогічного мовлення учнів.

Формування діалогічного мовлення починається з родинного виховання, під час якого діти дошкільного віку користуються переважно побутовими діалогами в сім'ях і до початкової школи приходять з певними вміннями й навичками вести прості діалоги побутового характеру. Коли розпочинається системне навчання рідної мови і діалогічного мовлення зокрема, важливу роль відіграє навчальний діалог – своєрідна форма спілкування між учасниками педагогічного процесу за умов навчальної ситуації, протягом якої і відбувається інформаційно-смісловий обмін між партнерами та регулюються їхні стосунки.

До основних функцій навчального діалогу належать: а) передача інформації, соціального досвіду та культурної спадщини людства й конкретного оточення адекватними засобами, внаслідок чого й формується певний світогляд; б) регулювання стосунків, виникнення взаєморозуміння як результату діалогічної комунікації; в) забезпечення саморегуляції та

саморозвитку особистості на основі внутрішнього діалогу. Ще одна важлива функція навчального діалогу – розвивальна. Мета вчителя в навчальному діалозі полягає в оптимізації процесу розв’язання учнями конкретної навчальної задачі шляхом ефективного керівництва їхньою діяльністю; створенні відповідних умов для стимуляції інтелектуального розвитку учнів; сприянні моральному та особистісному розвитку школярів.

Будь-який діалог відбудеться за умов, якщо співрозмовники братимуть у ньому активну участь. Але є чинники, що заважають нормальному ходу діалогу, наприклад: нетактовне переривання па півслові; невиправдане позбавлення кого-небудь можливості висловити свою думку тощо. Тому особливу увагу слід звернути на дотримання школярами українського мовленнєвого етикету.

Суттєве значення в житті кожної людини мають уміння й навички орієнтуватися в будь-якому діалозі. Навчання всіх видів діалогу відбувається па основі педагогічної взаємодії суб’єктів виховного впливу (родини, учителів).

Вправи на моделювання допомагають організувати мовленнєву діяльність учнів, сприяють їхньому особистісному й мовленнєвому розвитку, накопиченню у них соціального досвіду взаємодії з іншими людьми в різних ситуаціях.

У зв’язку з тим, що останнім часом активно розвиваються технічні засоби-посередники, що дозволяють спілкуватися на великих відстанях, лінгвісти виділяють такі види діалогів, як контактний і дистантний. Діалогічне спілкування на відстані за умови використання посередників називається дистантним, на відміну від контактного, що передбачає особисту присутність комунікантів.

Необхідно у шкільному курсі української мови засвоїти особливості дотримання норм мовленнєвого етикету з тим, щоб підготувати учнів до конструктивного діалогічного спілкування в обох видах діалогів.

Важливою умовою ефективності навчання є систематичність і системність, що означає включення вправ, які сприяють формуванню

діалогічної мовлення учнів, у певній послідовності з наростанням складності, а також залучення школярів до активної комунікативної діяльності.

Удосконалення умінь діалогічного мовлення учнів відбувається в тісному взаємозв'язку з удосконаленням їхнього монологічного мовлення.

Протягом останнього десятиліття удосконалення монологічного мовлення учнів розглядається в таких аспектах: основні закономірності розвитку мовлення (І. Зимня, О. Леонт'єв, М. Львов, Л. Федоренко та ін.); розробка мовного компонента загальноосвітньої підготовки учнів (О. Біляєв, М. Вашуленко, Є. Голобородько, І. Гудзик, Л. Мацько, Г. Михайловська, Л. Скуратівський, О. Хорошковська, Г. Шелехова та ін.); збагачення словника учнів (І. Голуб, Т. Коршун, Л. Кутенко, Т. Левченко), комунікативний підхід до вивчення окремих розділів української мови (О. Біляєв, Т. Донченко, С. Караман, Г. Онкович, М. Пентиліук та ін.), навчання мовленнєвого етикету (С. Богдан, М. Пентиліук, М. Стельмахович, Н. Формановська та ін.), удосконалення монологічного мовлення учнів (О. Глазова, Г. Дідук, Д. Кравчук, Л. Попова та ін.).

Якість роботи з удосконалення монологічного мовлення учнів певною мірою залежить від того, наскільки вони володіють мовою, її виражально-зображувальними засобами, вміють визначати вид монологу залежно від ситуації спілкування і створювати власні монологи різних типів і стилів мовлення. Досягти цього можна, дотримуючись функціонально-стилістичного спрямування у навчанні мови і домагаючись засвоєння української стилістики. Це зумовлює спрямованість вправ і завдань на засвоєння стилістичних відтінків мовних одиниць, стилістичних колоритів текстів різних типів і стилів мовлення, необхідних знань про виражальні засоби, які є знаковою природою мистецтва і носіями інформації тексту.

Система роботи з удосконалення монологічного мовлення повинна містити вправи і завдання, розраховані на постійне залучення учнів до активних форм спілкування, сприяти розвитку їхньої мовленнєвої компетенції. Такі вправи допомагають глибоко засвоїти мовленнєві поняття, забезпечують

формування мовленнєвих умінь, прищеплюють навички критичної оцінки сказаного й написаного.

Удосконалення мовлення учнів відбувається як на аспектних уроках, так і на уроках розвитку мовлення, у процесі яких учні отримують знання, необхідні для створення комунікативно правильних текстів. Покажемо це за допомогою моделі:

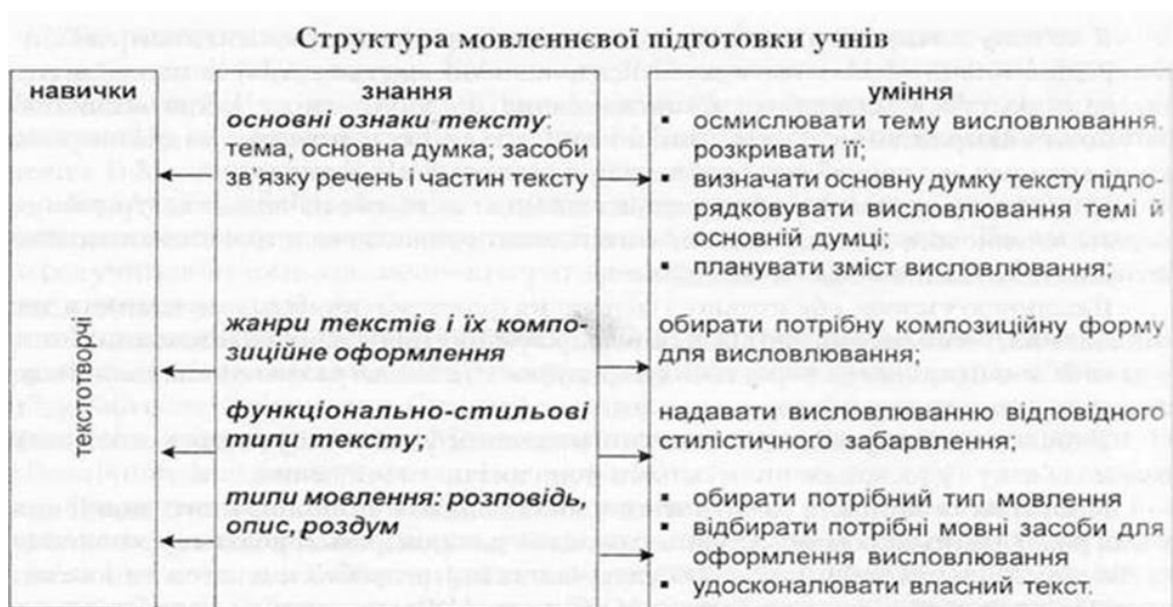
З метою підготовки учнів старших класів до складання наукових і публіцистичних монологів необхідно використовувати завдання аналітико-мовленнєвою характеру на основі текстів наукового й публіцистичного стилю, що передбачають аналіз текстів-взірців, під час якого учні формулюють мікротеми тексту, з'ясовують їх вплив па формулювання теми, визначають тип і стиль мовлення, виділяють мовні засоби, які вказують на основні ознаки стилю, оцінюють їх використання в тексті, складають плану тексту та його продовження.

Одним із показників багатства мовлення є якісний і кількісний показник словникового запасу людини, тому в процесі аналізу текстів-взірців особлива увага приділяється словниковій роботі, адже важливо, щоб учень засвоював слово у всій різноманітності його значень, щоб йому було доступне й метафоричне вживання слова. Такі завдання використовуються на уроках розвитку зв'язного мовлення і на аспектних паралельно з вивченням, повторенням, систематизацією, узагальненням мовного матеріалу.

Основними загально-дидактичними принципами, на яких будується робота з удосконалення мовленнєвої компетенції учнів є систематичність, послідовність, доступність, емоційність та ін.

Для успішного структурування висловлювань необхідна цілеспрямована постійна мовленнєва практика, що ґрунтується на умінні вибирати потрібні слова, конструкції з урахуванням умов ситуації спілкування. Уведення активних форм мовленнєвої комунікації підвищує рівень мотивації мовленнєвих дій. Повторення теоретичного матеріалу повинно відбуватися в контексті ефективного спілкування між людьми.

Важливу роль на уроках української мови посідає імітаційне моделювання ситуацій, завдяки чому учень опиняється в умовах, наближених до реальних, де він має можливість об'єктивно оцінити свої знання, переконатися в необхідності їх збагачення.

У цьому випадку навчання здійснюється через різноманітні зразки монологічного й діалогічного мовлення: учні в кожній конкретній ситуації повинні радитися один з одним, погоджуватися, заперечувати, аргументувати власні погляди, слухати співбесідника тощо. Коли учень відстоює власний погляд, висловлює свої припущення тощо, його мовлення набуває монологічного характеру. Тому важливою складовою системи навчальних вправ є вправи ситуативного характеру, спрямовані на розвиток образного мислення (завдання на зіставлення словесних і музикальних образів, твори на різноманітні теми, зокрема у формі різних фольклорних жанрів; емоційного боку мовлення; розвиток інтонаційної виразності усного мовлення, творів, які передають настрій, почуття дітей тощо). Наприклад:

- Уявіть, що Ви – скульптор, проте не звичайний, а казковий. Створіть пам'ятник слову. Подумайте: якому слову вам хотілось би створити пам'ятник і чому? Яким ви уявляєте собі цей пам'ятник і чому саме таким? Складіть усно текст на тему: «Пам'ятник рідному Слову».

- Спробуйте скласти монолог Правди, у якому б вона зверталася до Кривди, або Доброзичливість до Жорстокості і навпаки. У монологі намагайтеся розкрити їхні характерні ознаки. А також спробуйте висловити власне ставлення до цих понять.

- Спробуйте скласти словесний портрет людини, до якої добре ставитесь, так, щоб ваше ставлення виявилось у доборі мовних засобів.

Імітаційне моделювання ситуацій часто потребує включення учнів у діалог, що вимагає від них гнучкості, мобільності, дотримання норм етикету. Це відповідає вимогам чинної програми: заняття з української мови треба будувати так, щоб кожен із проведених видів робіт викопував свою роль у формуванні певного комунікативного уміння, щоб учні успішно оволодівали і монологічним, і діалогічним мовленням, спираючись на знання про текст, стилі, типи, жанри мовлення, ситуацію спілкування, набували культури мовлення (уважно, не перебиваючи, слухали співрозмовника, були ввічливими, переконливо й тактовно відповідали на запитання тощо).

2. Методика роботи над переказами, творами та перевірка творчих робіт учнів 10–11 класів.

Робота з розвитку зв'язного мовлення – складова частина багатопланової навчальної діяльності, що проводиться спеціально і в зв'язку з вивченням шкільного курсу (граматики, словотворення, правопису і т. ін.) для того, щоб учні оволоділи мовними нормами (орфоепічними, лексичними, морфологічними, синтаксичними), а також уміннями висловлювати свої думки в усній і писемній формі, користуючись потрібними мовними засобами відповідно до мети, змісту мовлення й умов комунікації. У будь-якому зв'язному мовленні вирішується комплекс завдань, що стосуються змісту, побудови і мовного оформлення висловлювання. Щоб розв'язати їх, необхідно вводити в навчальний процес такі види роботи, які б формували певне комунікативне уміння. Для цього можна використовувати:

- аналіз текстів (усних і писемних, зразкових і деформованих);
- складання структурних схем, плану, робочих матеріалів;

- виконання завдань на основі створеної мовленнєвої ситуації;
- обговорення перших варіантів усних і письмових висловлювань та ін.

У методиці вже визначилися основні принципи роботи з розвитку зв'язного мовлення. До таких принципів О. Біляєв відносить: 1) єдність розвитку мовлення і мислення; 2) зв'язок усного і писемного мовлення; 3) зв'язок роботи з розвитку зв'язного мовлення з вивченням теоретичних розділів шкільної програми; 4) зв'язок розвитку мовлення з вивченням літератури та інших предметів. Справді, розвивати зв'язне мовлення учнів можна тільки у зв'язку з розвитком мислення. В учнів у процесі розвитку мовлення має активно працювати думка. Вони вчаться спостерігати за природою, навколишніми предметами, діяльністю людей, глибоко усвідомлювати дані своїх спостережень, аналізувати їх, узагальнювати, доводити правильність своїх суджень, думок. А в цьому й реалізується зв'язок навчання з життям, зв'язок мовлення з мисленням, бо в процесі розвитку мовлення учня розвивається й культура його мислення.

Відомо що мовлення має дві форми: усну й писемну. Кожна з них має свої особливості. Усне мовлення передбачає наявність мовця і слухача. Воно використовує такі засоби виразності, як інтонація, логічний наголос, паузи, міміка, жести тощо. Усне книжне мовлення реалізується у формі лекції, доповіді, офіційного виступу, орієнтується на традиції писемного мовлення (продуманість, старанний відбір фактів, мовних засобів, послідовність і логічний виклад думок). Удосконалення розвитку усного мовлення охоплює: а) прищеплення мовної культури, засвоєння орфографічних норм і правил виразного читання; б) збагачення лексичного запасу учнів новими словами, фразеологізмами, розрізнення значень і семантичних відтінків слів; в) оволодіння нормами утворення форм слів, побудови словосполучень і речень, засвоєння основних синтаксичних норм усного різновиду літературної мови; г) формування навичок зв'язного усного мовлення.

Як об'єкт лінгвістики текст (лат. *textum* – тканина, поєднання) є функціонально завершеним мовним цілим, основне завдання якого

визначається певною метою мовленнєвої діяльності. Для тексту характерна зв'язність, що відображає єдність фонетичних, лексикосемантичних, граматичних засобів з урахуванням їх функціонально-стилістичного навантаження, комунікативне спрямування (мету, сферу спілкування), композиційну структуру, зміст та внутрішній смисл (тему й основну думку).

У шкільній практиці широко застосовуються різні аспекти роботи з розвитку зв'язного мовлення учнів як на уроках мови (робота над словом, словосполученням, реченням під час вивчення окремих тем курсу відповідно до навчальних програм), так і на спеціальних заняттях, присвячених розвитку зв'язного мовлення (робота над темою, планом, композицією тексту, діалогічним і монологічним мовленням, творами різних жанрів). Спостереження над структурою готових текстів дозволяє зробити такі висновки:

- кожен текст висвітлює певну тему;
- в тексті висвітлюється якась головна думка;
- текст належить до певного типу і стилю;
- стилістична різноманітність мови тісно пов'язана з її синонімічними засобами;
- завершений текст повинен мати вступну, основну і заключну частини;
- складний за змістом текст поділяється на абзаци;
- кількість абзаців залежить від змісту тексту, від його плану; 8) між абзацами є змістовий зв'язок, вони розташовані в такій послідовності, якої вимагає розкриття теми;
- як правило, кожен абзац становить смислову цілість, висвітлює якесь питання;
- якщо до абзаца входить кілька речень, між ними є тісний смисловий зв'язок, логічна послідовність;
- для зв'язку речень і абзаців вживаються слова і вирази, які по-різному називають одні і ті ж особи, терміни, трактування, предмети.

Методи дослідження:

- аналіз науково-психологічної та педагогічної літератури, державних документів, змісту програм і підручників;
- спостереження за навчально-виховним процесом.

Перше читання тексту переказу вчителем – слухання його учнями. Невелика пауза (близько п'яти хвилин) – учні повинні зосередитися на почутому, можуть зробити короткі записи ключових слів, основної думки, конкретних фактичних найменувань (прізвища, дати, цифри тощо). Ознайомлення учнів із додатковим завданням (учитель зачитує завдання, але не дає ніяких пояснень), під час якого учні подумки повинні зорієнтуватись у творчій роботі, з'ясувати для себе, на що саме звернути увагу в процесі повторного читання тексту (з чим погодитися, що заперечити та ін.).

Повторне читання первинного тексту вчителем – під час сприймання тексту на слух учні можуть зробити записи на чернетці у вигляді плану, окремих слів, словосполучень, потрібних для розкриття основної думки, для зв'язку частин тексту тощо. Написання учнями на чернетці творчої роботи (плану, тексту переказу і тексту твору) в повному чи скороченому варіанті, також можливе використання скорочень для економії часу

Під час докладного переказування відтворюється орієнтовно 65 % обсягу тексту. Удосконалення написаного (редагування). Під час перевірки й редагування письмової роботи варто порадити учням відвести цій роботі 15–20 хвилин. Це дасть змогу поліпшити мовне оформлення своєї роботи, домогтися більшої точності у вираженні думок, знайти засоби для висловлення свого ставлення, оцінки, перебудувати речення, якщо в учнів виникають труднощі в уживанні розділових знаків, замінити слова, щодо написання яких є сумніви. Виконання роботи в чистовому варіанті (переписування), на яке відводиться не менше години. Учні повинні подбати про те, щоб творча робота була написана охайно, без виправлень, відповідно до норм оформлення письмового тексту (поділ тексту на абзаци та ін.). Самоперевірка учнями написаного в чистовому варіанті. За переказ із творчим завданням, за допомогою якого перевіряється загальний рівень мовленнєвої підготовки випускників, виставляється одна

оцінка з української мови. Якість змісту й мовного оформлення (грамотність) визначається за такими критеріями.

Початковий рівень (бали цього рівня одержують учні, які не досягають значного успіху за жодним із визначених критеріїв): Учень будує лише окремі, не пов'язані між собою речення; лексика висловлювання дуже бідна. Учень будує лише окремі фрагменти висловлювання; лексика й граматична будова мовлення бідні й одноманітні. За обсягом робота складає менше половини від норми; висловлювання не є завершеним текстом, хибує на непослідовність викладу, пропуск фрагментів, важливих для розуміння думки лексика й граматична будова збіднені.

Середній (балів цього рівня заслуговують учні, які будують текст, що за критеріями обсягу, повноти відтворення інформації та зв'язності значною мірою задовольняє норму, але за іншими критеріями результати істотно нижчі). Усне чи письмове висловлювання за обсягом складає дещо більше половини від норми характеризується вже певною завершеністю, зв'язністю; проте є недоліки за кількома показниками (до семи), наприклад: характеризується неповнотою та поверховістю в розкритті теми; порушенням послідовності викладу; не розрізняється основна та другорядна інформація; добір слів не завжди вдалий (у переказі – не використано авторської лексики). За обсягом робота наближається до норми, у цілому є завершеною, тему значною мірою розкрито, але трапляються недоліки за низкою показників (до шести): роботі властива поверховість висвітлення теми, основна думка не проглядається, бракує єдності стилю та ін. За обсягом висловлювання сягає норми, його тема розкривається виклад загалом зв'язний, але робота характеризується недоліками за кількома показниками (до п'яти): помітний її репродуктивний характер (у творі), відсутня самостійність суджень, їх аргументованість, добір слів не завжди вдалий тощо.

Достатній (балів цього рівня заслуговують учні, які досить вправно будують текст за більшістю критеріїв, але за деякими з них ще припускаються недоліків). Учень самостійно створює достатньо повний, зв'язний, з

елементами самостійних суджень текст (у переказі – з урахуванням виду переказу), вдало добирає лексичні засоби (в переказі – використовує авторські засоби виразності, образності мовлення), але в роботі є недоліки (до чотирьох), наприклад: відхилення від теми, порушення послідовності її викладу; основна думка не аргументується тощо. Учень самостійно будує достатньо повне (в переказі – з урахуванням його виду), осмислене, самостійно і в цілому вдало написане висловлювання, проте трапляються ще недоліки за певними показниками (до трьох). Учень самостійно будує послідовний, повний, логічно викладений текст (у разі переказу – з урахуванням виду переказу); розкриває тему, висловлює основну думку (в переказі – авторську позицію); вдало добирає лексичні засоби (в переказі – використовує авторські засоби виразності, образності мовлення), однак припускається окремих недоліків (за двома показниками): здебільшого це відсутність виразної особистісної позиції чи належної її аргументації тощо.

Високий (балів цього рівня заслуговують учні які вправно за змістом і формою будують текст; висловлюють та аргументують свою думку; вміють зіставляти різні погляди на той самий предмет, оцінювати та обирати аргументи на їх доказ; окрім того, пристосовують висловлювання до особливостей певної мовленнєвої ситуації, комунікативного завдання). Учень самостійно будує послідовний, повний (у переказі – з урахуванням його виду) текст, ураховує комунікативне завдання, висловлює власну думку, певним чином аргументує різні погляди на проблему (в переказі – зіставляє свою позицію з авторською), робота відзначається багатством словника, граматичною правильністю, дотриманням стильової єдності й виразності тексту; але за одним із критеріїв допущено недоліки. Учень самостійно будує послідовний, повний (у переказі – з урахуванням його виду) текст, ураховує комунікативне завдання; висловлює власну думку, зіставляє її з думками своїх однокласників (у переказі – враховує авторську позицію), уміє пов'язати обговорюваний предмет із власним і життєвим досвідом, добирає переконливі докази для обґрунтування тієї чи іншої позиції з огляду на необхідність розв'язувати певні життєві проблеми;

робота в цілому відзначається багатством словника, точністю слововживання, стилістичною єдністю, граматичною різноманітністю. Учень самостійно створює яскраве, оригінальне за думкою висловлювання відповідно до мовленнєвої ситуації; аналізує різні погляди на той самий предмет, добирає переконливі аргументи на користь тієї чи іншої позиції, усвідомлює можливості використання тієї чи іншої інформації для розв'язання певних життєвих проблем; робота відзначається.

Окрім того, у письмових висловлюваннях ураховують наявність: 1) орфографічних та пунктуаційних помилок, які підраховуються сумарно, без диференціації (перша позиція); 2) лексичних, граматичних і стилістичних (друга позиція). Під час оцінювання переказу враховується також характер помилок. Серед помилок треба виділяти негрубі (тобто такі, які не мають істотного значення для характеристики грамотності), повторювані й однотипні. У підрахунку помилок:

- дві негрубі вважаються за одну помилку;
- повторювані орфографічні помилки (в тому самому слові, яке вживається кілька разів, або в спільнокореневих словах) вважаються за одну помилку (скільки б їх не було);
- однотипні помилки (помилки на одне правило, але в різних словах) вважаються різними помилками.

П'ять виправлень (неправильне написання на правильне) прирівнюються до однієї помилки. Варто зазначити, що складений учнями план під час виставлення оцінки не враховується. Оцінка може бути підвищена на бал, якщо обсяг творчого завдання значно перевищує середній рівень (1–1,5 сторінки), а також може бути знижена на бал, якщо обсяг твору не досягає середнього рівня. Обговорення. Зазначимо, що вказаний обсяг творчого завдання є орієнтовним, тому потрібно передусім урахувати якість комунікативно-мовленнєвого завдання, беручи до уваги точність, зрозумілість думки, адекватність її мовному оформленню. Крім того, коли йдеться про оцінку роботи, потрібно мати на увазі, що об'єктивна оцінка творчих робіт учнів може

бути результатом не тільки уважної перевірки, підрахунку помилок, правильної їх класифікації, а й гнучкого підходу вчителя. Звертається увага на різноманітність словника та граматичної будови мовлення. Якщо учень доречно вживає лексичні й граматичні синоніми, добираючи з різноманітних засобів саме ті, які сприяють не тільки правильності, а й особливій точності, виразності мовлення, якщо синтаксична будова тексту різноманітна (використано складні речення, речення, ускладнені вставними словами, однорідними, відокремленими членами, різноманітні способи передачі чужого мовлення тощо), то така робота може бути високо оцінена навіть за наявності деяких недоліків (така сама кількість недоліків у роботі, що не відзначається різноманітністю словника та граматичної будови, може призвести до зниження оцінки на бал).

Активізуючи мовно-мовленнєву діяльність учнів, учитель не може розраховувати, що всі їх висловлювання будуть досконалыми. Одні з помилок зумовлені властивостями матеріалу довготривалої пам'яті автора – запасом слів і синтаксичних моделей, рівнем засвоєння мовних норм. Інші – особливостями розумової роботи під час підготовки і реалізації задуму. Навчальний процес немислимий без виявлення, аналізу і усунення помилок, без удосконалення учнівських висловлювань, тобто без того комплексу операцій, який прийнято називати редагуванням.

Під час роботи з чернеткою учні також звертають увагу на те, що треба уникати невиправданих повторів, невдалого вибору слів, синтаксичних конструкцій, неправильної розстановки розділових знаків. Під час аналізу переказу із творчим завданням дуже важливо розглянути текст, написаний учнями, з погляду його відповідності таким параметрам, як:

- обсяг відтвореного висловлювання (характеризується кількістю лексем і речень);
- кількість мікротем;
- повнота розкриття теми і задуму висловлювання;
- логічна послідовність у викладі думок;

- збереження типу, стилю і жанру мовлення;
- збереження (більшою чи меншою мірою) характерних для стилю і жанру мовлення мовних засобів.

Аналізуючи доповнення до переказу, важливо звертати увагу не стільки на кількісний, скільки на якісний аспект виконаної учнем роботи: зв'язність, цілісність, завершеність тексту, сформульованість у ньому основної думки. Важливо з'ясувати, якою мірою учень виявив уміння оформляти своє розуміння почутого у вигляді автономного висловлювання (наявність початку і кінця), особливо в художньому тексті, що характеризується багатоплановістю думки.

3. Індивідуальна робота з учнями над повторенням поглибленням знань з української мови.

Індивідуальна форма організації роботи учнів на уроці передбачає самостійне виконання учнем однакових для всього класу завдань без контакту з іншими учнями, але в єдиному для всіх темпі. За індивідуальної форми організації роботи учень виконує вправу, розв'язує задачу, проводить дослід, пише твір, реферат, доповідь тощо.

Індивідуальним завданням може бути робота з підручником, довідником, словником, картою і под. Широко практикується індивідуальна робота в програмованому навчанні. Індивідуальна форма роботи використовується на всіх етапах уроку, для вирішення різних дидактичних завдань: засвоєння нових знань і їх закріплення, формування і закріплення умінь і навичок, для повторення і узагальнення пройденого матеріалу. Вона переважає у виконанні домашніх робіт, самостійних і контрольних завдань в класі. Переваги цієї форми організації навчальної роботи в тому, що вона дозволяє кожному учневі поглиблювати і закріплювати знання, виробляти необхідні вміння, навички, досвід пізнавальної творчої діяльності. Проте ця форма організації має й недолік: учень ізольовано сприймає, осмислює і засвоює навчальний матеріал, його зусилля майже не узгоджуються із зусиллями інших, а результат цих зусиль, його оцінка стосуються і цікавлять лише учня та вчителя. Цей недолік компенсує групова форма діяльності учнів

Індивідуальна форма організації роботи учнів на уроці передбачає, що кожен учень отримує для самостійного виконання завдання, спеціально для нього підібране, у відповідності з його підготовкою і навчальними можливостями. Такими завданнями можуть бути робота з підручником, іншою навчальною і науковою літературою, різноманітними джерелами (довідники, словники, енциклопедії, хрестоматії); розв'язання задач, прикладів, написання переказів, творів, рефератів, доповідей; проведення всіляких спостережень і т.д. Широко використовується індивідуальна робота в програмованому навчанні.

В педагогічній літературі виділяють два види індивідуальних форм організації виконання завдань: індивідуальну і індивідуалізовану. Перша характеризується тим, що виконання учнем спільних для всього класу завдань здійснюється без контакту з іншими школярами, але в єдиному для всіх темпі; друга передбачає навчально-пізнавальну діяльність учнів у процесі виконання специфічних завдань. Саме вона дозволяє регулювати темп просування в навчанні кожного школяра у відповідності з його підготовкою і можливостями.

Таким чином, одним з найефективніших шляхів реалізації індивідуальної форми навчання школярів на уроці є диференційовані індивідуальні завдання, особливо завдання з друкованою основою. Однак, цього не досить. Не менш важливим є контроль учителя за виконанням завдань, його своєчасна допомога у вирішенні навчальних проблем. Причому, для слабо встигаючих учнів диференціація повинна проявлятися не стільки в диференціації завдань, скільки в мірі надання допомоги з боку вчителя.

Індивідуальну роботу доцільно проводити на всіх етапах уроку, при розв'язуванні різних дидактичних завдань: для засвоєння нових знань та їх закріплення, для формування і закріплення умінь та навичок, для узагальнення і повторення пройденого, для контролю, для оволодіння досліджуваним методом. Найпростіше, звичайно, використовувати цю форму організації навчання школярів для закріплення, повторення, організації різноманітних вправ. Однак, вона не менш ефективна і при самостійному вивченні нового матеріалу, особливо при його попередньому домашньому опрацюванні.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Опишіть особливості формування діалогічного мовлення.
2. Які функції виконує діалогічне мовлення? Коротко охарактеризуйте їх.
3. Яка система роботи має бути виконана для успішного формування навичок діалогічного мовлення?
4. Виділіть та коротко охарактеризуйте функції, які виконує монологічне мовлення.
5. Які види роботи спрямовані на розвиток зв'язного мовлення ви знаєте?
6. Згадайте та коротко опишіть особливості тексту.
7. Яка система роботи з текстом удосконалив навички зв'язного мовлення?
8. Які види індивідуальних форм організації виконання завдань вам відомі? Коротко охарактеризуйте їх.
9. Чим відрізняються індивідуальна та індивідуалізована форми роботи?

Тема лекції № 4. Методика вивчення загальних відомостей про мову

ПЛАН

1. Зміст і структура вступних уроків. Теоретична основа вступних уроків, використання дидактичного матеріалу, внутрішньо предметних та міжпредметних зв'язків.
2. Українська мова в Інтернет джерелах.
3. Українська мова – мова професії.

Виклад основного матеріалу

1. Зміст і структура вступних уроків. Теоретична основа вступних уроків, використання дидактичного матеріалу, внутрішньо предметних та міжпредметних зв'язків.

Урок засвоєння нових знань

Мета: оволодіння учнями новими навичками, матеріалом та новими способами діяльності.

Структура:

- I. Організаційний момент.
- II. Підготовка до сприйняття матеріалу або актуалізація опорних знань, умінь, уявлень та чуттєвого досвіду.
- III. Мотивація навчальної діяльності.
- IV. Оголошення теми, мети, завдання уроку.
- V. Вивчення нового матеріалу (первинне засвоєння).
- VI. Осмислення нових знань, умінь.
- VII. Закріплення, систематизація та узагальнення.
- VIII. Контрольно-коригувальний етап.
- IX. Підбиття підсумків уроку.
- X. Інструктаж щодо виконання домашнього завдання.

Найчастіше таким уроком є вступний урок курсу (теми, розділи), коли він незначною мірою пов'язаний з темою попереднього уроку. Також

доречного обрати цей тип у випадку, коли зміст матеріалу складний, об'ємний, містить значну кількість нових понять і положень. Може використовуватись пояснювально-ілюстративний, проблемний виклад. Заняття можна провести у формі бесіди, лекції, уявної подорожі чи екскурсії, відеоуроку, навчальної конференції з підготовленими доповідями (повідомленнями) учнів. Під час проведення уроку доречні конспектування, складання тез, опорних схем, робота з підручником, картою, довідниками тощо. Головне – щоб вивчення нового матеріалу учнями відбувалося не пасивно, а в ході різноманітної активної пізнавальної діяльності.

Інноваційні процеси, що охопили сучасну школу, стосуються насамперед уроку, особливо його структури. Цікавою проблемою з цього боку є технологія уроку, що передбачає системний підхід до навчального процесу. Системний підхід охоплює всі основні моменти розробки системи уроків – від постановки цілей і конструювання навчального процесу до перевірки його ефективності. За умов системного підходу до навчальної діяльності технологію уроку слід розглядати як систематичне і послідовне втілення на практиці попередньо спроектованого навчально-виховного процесу. З огляду на те, що кожен урок є елементом педагогічної системи, його технологія є складовою частиною загальної педагогічної технології, під якою розуміють систему дій, що підвищують ефективність навчання.

Готуючись до уроку, вчитель має визначити основні етапи його макроструктури і мікроструктури, послідовність методів і прийомів навчання, зміст і характер завдань для учнів і способи керування навчально-пізнавальною діяльністю учнів.

Плануючи мікроструктуру уроків, на перше місце слід ставити рівень пізнавальної активності й самостійності учнів у виконанні навчальних завдань. Якщо клас добре підготовлений до самостійної роботи і може виконувати проблемні завдання, у мікроструктуру включається ряд послідовних завдань для самостійної роботи. Якщо до цієї роботи учні не підготовлені або зміст матеріалу не сприймається ними, учитель обирає інші прийоми навчання. У

цьому виявляється зв'язок між дидактичними цілями уроків і способами досягнення їх, між структурою та методикою уроку. Проте методи навчання не визначають ні структури, ні ефективності уроку. Один і той же метод матиме неоднакову ефективність на різних уроках. Це залежить від внутрішньої структури кожного методу – від прийомів навчальної діяльності учнів і послідовності навчальних та практичних дій, спрямованих на досягнення основної дидактичної мети уроку, рівня оволодіння ними кожним учнем. Тому доцільно говорити не про методику, а про технологію уроку, що визначає його мікроструктуру. Таку систему навчання О. Пометун та Л. Пироженко пропонують подати схемою:

Технологічний підхід до уроку дає можливість сконструювати такий навчальний процес, який би відповідав змісту, меті й навчальним цілям, що ставить перед собою й учнями кожен учитель. Розробка технології уроку (уроків) розкриває творчі можливості учителя рідної мови і передбачає: 1) постановку мети; 2) визначення змісту; 3) оптимальний вибір організаційних форм, методів і засобів навчання; 4) розробку структури і змісту уроку, спрямованих на ефективне розв'язання дидактичних завдань. Як бачимо, технологія уроку об'єднує напрями роботи, що охоплюють теоретичні й практичні пошуки в галузі лінгводидактики.

2. Українська мова в Інтернет джерелах.

Українська мова є державною мовою України, тому ми маємо вміти правильно говорити й писати, добирати мовно-виражальні засоби відповідно до мети й обставин спілкування. Для цього є досить багато причин, основними з яких є реалізації творчих можливостей особистості в усіх сферах життя, її духовному вдосконаленню, доступу до джерел української культури, науки, літератури, мистецтва, традицій, вихованню української ментальності.

Дослідженням інтернет джерел як засобу вивчення української мови займалися такі вчені: Н. Морзе., Г. Дегтярєва, С. Ніколаєнко, Н. Сороко, С. Чемеркін та інші. Вже існуючі інтернет джерела змінюються й обновлюються дуже часто, а також з'являються нові, інтернет джерела, тому дану тему слід досліджувати безперервно.

Інтернет ресурси для вивчення української мови – це ресурси, які розміщені у веб-просторі мережі Інтернет та служать для вивчення української мови.

Яку ж роль може відігравати Інтернет у вивченні української мови?» Інтернет надає у наше розпорядження незліченні ресурси та небачені можливості для навчання».

Більшість людей бажає розвиватись всебічно, і використовує для цього різні можливості. Однією з таких можливостей є ресурси Інтернету, які надають неймовірно велику кількість інформації.

В першу чергу слід сказати про пошукові системи України, найпопулярнішими українськими пошуковими системами є:

Meta (www.meta.ua);

Український портал (www.uaport.net);

Uanet (www.uanet.com.ua/search).

У цих пошукових системах здійснюється пошук потрібної інформації за ключовими словами, сполученнями слів.

На сервері <http://www.ednu.kiev.ua> – Educational Network Ukraine представлені всі українські інформаційні ресурси, пов'язані з освітою: організації, вищі навчальні заклади, докладна інформація про системи освіти найбільш розвинених країн, преса, виставки, конференції, фірми тощо. Крім того, існують web-сторінки, які можуть стати в нагоді вчителям-філологам, учителям-предметникам, студентам, учням тощо.

Особливу увагу слід звернути на сайт електронної бібліотеки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, вона є найбільшою бібліотекою України, комплексним бібліотечним, інформаційним, науково-

дослідним, культурним і видавничим центром України, і просто неймовірно унікальним зібранням джерел інформації <http://www.nbu.gov.ua>, що включає книги, журнали, наукові праці, автореферати дисертаційних досліджень, образотворчі матеріали, рукописи, стародруки, газети та ін.

Цікавими і корисними будуть сайт «Уроки державної мови» (<http://mova.kreschatic.kiev.ua>), який пропонує відповіді на проблемні питання щодо стилістичних особливостей української мови; сайт «Лінгвоцид» (мововбивство) – <http://lingvocyd.narod.ru>, де порушуються серйозні питання щодо збереження та розвитку мов, зокрема української; сайт, на якому міститься електронний підручник сучасної української мови (<http://linguist.univ.kiev.ua/WINS/pidruchn/index.htm>); сайти, що містять різноманітні словники, зокрема «Антисуржик» (<http://www.arkas-proswita.iatp.org.ua/antysurjyk.html>), відкритий словник новітніх термінів (<http://mova/info/wordlist.aspx?&>).

Сайту «Нова мова» (<http://www.novamova.com.ua>), інформація розташована на сайті, має на меті збагаченню сучасної української літературної мови через відродження національно-самобутньої української лексики. Цей веб-сайт складається з таких тематичних розділів: «Українською професійно», «Знайдіть помилку», «Запитання- відповіді», «У пошуках забутих слів», «Цікаве про мову», «Веб-сторінки мовознавців», «Українська мова в світі», «Влучні вислови», «Суспільні тенденції», «Факти й статистика», «Сенсації і цікавинки», «Життєві орієнтири», «Нові лінки», «Українські бестселери», «Мовна ситуація в Україні», «Мовні новини», «Нові книги про мову», «Нові етапи про мову», «Статистика про мову», «Етюди про мову».

«Морфемно-словотвірна база української мови» база пропонує 170 тис. слів зі словотворчими значеннями морфем.

Тематичний розділ «Словники» дозволяє скористатися матеріалами різноманітних словників, зокрема:

«Відкритого словника»;

«Частотних словників»;

«Тлумачного словника української мови»;
«Відкритого словника виправлень суржику»;
«Глоса», «Чотиримовного наукового словника»;
«Словника порівнянь»;
«Тезаурусу з комп'ютерної лексикографії»;
«Лінгвістичної енциклопедії»;
«Тезаурусу з лінгвістичної термінології»;
«Семантичного словника української мови» та ін.

Наприклад, «Відкритий словник» новітніх термінів можна використати, якщо потрібно сказати щось українською, а вдалого слова дібрати не можемо. Цей проект пропонує розглянути різні варіанти та вибрати той, який найкраще відповідає контексту та найкраще вписується в українську мову. «Частотний словник» художньої прози та публіцистики, та «Частотний словник сучасної поетичної української мови», пропонує лексику поетичної мови з поезій кращих українських митців кінця ХХ століття (обсяг яких складає – 300 тисяч слововживань).

Досить часто ми робимо помилки через збіг у вимові українських та російських слів, що мають різні значення. «Тлумачний словник української мови» допоможе нам при вирішенні цієї проблеми. У словнику представлено активну лексику української літературної мови, терміни, номенклатурні та складноскорочені слова, слова історичного фонду, що свого часу належали до широковживаних, найбільш відомі у вжитку слова, пов'язані з релігійними та філософськими поняттями, найуживаніші архаїзми, лексичні діалектизми та найпоширеніші неологізми, що з'явилися протягом останніх років.

«Відкритий словник виправлень суржику» – до цього проекту, мабуть слід звертатись більшості українців. Суржик – це завжди негативне явище, з'являється, якщо людина недостатньо добре володіє українською мовою, не користується словником, а ще розвитку цього явища сприяє той факт що велика кількість публічних людей у нашій державі розмовляють російською мовою.

Цей проект присвячений виконанню одного з найважливіших лінгвістичних завдань – очищенню літературної мови від ненормативних конструкцій.

Електронний «Словник порівнянь» (ЕСП), який працює в тестовому режимі, є одним із перших словників такого типу і започатковує укладання електронних словників порівнянь у художньому мовленні.

«Лінгвістична енциклопедія» – це довідковий ресурс для тих хто бажає краще знати українську мову та її історію, він складається з двох великих розділів:

«Події», де подано коротку інформацію про важливі для вітчизняної мовно-літературні історії, дати;

«Особи», де йде мова про видатних українських мовознавців, літературознавців, письменників, а інформаційно-пошукова система «Тезаурус з лінгвістичної термінології», створена в системі «людина – машина», складається зі словника лінгвістичних термінів із розділів граматики, лексики, мовознавства, прикладної та комп'ютерної лінгвістики (всього 3381 термінів).

Лінгвістичний портал «Мовний Арсенал» включає 2 головні підрозділи:

віртуальна «Довідкова служба», яка пропонує допомогу щодо правильного використання великої кількості ресурсів української мови, на її сторінках можна ознайомитися з архівом запитань і поставити власне;

«Культура мовлення», яка формує в уміння активно користуватися набутими знаннями щодо властивих мові закономірностей, творчо застосовувати їх, а також уміння вжити відповідне оцінне слово для кожної мовної ситуації, створює ту єдність форми і змісту, яка й робить мову красивою, вражаючою, такою, що надовго запам'ятовується.

Також до складу порталу «Мовний Арсенал» входять підрозділи:

«Чи правильно ми говоримо?» – у підрозділі «Чи правильно ми говоримо?» описуються особливості вживання слів у різних граматичних ситуаціях.

«Яке слово вибрати?» у підрозділі «Яке слово вибрати?» ми можемо ознайомитись зі статтями про особливості вживання слів та словосполучень близьких за значенням.

«Тонкощі перекладу» для того щоб правильно дібрати слово при перекладі ми можемо скористатись підрозділом «Тонкощі перекладу». Розділ поповнюється з «Довідкової служби» цього ж порталу.

«З якою буквою написати?» багато слів, при написанні яких у нас виникають питання, наприклад, пріоритет чи пріорітет директор чи деректор та ін. ми можемо звернутись до розділу «З якою буквою написати?».

«Що – з великої, а що – з малої?» правила вживання великої літери в українській мові містяться в розділі «Що – з великої, а що – з малої?».

«Мовна норма», «Як відмінювати?». Матеріали про мовну норму загалом, її суть, становлення, причини змін можна відшукати в «Мовній нормі». У підрозділі «Як відмінювати?» даються відповіді на питання щодо складних випадків відмінювання, зокрема особливостей відмінювання іменників власних назв.

«Запозичення та їх значення» підрозділ «Запозичення та їх значення» знайомить з історією появи слів, запозичених у різні часи з інших мов, робить ці слова прозорими, зрозумілими, дозволяє перевести їх із пасивного словника в активний.

«Якого роду іменник?» про належність іменників до чоловічого, жіночого та середнього роду можна відшукати в підрозділі «Якого роду іменник?».

«Навіщо буква Г в українському алфавіті?».

«Український правопис» онлайн – це Інформаційно-пошукова система «Український правопис».

Вкладка «Онлайн-перекладачі» містить: ProlingOffice. NET -українсько-російський і російсько-український онлайн-перекладач, що дає можливість перекладати тексти чи уривки текстів обсягом до 1 тис. знаків; Онлайн-перекладач PROMT дає змогу працювати з англійською, німецькою, французькою, іспанською, італійською, португальською та російською мовами

в різних комбінаціях. Обсяг тексту – 500 символів та Онлайн-Транслітерація українського тексту на латинку за системою ТКПН, про яку можна дізнатися на форумі.

Майже у всіх соціальних мережах є чудові програми для вивчення української мови. Є програми які доступні всім користувачам мережі Інтернет. Якими зручно і цікаво користуватися, у них є різні рівні, тому інформація і завдання відповідно різні. Також є величезна кількість онлайн підручників.

Отже, кожна людина має розвиватись всебічно, можливо, не кожна людина і не в будь який час має можливість відвідувати бібліотеки, але зараз суспільство настільки розвинене що, майже в кожному будинку є Інтернет, який дає неймовірно велику кількість інформації і чудові можливості для вивчення української мови. Інтернет ресурси – це доступний і простий засіб вивчення української мови у будь якому віці, статусі, та при будь яких знаннях.

3. Українська мова – мова професії.

Мова нації – це душа кожного народу, його світ, його духовність.

Мова й професія – поняття нероздільні. Вони обслуговують потреби суспільства, окремих груп, кожної людини. Це дві важливі категорії, за допомогою яких визначається рівень надбань цивілізації, мовленнєвої культури. Мова не тільки обслуговує сферу духовної культури, а й пов'язана з виробництвом, з його галузями й процесами, із соціальними відносинами. Вона має велике значення для всіх, є інструментом здобуття знань, засобом життєдіяльності людини. Науково-технічний прогрес, перебудова соціальної, економічної, політичної системи в країні насичують нашу мову новими термінами, поняттями. Разом із піднесенням фахових знань представників різних професій підвищуються й вимоги до мови. Справжній фахівець – людина грамотна в повному значенні цього слова: досконало володіє відомостями з певної галузі, необхідними знаннями в цій галузі, до тонкощів опанувала як усне, так і писемне професійне мовлення.

Професія будь-якої галузі потребує засвоєння фахової термінології як власне української, так й іншомовної, але доступної, зрозумілої для всіх, хто

працює в цій галузі. Мова й професія – дві важливі суспільні категорії, що визначають глибину пізнання світу, оволодіння набутками цивілізації, рівень мовленнєвої культури. Мова й професія – немов партнери, які не можуть існувати один без одного, бо обидва покликані обслуговувати потреби суспільства, окремих груп його й кожної людини.

Мова з багатьма її функціями забезпечує належний рівень грамотності носіїв певної професії, формує їх уміння спілкуватися у всіх сферах комунікації – у ділових відносинах, у науці, в освіті, культурі, економіці тощо.

Знати мову професії – це означає дотримуватись граматичних, лексичних, стилістичних, акцентологічних норм професійного спілкування, якого люди вчаться впродовж усього життя.

А. де Сент-Екзюпері сказав – «Найбільша розкіш на світі – це розкіш людського спілкування». Саме мова є таким засобом спілкування, а професія – інформаційним матеріалом, який використовуємо для вирішення важливих проблем економічного, господарського життя завдяки доречному, умілому, правильному виборі мовних одиниць.

Фахівцем з великої літери можна вважати ту людину, яка не лише володіє високою кваліфікацією, а і є духовно багатою, творчою особистістю. Знання мови професії підвищує ефективність праці, продуктивність виробництва, допомагає краще орієнтуватися в ділових відносинах.

Отже, мова професійного спілкування – це засіб мовного професійного спілкування, специфіку якого зумовлюють особливості спілкування у виробничо-професійній сфері: мета, функції, ситуація, особистісні риси учасників спілкування (вік, стан, освіта, рівень інтелектуального розвитку та ін.).

Володіння мовою професійного спілкування – це:

- знання власне мови, тобто сформованість мовної компетенції;
- уміння використовувати ці знання на практиці, доречно поєднувати вербальні (словесні), паравербальні (темп, інтонація тощо) та невербальні

(жести, міміка та ін.) засоби спілкування відповідно до ситуації, мети, тобто сформованість комунікативних навичок.

Успіх мовного професійного спілкування залежить від:

- мовця як особистості з індивідуальними якостями;
- знання мовцем сучасної української літературної мови як основи мови професійного спілкування (мовна компетентність);
- вміння використовувати ці знання і втілювати інформацію в текст залежно від мети, ситуації тощо (комунікативні навички).

Таким чином, основними компонентами мовного професійного спілкування є:

- особистісний чинник у професійному спілкуванні;
- мова як засіб професійного спілкування;
- текст – мовне втілення інформації в професійне спілкування.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які види вступних уроків ви знаєте? Коротко охарактеризуйте їх.
2. Як ви розумієте поняття системного підходу до навчання української мови?
3. Виділіть особливості технологічного підходу до навчання української мови.
4. Які відомі науковці займались дослідженням Інтернет-джерел?
5. З якою метою вчителі української мови використовують Інтернет-джерела під час навчання?
6. Охарактеризуйте кілька Інтернет-джерел, які на вашу думку найбільше допоможуть вчителю української мови у навчанні.
7. З якою метою вивчається українська мова в Україні?
8. Що передбачає успішне оволодіння мовою професійного спілкування?
9. Виділіть основні компоненти мовного професійного спілкування.

Тема лекції № 5. Формування ключових компетентностей в учнів профільної школи

ПЛАН

1. Поняття ключових компетентностей та компонентів у навчанні української мови. Особливості наскрізних ліній навчання у профільній школі.
2. Принципи навчання української мови у профільній школі.
3. Рівні оцінювання навчально-пізнавальної діяльності учнів 10–11 класів.
4. Рівні володіння усним мовленням (шкала самооцінювання). Якісні аспекти мовлення школярів.
5. Форми і методи роботи на заняттях з української мови в профільній школі.
6. Вимоги до рівня підготовки випускників.

Виклад основного матеріалу

1. Поняття ключових компетентностей та компонентів у навчанні української мови. Особливості наскрізних ліній навчання у профільній школі.

Досягненню мети і розв'язанню завдань профільного навчання української мови сприятиме використання положень взаємопов'язаних сучасних наукових підходів: особистісно орієнтованого, компетентнісного, комунікативно-діяльнісного, когнітивно-комунікативного, соціокультурного, текстоцентричного.

Особливо посилюється увага до *компетентнісного підходу*, запропонованого Загальноєвропейськими рекомендаціями з мовної освіти (2003), в «Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради Європи щодо формування ключових компетентностей ціложиттєвої (все життєвої) освіти» (2006), у вираженого в Державному стандарті базової та повної загальної середньої освіти (2011).

Відповідно Концепції «Нова українська школа» (2016) учні мають не тільки опанувати зміст навчальної дисципліни, а насамперед набути умінь і навичок, важливих для всебічного розвитку особистості громадянина України, морального та професійного зростання.

За Національним освітнім глосарієм (2014), компетентність – це динамічна комбінація знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особистості успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні освіти. Отже, компетентність – це набуті реалізаційні здатності особистості до ефективної діяльності.

Визнання компетентнісного підходу провідним у навчанні передбачає формування не лише *предметних* (мовних, лінгвістичних, лінгвокультурознавчої, комунікативних, мовленнєвих, дослідницьких, медіа освітніх та ін.), а й *ключових (загальноосвітніх) компетентностей*, зміщення акцентів зі знаннєвого на дієвий освітній результат: знання мають бути інструментом у розв’язанні життєвих проблем, засобом особистісного розвитку, соціалізації учнів, успішного професійного і особистісного становлення. *Ключові (загальноосвітні) компетентності* – це здатності, яких набуває кожен учень як суб’єкт навчально-виховного процесу для самовизначення, загального розвитку й самореалізації.

Очікувані результати навчально-пізнавальної діяльності учнів відображені в компонентах ключових і предметної компетентностей, які мають бути сформовані у процесі навчання: *когнітивний (знаннєвий)*, що окреслює відображає свідоме оволодіння мовою у послідовності від знань у вигляді правил та інструкцій до мовленнєвих навичок і вмінь (компетентностей) на основі засвоєних знань, *праксеологічний (діяльнісний)*, що передбачає цілеспрямовану підготовку до виконання успішної, ефективної, оптимальної діяльності з метою досягнення очікуваного результату, *аксіологічний (ціннісний)* (у процесі співпраці вчителя та учнів під час навчання української

мови створюються нові цінні продукти, розвивається творчий потенціал особистості), *інтерактивний (поведінковий)*, що відображає тактики та стратегії взаємодії суб'єктів в умовах профільного навчання.

Можливості предмета «українська мова», профіль – українська філологія у формуванні ключових компетентностей

Ключові компетентності	Компоненти
Спілкування державною мовою	<ul style="list-style-type: none"> - Здатність учнів засобами української мови успішно взаємодіяти у процесі розв'язання типових для віку життєвих проблем. - Уміння: <ul style="list-style-type: none"> - усно й письмово тлумачити поняття, факти, висловлювати думки, почуття, погляди; - реагувати мовними засобами на повний спектр соціальних і культурних явищ – у навчанні, на роботі, у громадських місцях, удома, на дозвіллі; - швидко адаптуватися до нових умов, вирішувати нестандартні завдання, використовуючи потенціал української мови та відповідні комунікативні стратегії, - виступати з усним повідомленням, тлумачити поняття, факти, коректно вести діалог, дискусію; - використовувати різні види читання: ознайомлювальне, вибіркоче, навчальне тощо; - створювати письмові висловлювання різних жанрів; - толерантно спілкуватися в полікультурному, поліетнічному суспільстві. - Ставлення: <ul style="list-style-type: none"> поцінування української мови як державної – чинника національної ідентичності, готовність активно послуговуватися українською мовою в усіх сферах життя. - Навчальні ресурси: <ul style="list-style-type: none"> текстоцентризм, напр., дискусія, дебати, діалог, проект щодо ролі

	державної/ рідної мови.
Спілкування іноземними мовами	<p>Уміння: -виявляти в текстах запозичення з інших мов; пояснювати лексичне значення, правопис та особливості вживання слів іншомовного походження; обговорювати прочитані або прослухані мовою оригіналу та в перекладі українською фольклорні та літературні твори.</p> <p>Ставлення: розуміння ролі іноземної мови як засобу пізнання іншого світу та збагачення власного культурного досвіду; розуміння потреби популяризувати Україну у світі засобами іноземних мов; готовність до міжкультурного діалогу, відкритість до пізнання різних культур.</p> <p>Навчальні ресурси: перекладні словники, тексти українськомовних перекладів літературних творів та оригінали.</p>
Математична компетентність	<p>Спроможність особистості застосовувати математичні вміння в реальному житті, працювати з числовою інформацією.</p> <p>Уміння: абстрактно мислити; установлювати причиново-наслідкові зв'язки, виокремлювати головну та другорядну інформацію; чітко формулювати визначення і будувати гіпотези; перетворювати інформацію з однієї форми в іншу (текст, графік, таблиця, схема).</p> <p>Ставлення: прагнення висловлюватися точно, логічно та послідовно.</p> <p>Навчальні ресурси: роздум (визначення тези, добір аргументів, наведення прикладів, формулювання висновків), висунення гіпотези та її обґрунтування; тексти, у яких</p>

	наявні графіки, таблиці, схеми тощо.
<p>Основні компетентності у природничих науках і технологіях</p>	<p>– Здатність орієнтуватися в інформаційному просторі, швидко й ефективно шукати інформацію, використовувати різні види читання для здобуття нових знань;</p> <p>Уміння:</p> <p>володіти й оперувати інформацією відповідно до потреб, застосовувати ІКТ у навчанні й повсякденному житті, знаходити, опрацьовувати і систематизовувати інформацію); здатність бути відкритими до інновацій, реалізувати себе в мінливому технологічному, життєвому, навчальному й трудовому середовищі.</p> <p>змістовно, логічно, послідовно, точно описувати процес власної діяльності;</p> <p>спостерігати за подіями, процесами, аналізувати, проводити мовні експерименти, словесно оформлювати результати досліджень;</p> <p>проводити пошукову діяльність;</p> <p>критично оцінювати результати людської діяльності у природному середовищі, відображені в творах літератури, та регулювати власну поведінку в довкіллі.</p> <p>Ставлення:</p> <p>готовність до опанування новітніми технологіями; зберігати природні ресурси для сьогодення та майбутніх поколінь, оперативне реагування на технологічні зміни.</p> <p>Прагнення поглиблювати уявлення про цілісну наукову картину світу для суспільно-технологічного поступу;</p> <p>Навчальні ресурси:</p> <p>науково-пізнавальні і навчальні тексти природничого, технічного та технологічного змісту, опис фізичного або хімічного експерименту, аналіз текстів літератури (епізодів) екологічного</p>

	спрямування, усні / письмові презентації в рамках дослідницьких проєктів, інноваційні технології навчання (інтерактивні, інформаційно-комунікаційні).
Інформаційно-цифрова компетентність	<p>Уміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • діяти за алгоритмом, складати план тексту; • використовувати інтернет-ресурси для отримання нових знань. <p>Ставлення:</p> <ul style="list-style-type: none"> • задоволення пізнавального інтересу в інформаційному середовищі; • прагнення дотримуватися етичних норм у віртуальному інформаційному просторі; • критичне ставлення до медійної інформації. <p>Навчальні ресурси: дописи в соціальних мережах і коментарі до них; інструментальні тексти (алгоритми, інструкції тощо); складання плану; аналіз медіатекстів (виявлення маніпулятивних технологій).</p>
Уміння вчитися впродовж життя	<p>Здатність і внутрішня потреба самостійно здобувати знання і формувати вміння відповідно до поставлених цілей з метою самовдосконалення й самореалізації.</p> <p>Уміння визначати мету навчальної діяльності та способи її досягнення; планувати й організовувати власну навчальну діяльність; читати, використовуючи різні види читання: ознайомлювальне, вибіркоче, вивчальне тощо; постійно поповнювати власний словниковий запас; користуватися різними джерелами довідкової інформації (словники, енциклопедії, онлайн-ресурси тощо); здійснювати самооцінювання результатів</p>

	<p>власної діяльності, рефлексію; застосовувати комунікативні стратегії відповідно до мети і ситуації спілкування.</p> <p>Ставлення: прагнення використовувати українську мову в різних життєвих ситуаціях; готовність удосконалювати власне мовлення впродовж життя; розуміння ролі читання для власного інтелектуального зростання.</p> <p>Навчальні ресурси: інструкції з ефективного самонавчання; довідкова література, зокрема, пошукові системи; електронні мережеві бібліотеки.</p>
<p>Ініціативність підприємливість</p>	<p>i</p> <p>Інтегрована якість особистості, що базується на креативності, творчості, інноваційності, здатності до ризику, спроможності планувати, самоорганізовуватися й організовувати підприємницьку діяльність, утілювати ідеї у сферу економічного життя, розв'язувати конфліктні ситуації, приймати рішення, брати на себе відповідальність, формувати моделі поведінки, необхідні для успішного розв'язання нагальних виробничих проблем.</p> <p>Уміння: презентувати власні ідеї та ініціативи зрозуміло, грамотно, використовуючи доцільні мовні засоби; використовувати комунікативні стратегії для формулювання власних пропозицій і рішень і виявлення лідерських якостей; оцінювати економічні ініціативи та економічну діяльність.</p> <p>Ставлення: готовність брати відповідальність за себе та інших; розуміння ролі комунікативних умінь для успішної професійної кар'єри.</p> <p>Навчальні ресурси:</p>

	<p>тексти офіційно-ділового стилю (резюме, доручення тощо), самопрезентація, зразки реклами, літературні твори, які містять моделі ініціативності.</p>
<p>Соціальна та громадянська компетентності</p>	<p>Усвідомлення громадянської повинності й відповідальності, здатність до реалізації громадянських прав і обов'язків.</p> <p>Уміння:</p> <p>аргументовано і грамотно висловлювати власну громадянську позицію в суспільно-політичних питаннях; висловлюватися, не дискримінуючи інших;</p> <p>критично оцінювати тексти соціально-політичного змісту; застосовувати комунікативні стратегії в демократичних процедурах.</p> <p>Ставлення:</p> <p>поцінування людської гідності; повага до закону та правових норм, зокрема до норм українського мовного законодавства; утвердження права кожного на власну думку; активна діяльність для демократичного громадянства.</p> <p>Навчальні ресурси:</p> <p>Інтерактивні технології навчання, твори, які містять моделі демократичної участі (дискусія про активну громадянську позицію).</p>
<p>Обізнаність та самовираження у сфері культури</p>	<p>Здатність учня усвідомлено сприймати надбання культури як цінність, аналізувати й оцінювати досягнення національної та світової культури, орієнтуватися в культурному та духовному контексті сучасного суспільства, застосовувати традиційні для культури українського народу методи самовиховання.</p>

	<p>Уміння: Використовувати українську мову як державну для духовного, культурного й національного самовияву; дотримуватися норм української літературної мови та мовленнєвого етикету, що є виявом загальної культури людини; читати твори літератури, використовувати досвід взаємодії з творами мистецтва в життєвих ситуаціях; створювати тексти, виражаючи власні ідеї, досвід і почуття та добираючи відповідні художні засоби; добирати літературу для читання, щоб одержати насолоду і користь від прочитаного.</p> <p>Ставлення: потреба читання літературних творів для естетичної задоволення та рефлексії над прочитаним; відкритість до міжкультурної комунікації; зацікавленість світовими культурними набутками.</p> <p>Навчальні ресурси: твори мистецтва; мистецькі проекти. твори різних видів мистецтва; мистецькі проекти.</p>
<p>Екологічна грамотність і здоровий спосіб життя.</p>	<p>Здатність виявляти активну життєву позицію в питаннях захисту довкілля; готовність дотримуватися здорового способу життя й пропагувати його.</p> <p>Уміння: Використовувати ефективні комунікативні стратегії для співпраці в групі; Враховувати вплив слова на психічне здоров'я людини, відповідально використовувати мовні виражальні засоби; Застосовувати комунікативні стратегії для протистояння деструктивним та маніпулятивним впливам, що є загрозою здоровому способу життя;</p>

	<p>конструктивно спілкуватися в різних соціальних середовищах задля свободи особистості, досягнення соціальної захищеності, сімейного щастя, можливості кар'єрного зростання та ін.</p> <p>не завдавати шкоди довкіллю у процесі власної діяльності;</p> <p>сприймати довкілля як життєдайне середовище;</p> <p>бережливо ставитися до природи як важливого чинника реалізації особистості;</p> <p>розуміти переваги здорового способу життя.</p> <p>Ставлення</p> <p>здоровий спосіб життя;</p> <p>готовність управляти конфліктом;</p> <p>толерантність до різних поглядів, здатність довіряти й викликати довіру, співчувати.</p> <p>готовність зберігати природні ресурси для сьогодення та майбутнього;</p> <p>набуття знань про цілісну наукову картину світу для суспільно-технологічного поступу.</p> <p>Навчальні ресурси:</p> <p>тексти, які сприяють гармонізації психоемоційного стану, твори, які містять моделі досягнення свободи особистості, соціальної захищеності, сімейного щастя, кар'єрного зростання та ін. (дискусія про людину і довкілля).</p> <p>аналіз літературних текстів (епізодів) екологічного спрямування, усні / письмові презентації в рамках дослідницьких проектів.</p>
--	---

Ключові компетентності у виражено через наскрізні лінії: «Екологічна безпека і сталий розвиток», «Громадянська відповідальність», «Здоров'я і безпека», «Підприємливість і фінансова грамотність».

Наскрізна лінія «*Екологічна безпека і сталий розвиток*» спрямовує діяльність учителя й учнів на формування соціальної активності,

відповідальності й екологічної свідомості, усвідомлення ідеї сталого розвитку, що задовольняє потреби всіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відновлення природного середовища, готовності брати участь у розв'язанні питань довкілля та розвитку суспільства; конкретизує роботу зі збереження й захисту довкілля.

Наскрізна лінія *«Громадянська відповідальність»* забезпечує розвиток соціальної й громадянської компетентностей відповідального громадянина.

Наскрізна лінія *«Здоров'я і безпека»* орієнтована на формування учня як духовно, емоційно, соціально й фізично повноцінного громадянина, що дотримується здорового способу життя, активно долучається до облаштування безпечного для життя й діяльності середовища.

Метою наскрізної лінії *«Підприємливість і фінансова грамотність»* є навчання молодого покоління українців ощадливості, раціонального використання коштів, планування витрат, стимулювання у них лідерських ініціатив, прагнення успішно діяти в технологічному швидкозмінному середовищі.

Упровадження наскрізних ліній передбачає розв'язування завдань реального змісту, виконання міжпредметних навчальних проєктів, роботу з різними джерелами інформації.

Особистісно орієнтований підхід до навчання вивисує цілісність учнівської особистості у трьох важливих сферах (Я – «Відчуваю», «Думаю», «Дію»), дбаючи про інтелектуальний, духовний, фізичний розвиток дитини; урівноважує знанневий компонент змісту освіти з розвитком емоційної сфери, акцентуючи на плеканні адаптаційних здібностей, на самоусвідомленні і самоконтролю, антистресового потенціалу і життєвого оптимізму; передбачає оптимальні умови для різнобічного мовно-мовленнєвого розвитку учня, урахування його індивідуальних особливостей, інтелектуальних та креативних здібностей і потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні мови, самопізнання і саморозвитку.

Соціокультурний підхід передбачає вивчення мови крізь призму культури; *когнітивно-комунікативний* – усвідомлене засвоєння знань про мову й оволодіння різними діями (упізнавати, аналізувати, порівнювати, класифікувати мовні одиниці й факти, оцінювати їх з погляду нормативності, відповідності сфері та ситуації спілкування), *комунікативно-діяльнісний* – здійснюється у процесі взаємопов’язаного і цілеспрямованого вдосконалення чотирьох видів мовленнєвої діяльності учнів: слухання, читання, говоріння, письма, зокрема на виконання комунікативних дій (будувати продуктивну мовну взаємодію з однолітками і дорослими у процесі підготовки спільних проєктів), пізнавальних дій (формулювати проблему, планувати послідовність дій, здійснювати пошук необхідної інформації з різних джерел, систематизувати її різними способами; здійснювати самоконтроль, самооцінку, самокорекцію).

Текстоцентричний підхід дозволяє зосередити увагу на інтегруванні теоретичних та прагматично зорієнтованих розділів курсу сучасної української літературної мови (фоностилістики, стилістичної лексикології, граматичної стилістики, стилістики і культури мовлення, риторики).

Зміст профільного курсу являє собою єдність процесу поглибленого засвоєння основ лінгвістики, мовних одиниць сучасної української літературної мови, теорії мовленнєвої діяльності, психолінгвістичних основ мовленнєвої комунікації, процесу формування умінь нормативного, доцільного, оптимального використання мовних засобів у різних сферах і ситуаціях спілкування. Його інтелектуально-діялісну специфіку становлять типи розумової і фізичної діяльності, форми суспільної свідомості і творчості, системи концептів і понятійних полів, що виражають форми профільної суспільної свідомості, специфіку мовомислення і мовотворення в різних вербальних формах.

У процесі профільного навчання з *лінгвістичних компетентностей* важливо актуалізувати *лексичну* (лексикон), *семантичну* і *граматичну* (семантикон) *компетентності*. Опанування орфоепічної, орфографічної,

фонологічної компетентностей, засвоєних у попередніх ланках навчання і таких, що стали уміннями, продовжується, але функції такого навчального матеріалу ширші, багатоаспектні, зі зміщеними акцентами на складних орфограмах і пунктограмах. Більше уваги пропонується приділяти *лінгвокультурологічній, соціолінгвістичній і прагматичній компетентностям* (прагматикону), зокрема лінгвістичним маркерам соціальних стосунків, етномовним культурним універсаліям, мовним етичним формулам, стилям, підстилям і профільним мовним жанрам, що сформувалися на профільній інформації, її понятійному змісті і каналах передачі.

Ступінь *інтелектуально-психологічної* готовності учнів старшої школи й успішно засвоєний ними зміст мовної освіти в ранній дошкільній, початковій і середній основних ланках навчання дає підстави вважати, що старшокласники вже опанували *перший рівень мовної культури* – рівень *правильності*, тобто оволоділи необхідним загальномовним лексичним складом літературної мови, орфоепічними, орфографічними і пунктуаційними навичками, граматичними нормами словозміни, словотворення та побудови речень. Старшокласники мають добру перспективу для повного оволодіння наступними рівнями мовної освіти і культури: незалежного користувача і компетентного (автономного) користувача мовою. (Примітка: *див. рівні оцінювання учнів*).

Невід'ємним складником навчального курсу української мови є *лінгвокультурознавча компетентність*. Вивчення лінгвокультури спрямоване на усвідомлення мови як національно-культурного феномену, розширення знань про взаємозв'язок розвитку мови, історії та культури народу, вдосконалення етикетних норм мовленнєвого спілкування, пізнання самобутньої культури українського народу, його ментальності, в «діалозі» з іншими культурами. Через емоційне переживання, пізнання моральних норм і культурних цінностей школярі готуються до подальшого самостійного спілкування з мистецтвом слова, до міжкультурного діалогу, так відбувається їх індивідуально-творчий саморозвиток.

Зміст навчального матеріалу програми структурується з урахуванням тісно взаємопов'язаних лінгвістичної, мовної, мовленнєвої (комунікативної), соціокультурної, діяльнісної (стратегічної) ліній.

2. Принципи навчання української мови у профільній школі.

Основними принципами навчання української мови є загальнодидактичні (науковості, систематичності й послідовності, наступності, зв'язку теорії з практикою, інтеграції традиційних та інноваційних технологій навчання і виховання; доступності, наочності, проблемності, свідомості, особистісної орієнтації, культуровідповідності, соціокультурний, креативності, активної пізнавальної діяльності, виховання на цінностях людини, цінностях держави, цінностях загальноетичних норм; соціального партнерства; неперервності; гуманізації, випереджувальності; мережовості; варіативності); лінгвометодичні (комунікативного навантаження мовних одиниць, вивчення мовних одиниць з опорою на текст, комунікативної доцільності, зв'язку теорії з комунікативною практикою, комунікативно-діяльнісний, інтеграції лінгвістичних понять, органічного поєднання навчання мови й мовлення, врахування поліфункціональності рідної мови, принцип текстотворчості (текстоцентризму), ситуативності мовлення).

Зокрема принцип взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку орієнтований на забезпечення гармонійної реалізації основних загальноосвітніх функцій навчального предмета. Реалізація принципу інтегративності означає прагнення подати шкільний курс української мови у тісному зв'язку з іншими навчальними предметами (літературою, іноземною мовою, історією). Принцип особистісної орієнтації навчання визнає цінність учнівської особистості, вияв і розвиток її здібностей, забезпечення вчителем оптимальних умов для різнобічного мовленнєвого розвитку кожного учня, врахування його індивідуальних особливостей, пізнавальних потреб, інтересів, прагнень, заохочення до самостійності у вивченні української мови, самопізнанні та саморозвитку. В основу принципу культуровідповідності покладена концепція про спорідненість особистості з історією і культурою власного народу (не

зрікатися рідної мови і культури), вплив культурних цінностей на формування особистості; принципу соціального партнерства – спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками.

Соціокультурний принцип передбачає опанування мови як національно-культурного феномену, що відображає духовно-моральний досвід народу, зв'язки української мови з національними традиціями українського народу, усвідомлення учнями краси, виразності й естетичних можливостей рідного слова; принцип демократизації, гуманізації навчання мови полягає у здійсненні співпраці вчителя й учня з метою досягнення освітньої мети, створення умов для творчого розвитку й учнів, і педагогів в атмосфері співтворчості; принцип креативності виявляється у здатності до творчості, розвитку творчих здібностей особистості у процесі опанування української мови як системи і засобу комунікації; комунікативно-діяльнісний принцип спрямований на опанування мови як засобу спілкування у процесі взаємопов'язаного і цілеспрямованого вдосконалення аудіювання, читання, говоріння та письма; принцип інтеграції лінгвістичних понять, що виникають на зв'язках мовних одиниць різних рівнів (звук – слово – словоформа – образ);

Принцип органічного поєднання навчання мови й мовлення як засобу і способу мовленнєвої діяльності, її змісту і форм означає, що вивчення мови є не тільки метою, а й засобом досягнення основної освітньої мети; принцип урахування поліфункціональності рідної мови за умови вмілого його використання засвідчує й реалізує невичерпні потенційні освітні можливості української мови; принцип практичної спрямованості навчання реалізується в різнобічному і систематичному збагаченні мовлення учнів лексичними, фразеологічними, граматичними, стилістичними виражальними засобами мови; принцип текстотворчості (текстоцентризму) передбачає вивчення мовних одиниць на текстовій основі, засвоєння учнями мовних знань і формування компетентностей на основі текстів різних стилів, типів і жанрів мовлення, формування вмінь сприймати, відтворювати чужі і створювати власні висловлювання тощо.

3. Рівні оцінювання навчально-пізнавальної діяльності учнів 10–11 класів.

«Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання» пропонують здійснювати оцінювання учнів для аналізу індивідуального прогресу за такими рівнями: інтродуктивний (відкриття мови, введення), середній (або «виживання»), рубіжний, просунутий, автономний (або рівень ефективної операційної компетенції), рівень глобального володіння мовою.

Вважаємо, що в початковій і середній ланках загальноосвітньої школи нижчі рівні володіння мовою (інтродуктивний, середній, рубіжний) уже сформовані. Отже, шкалу оцінювання у профільних старших класах почнемо з рубіжного рівня (9 клас) до рівня незалежного користувача (10 клас). Умовна назва «незалежний користувач» означає, що учень уже володіє адекватною мовною реакцією в поточних ситуаціях, він не є скутим у виборі мовних норм, але його операційна компетентність ще обмежена.

Завдання навчання української мови – досягти того, щоб учень ефективно володів мовою, тобто досягти ефективної компетентності (адекватної операційної компетентності), або автономного рівня (11 клас). Операційна компетентність такого користувача вже є адекватною, тобто учень адекватно добирає мовні засоби. Цей автономний рівень бажаний для більш складних видів роботи і навчальних завдань.

Опис змісту рівнів дає уявлення про те, які вимоги ставляться до учнів 10–11 класів (філологічний напрям, профіль – українська філологія) і яким має бути мовлення зразкового учня профільної школи. Самооцінка учнів виражається своєрідними виразами-формулами: я це можу зробити, виконую, знаю, розумію, усвідомлюю тощо. Задана планка компетентностей (своєрідна матриця), зафіксовані вимоги до рівнів володіння мовою (тобто рівні вимірювання) є ідеальним варіантом, бо не кожний учень досягне таких компетентностей. Але ж зразок має бути, і кращі учні повинні досягти найвищого рівня або рівня компетентного користувача (11 клас). Ураховуючи

тенденцію зростання вимог комунікативного соціуму до культури мовлення, можна вважати, що рівень компетентного користувача (11 клас) стане не тільки актуальним, а й популярним серед учнівської молоді.

4. Рівні володіння усним мовленням (шкала самооцінювання). Якісні аспекти мовлення школярів.

АУДІЮВАННЯ

(10 клас – рівень незалежного користувача)

Учень розуміє значні за обсягом висловлювання лекції, стежить за складною аргументацією на знайомі теми, розуміє більшість теле- і радіоновин, програми про поточні події, більшість фільмів літературною мовою.

(11 клас – рівень компетентного (автономного) користувача)

Учень розуміє довготривале мовлення, навіть не досить чітко структуроване або в якому зв'язність прихована й не виражена експліцитно, розуміє програми телебачення і фільми без надмірних зусиль.

ЧИТАННЯ

(10 клас – рівень незалежного користувача)

Учень читає статті та повідомлення із сучасних проблем, автори яких займають особливу позицію або мають особливе бачення, здатний осмислювати сучасну прозу, поезію, драму.

(11 клас – рівень компетентного (автономного) користувача)

Учень читає і розуміє великі за обсягом складні документальні й літературні тексти, спеціалізовані статті, оцінює особливості їх стилю, розуміє і володіє практично всіма формами писемного мовлення, в тому числі абстрактними, розуміє складні у структурному чи лінгвістичному плані тексти, зокрема такі, як підручники, спеціалізовані статті, літературні праці.

ДІАЛОГІЧНЕ МОВЛЕННЯ

(10 клас – рівень незалежного користувача)

Учень достатньо невимушено бере активну участь у діалозі, дискусії, дебатах, аргументуючи свої судження.

(11 клас – рівень компетентного (автономного) користувача)

Учень чітко й лаконічно формулює думку, аргументує її, невимушено спілкується зі своїми співрозмовниками, бере участь у розмові чи дискусії, вільно застосовуючи ідіоматичні звороти та розмовні слова і вирази, розрізняючи найтонші відтінки смислу.

МОНОЛОГІЧНЕ МОВЛЕННЯ

(10 клас – рівень незалежного користувача)

Учень вільно висловлюється стосовно широкого кола питань, аргументуючи власну думку.

(11 клас – рівень компетентного (автономного) користувача)

Учень вільно висловлюється українською мовою стосовно складних тем, складає монологічне висловлювання в певному стилі, дає вичерпні відповіді на поставлені запитання, аргументує власну думку, робить логічні висновки й узагальнення.

Якісні аспекти усного мовлення

ДІАПАЗОН

(10 клас – рівень незалежного користувача)

Учень вільно володіє українською мовою, робить точні описи, зв'язно висловлюється на найбільш загальні теми, використовуючи при цьому складні мовленнєві звороти.

(11 клас – рівень компетентного (автономного) користувача)

Учень демонструє високу гнучкість мовлення, формулюючи думки з використанням різноманітних мовленнєвих засобів з метою передачі

найтонших відтінків значень, виділення, диференціації та усунення двозначності, застосовує великий набір ідіоматичних виразів, формулює чіткі висловлювання в певному стилі на різні (загальні, професійні або побутові) теми.

ПРАВИЛЬНІСТЬ

(10 клас – рівень незалежного користувача)

Учень демонструє високий ступінь граматичного контролю, не робить помилок, які приводять до непорозуміння, і може самостійно виправити більшість своїх помилок.

(11 клас – рівень компетентного (автономного) користувача)

Учень систематично підтримує високий рівень граматичної правильності; різні за типами помилки допускає рідко; в основному самостійно виправляє помилки, здійснює постійний граматичний контроль складного мовлення.

ШВИДКІСТЬ

(10 клас – рівень незалежного користувача)

Учень продукує мовленнєві відрізки в досить швидкому темпі, при цьому довгих пауз у мовленні небагато.

(11 клас – рівень компетентного (автономного) користувача)

Учень висловлюється українською мовою спонтанно і поширено, з природною розмовною швидкістю, попереджує й легко усуває будь-які труднощі так, що співрозмовник цього не помічає.

ВЗАЄМОДІЯ

(10 клас – рівень незалежного користувача)

Учень може починати бесіду, висловлюватися належно, закінчувати бесіду, коли це потрібно, хоча не завжди може це робити вдало; підтримує дискусію на знайомі теми, залучаючи до неї інших співрозмовників.

(11 клас – рівень компетентного (автономного) користувача)

Учень може вибрати потрібну фразу з наявних для власної репліки, щоб підтримати розмову і вправно донести смисл свого висловлювання на рівні з іншими співрозмовниками; легко і вправно здійснює спілкування, добираючи й застосовуючи невербальні та інтонаційні засоби; може брати участь у дискусії, компетентно підтримуючи розмову.

ЗВ'ЯЗНІСТЬ

(10 клас – рівень незалежного користувача)

Учень може використовувати обмежену кількість схем зв'язку, його висловлювання носять точний, зв'язний характер, навіть якщо в ньому трапляються деякі «стрибки» під час тривалого говоріння.

(11 клас – рівень компетентного (автономного) користувача)

Учень може продукувати чітке, вільне, зв'язне висловлювання, застосовуючи доречні різноманітні структури й широкий набір засобів зв'язку.

ПИСЕМНЕ МОВЛЕННЯ (ПИСЬМО)

(10 клас – рівень незалежного користувача)

Учень може написати чіткий, детальний текст на широке коло тем, пов'язаних із власними інтересами, есе чи доповідь, лист, узагальнюючи інформацію або наводячи відповідні аргументи, наголошуючи на особистому ставленні до подій.

(11 клас – рівень компетентного (автономного) користувача)

Учень може виражати думки у формі чіткого, добре структурованого тексту, висловлюючись досить поширено, у формі листа, твору або доповіді на складні теми, підкреслюючи те, що здається найважливішим відповідно до уявного читача.

Учень може легко написати чіткий, послідовний текст у певному стилі, складні листи, доповіді і статті, представляючи проблему (предмет розгляду) за допомогою ефективною логічною структурою, що дозволяє адресату виділити й

запам'ятати значущі пункти. Може писати резюме та огляди професійних або літературних праць на власні літературні твори.

5. *Форми і методи роботи на заняттях з української мови в профільній школі.*

Методи навчання в українській школі та їхня класифікація:

➤ Традиційні методи навчання української мови:

- метод зв'язного викладу вчителя;
- метод бесіди;
- метод спостереження й аналізу мовних явищ;
- метод роботи з підручником;
- метод вправ.

➤ Нетрадиційні методи навчання мови.

Засоби навчання (дидактичний матеріал, наочність, технічні засоби).

Методи навчання – це системні дії вчителя для процесу організації пізнавальної і практичної роботи учнів з метою засвоєння знань з української мови, вироблення відповідних умінь і навичок. Кожний метод складається з окремих прийомів, які є складовими методу. Характерною ознакою прийому є частковість і здатність входити в різні методи. У вивченні мови використовують такі прийоми: фонетичний, лексичний, граматичний, синтаксичний розбори, прийом порівняння, групування мовних явищ, побудови схеми речення чи словосполучення.

У навчанні української мови в середній школі найбільш прийнятною є класифікація методів за способом взаємодії вчителя й учнів на уроці, яку обґрунтував О. Біляєв. Способи взаємодії:

- виклад мовного матеріалу – сприймання (розповідь, пояснення);
- обмін думками з питань, що вивчали на уроках мови, формулювання висновків, узагальнень, правил;
- організація спостереження над мовними фактами, обговорення результатів;
- самостійне опрацювання мовного матеріалу за підручником;

➤ виконання практичних завдань і вправ, формування необхідних умінь.

Отже, до традиційних методів навчання української мови зараховуємо:

➤ усний виклад матеріалу (розповідь, пояснення). В основі методу – подання навчального матеріалу, забезпечення його розуміння, усвідомлення та запам'ятовування. Форми подання матеріалу варіюються залежно від змісту матеріалу, вікової та психологічної специфіки аудиторії. У методі усного викладу використовують: лекційні заняття (переважно для учнів старшої школи), інструкції щодо виконання завдань, пояснення змісту самостійної роботи. Метод усного (зв'язного) викладу часто використовують у поєднанні з бесідою;

➤ бесіда (евристична, репродуктивна, узагальнювальна, аналітико-синтетична, контрольна-корекційна). Метод, який передбачає діалог між учителем та учнем, зміст навчального матеріалу з української мови учні засвоюють шляхом відповідей на запитання, узагальнюючи та систематизуючи матеріал. Особливість застосування цього методу полягає в системі запитань, які заздалегідь готує вчитель; спостереження над мовою. Метод, призначення якого – самостійний аналіз мовних явищ на основі активізації мисленнєвих здібностей учнів. Використовують у поєднанні з методом бесіди. Спостереження на уроках української мови сприяє виробленню в учнів пошукових якостей, здатності до самостійного аналізу, активізує пізнавальну діяльність. Важливим елементом у застосуванні методу спостереження є лінгвістичний експеримент (перевірка умов функціонування мовного елемента, меж можливого застосування, оптимальних варіантів використання);

➤ робота з підручником. Метод, основний зміст якого – самостійна робота зі спеціальною літературою (підручником, посібником, словником). Завдання вчителя полягає у проведенні інструктажу, навчанні виділяти основне і другорядне, підсумковій перевірці вивченого;

➤ метод вправ. У навчанні української мови використовують різні типи вправ (підготовчі, вступні, пробні, тренувальні, творчі, контрольні). Вправи –

це багаторазове повторення послідовних дій та операцій, що сприяє формуванню умінь та практичних навичок;

Підготовчі (вступні) вправи використовують з метою активізації мисленнєвих процесів до сприйняття нового матеріалу. Пробні вправи проводять у ході вивчення нового матеріалу. Тренувальні вправи закріплюють набуті знання. Вправи творчого характеру і контрольні вправи є перевіркою набутих знань, умінь та навичок;

➤ проблемне навчання. Сутність методу – у створенні проблемних ситуацій, формуванні запитань і розв'язанні завдань, які активізують пізнавальну діяльність учнів;

➤ програмоване навчання. Використання алгоритмів, чіткої, логічної послідовності розумових дій, операцій, результатом яких є правильні результати.

У сучасних умовах на уроках часто використовуються нетрадиційні методи в навчанні української мови. Нетрадиційні методи насамперед пов'язують з використанням інтерактивних методів навчання, тобто методів, що ґрунтуються на взаємодії учителя та учнів (інтерація – здатність взаємодіяти). Адже, як відомо, учень сприймаючи усний виклад, запам'ятовує 5 % інформації, у процесі читання – 10 %, за допомогою відео-, аудіоматеріалів – 20 %, демонстрації – 30 %, ведучи дискусію – 50 %, у результаті практичної діяльності – 75 % інформації, а навчаючи інших – 90 % інформації. Інтерактивне навчання – це взаємонавчання (колективне, групове, навчання у співпраці), де учень і учитель є рівноправними суб'єктами навчання, усвідомлюють, що вони роблять, рефлексують щодо того, що знають, вміють і здійснюють.

Класифікація нетрадиційних методів навчання української мови:

- інтерактивні технології кооперативного навчання;
- інтерактивні технології колективно-групового навчання;
- інтерактивні технології ситуативного моделювання;
- інтерактивні технології опрацювання дискусійних питань;

- методи диференційованого навчання;
- методи особистісно орієнтованого навчання;
- креативні методи.

Форми навчання – дидактична категорія, що означає зовнішню сторону організації навчального процесу, визначається змістом, методами й засобами навчання, матеріальними умовами, складом учасників освітнього процесу та іншими його елементами. За формою (на основі дидактичної мети) уроки класифікують на: словесні, наочні, ігрові, словесно-наочні, словесно-ігрові, наочно-ігрові. Форму уроку можна визначати за видовою організацією (індивідуальними проявами) або нетрадиційними формами: традиційний урок, майстер-клас, скайп-урок, урок-турнір, відеоурок, телеурок, урок-дискусія, урок-прес-конференція, урок-відеоконференція, урок-гра, урок-презентація тощо.

6. Вимоги до рівня підготовки випускників.

Учень повинен знати / розуміти:

- природу і функції мови; основні відомості про лінгвістику як науку, форми існування української національної мови, літературну мову; системну будову мови, граматичні значення, форми, категорії, взаємозв'язок мовних рівнів і одиниць; будову тексту, його ознаки;
- поняття мовної норми, її різновиди (орфоепічні, лексичні, фразеологічні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, орфографічні, пунктуаційні), функції, сучасні тенденції розвитку, норми мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування;
- основні аспекти культури мовлення; вимоги до усних і писемних текстів різних жанрів у навчально-науковій, соціально-культурній, розмовно-побутовій, офіційно-діловій сферах спілкування;
- вимоги до навчального матеріалу як основи теоретичних знань і системи практичних умінь і навичок у галузі української мови.

Учень повинен уміти:

➤ поглиблювати лінгвістичні знання з метою розширення лінгвістичного, філологічного, професійно орієнтованого кругозору, використовувати набуті знання і вміння у практичній діяльності та повсякденному житті;

➤ виробляти науковий погляд на мовні явища, пояснювати взаємозв'язок фактів мови та історії, мови і культури українського народу; виконувати порівняння й зіставлення, аналіз і синтез, узагальнення, абстрагування, класифікацію лінгвістичних одиниць і мовних фактів, оцінювати їх під кутом зору нормативності та вживання в мовленні;

➤ виконувати усі види мовного аналізу (фонетичний, лексичний, морфологічний, синтаксичний, орфографічний), лінгвістичний аналіз навчально-наукових, ділових, публіцистичних, розмовних, художніх текстів; тестові завдання різної форми та різного ступеня складності;

➤ розвивати природне мовне чуття і здатність спиратися на нього у процесі мовного аналізу; використовувати ефективні прийоми, які активізують мовну інтуїцію, що виражається у здатності усвідомлювати мовні значення в різних виявах, оперувати абстрактними категоріями;

➤ продукувати усні і писемні монологічні та діалогічні висловлювання (тексти) різних типів і жанрів, у тому числі тексти, які сприяють гармонізації психоемоційного стану, містять моделі досягнення свободи особистості, соціальної захищеності, сімейного щастя, кар'єрного зростання та ін., оцінювати, редагувати їх під кутом зору мовно-стилістичного оформлення, ефективності досягнення поставленої комунікативної мети;

➤ користуватися всіма видами мовленнєвої діяльності, основами культури усного і писемного мовлення, розмежовувати варіанти норм і порушення мовної норми; використовувати у практиці мовленнєвого спілкування основні орфоепічні, лексичні, фразеологічні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні, орфографічні, пунктуаційні норми сучасної української мови;

➤ дотримуватися норм мовленнєвої поведінки в різних сферах і ситуаціях спілкування, в т. ч. при обговоренні дискусійних проблем, аргументовано й переконливо висловлювати свої думки, почуття, погляди в різних комунікативних ситуаціях, тлумачити поняття, факти, (через слухання, говоріння, читання, письмо, застосування мультимедійних засобів), дискутувати, використовуючи різні способи аргументації та ілюстрування прикладами, вести конструктивний діалог зі співрозмовниками, дотримуючись правил мовленнєвого етикету та етичних норм;

➤ володіти різноманітними стратегіями і тактиками ефективної комунікації, що відповідають досвіду, інтересам, психологічним особливостям, для досягнення життєвих цілей; уміннями сприймати, аналізувати, зіставляти мовні явища і факти, коментувати, критично оцінювати їх під кутом зору нормативності, відповідності сфері й ситуації спілкування, достовірності; розмежовувати варіанти норм і мовленнєві порушення;

➤ удосконалювати здатність до самоосвіти, саморозвитку завдяки спостереженню за власним мовленням, розвивати інтелектуальні й творчі здібності, навички використання мови для самореалізації та самовираження в різних галузях людської діяльності; здійснювати самоконтроль, самооцінку, самокорекцію;

➤ володіти різними видами читання з метою загального орієнтування, набуття інформації; естетичного задоволення, використовувати їх залежно від комунікативного завдання і характеру тексту;

➤ володіти прийомами роботи з навчальною, науковою та довідниковою літературою різних жанрів, словниками, енциклопедіями, іншими інформаційними джерелами, включаючи засоби мас-медіа та ресурси Інтернету, сприймати, розуміти, систематизувати, перетворювати, використовувати інформацію з різних джерел, у т.ч. довідкової інформації (словники, енциклопедії, онлайн-ресурси тощо); володіти основними способами (прийомами) інформаційної переробки усного й писемного тексту;

➤ удосконалювати комунікативні здібності, розвивати готовність до мовленнєвої взаємодії, міжособистісного та міжкультурного спілкування та співпраці;

➤ генерувати нові ідеї й ініціативи та втілювати їх у життя з метою підвищення як власного соціального статусу та добробуту, так і розвитку суспільства і держави; конструктивно спілкуватися в колективі, проявляти лідерські якості; реагувати мовними засобами на спектр соціальних і культурних явищ, попереджувати і розв'язувати конфлікти, досягати компромісів; конструктивно керувати емоціями; адаптовуватися до нових умов, вирішувати нестандартні завдання; працювати в групі, в команді.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які ключові компетентності учнів має сформувати вчитель під час навчально-пізнавальної діяльності? Коротко охарактеризуйте кожен.
2. Які лінгвістичні компетентності має виховати вчитель на уроках української мови? Дайте їм коротку характеристику.
3. Назвіть принципи навчання української мови у профільній школі, які виділяють науковці.
4. Яким чином здійснюється оцінювання навчально-пізнавальної діяльності учнів 10–11 класів?
5. Перерахуйте вимоги до рівня підготовки, які ставляться перед випускниками.
6. Які критерії оцінювання розвитку діалогічного та монологічного мовлення?
7. Які якісні аспекти усного мовлення ви знаєте? Коротко опишіть їх.
8. Охарактеризуйте методи навчання в українській школі.
9. Виділіть способи взаємодії вчителя і учня в процесі навчання української мови.

ТЕМАТИКА МАГІСТЕРСЬКИХ РОБІТ З КУРСУ «МЕТОДИКА НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ (ПРОФІЛЬНИЙ РІВЕНЬ)»

1. Методика формування граматичного поняття «прислівник» на уроках української мови (пофільний рівень).
2. Формування в учнів 10–11 класів комунікативних якостей мовлення в процесі вивчення прийменників.
3. Шляхи попередження та подолання граматичних помилок у письмовому та усному мовленні учнів 10–11 класів.
4. Структурно-семантичний підхід до вивчення синтаксису в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).
5. Пояснювально-пошукові та спонукально пошукові методи вивчення синтаксису на уроках української мови в 10–11 класах.
6. Умови ефективності синтаксичного аналізу речення на уроках з української мови в 10–11 класах.
7. Шляхи попередження та подолання граматичних (синтаксичних) помилок у письмовому й усному мовленні учнів 10–11 класів.
8. Розвиток діалогічного мовлення як один із аспектів формування мовленнєвої компетенції учнів 10–11 класів.
9. Методика формування монологічного мовлення на уроках української мови в учнів 10–11 класів.
10. Формування в учнів поняття про типи мовлення та структуру тексту на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).
11. Формування навичок складання творів-описів в учнів 10–11 класів.
12. Особливості методики навчання побудови творів-міркувань (роздумів) в учнів 10–11 класів.
13. Методика роботи зі стилістики під час вивчення словосполучення та простого речення в 10–11 класах.

14. Формування в учнів 10–11 класів стилістичних умінь та навичок під час вивчення словотвору в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).

15. Формування в учнів 10–11 класів стилістичних умінь та навичок під час вивчення морфології в закладах загальної середньої освіти (профільний рівень).

16. Розвиток в учнів 10–11 класів текстоутворювальних навичок на уроках української мови.

17. Шляхи попередження та подолання стилістичних помилок у мовленні учнів 10–11 класів.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Актуалізація (*лат. actualis – дійсний, справжній*) **опорних знань** – методичний прийом, який використовується у навчальній діяльності на етапі підготовки учнів до свідомого засвоєння нового матеріалу і передбачає максимальну опору на активну розумову діяльність школярів із метою первинного узагальнення відомих понять і нової інформації.

Алгоритмізація в навчанні мови – опис навчальної діяльності, спрямованої на опанування української мови, за допомогою алгоритмів.

Асоціативний метод у навчанні мови – спосіб взаємодії вчителя та учнів, що ґрунтується на встановленні асоціативних зв'язків між словами (висловами).

Аспект (*лат. aspectus – погляд*) **навчання мови** – погляд, з якого сприймають або оцінюють певне явище, предмет, дію.

Аудіювання (*лат. audio – чую, слухаю*) – розуміння сприйнятого на слух мовлення.

Бесіда – метод навчання, за якого вчитель, опираючись на наявні в учнів знання і досвід, з'ясовує, пояснює, розповідає, узагальнює, ставить питання, організовує роботу з підручником, інструктує, контролює виконання завдань із метою ефективнішого засвоєння нових знань чи повторення і перевірки навчального матеріалу.

Бригадний спосіб навчання – різновид кооперованого навчання, що передбачає поділ класу на групи для навчально-пізнавальної роботи, виконання якої колективним способом (усім класом) є практично неможливим або малоефективним.

Вальдорфська педагогіка – цілісна навчально-виховна система, спрямована на гармонійний розвиток особистості, самопізнання з опорою на принцип створення духовного та емоційного простору навчання.

Вибірковий диктант (лат. *dictare* – повторювати) – вид слухового або зорового диктанту, що передбачає запис тільки тих слів, словосполучень, речень, у яких є орфограми (граматичні форми) на виучуване правило.

Вибірковий переказ – вид переказу, що передбачає переказ одного-двох порушених у тексті питань або переказування певного уривка, епізоду.

Вивчення мови – це завдання упродовж усього життя, центрального значення набуває розвиток мотивації, умінь та впевненості молодих людей при контакті з новим мовним досвідом у їх позашкільному житті.

Види мовленнєвої діяльності реалізуються в комунікативній мовленнєвій компетенції особи у специфічній сфері у вигляді процесів сприйняття та/або продукування одного чи більшої кількості текстів з метою виконання певної задачі.

Викладання – діяльність учителя в процесі навчання, що полягає в постановці перед учнями пізнавального завдання, повідомленні нових знань, організації спостережень, лабораторних і практичних занять, керівництві роботою учнів із самостійного засвоєння знань, у перевірці якості знань, умінь та навичок.

Виховна мета уроку – мета, яку реалізують шляхом добору навчального матеріалу (текстів, ілюстрацій, малюнків ситуацій тощо), в якому відображені загальнолюдські моральні цінності і який спрямований на формування національної свідомості, розуміння законів рідної мови й суспільства, пов'язаний із провідними ідеями мовознавчої науки, що дає змогу учням усвідомити історію розвитку мови, засвоїти багатство виражальних засобів.

Вікова періодизація (класифікація) – поділ цілісного життєвого циклу людини на вікові відрізки (періоди), що вимірюються роками.

Вільний диктант – вид диктанту, завдання якого – навчити школярів правильно визначати в тексті основну думку, ділити текст на частини тощо.

Внутрішньопредметні зв'язки – зв'язки між різними мовознавчими темами, розділами, що забезпечують системність засвоєння мови, формування комунікативних умінь і навичок.

Вправи – багаторазове повторення певних дій або видів діяльності з метою їх засвоєння, яке спирається на розуміння і супроводжується свідомим контролем і коригуванням.

Вправи комунікативні – навчальний метод, що являє собою послідовні дії та операції, які виконуються з метою набуття вмінь та навичок ефективного спілкування.

Вправи мовленнєві – навчальний метод, що являє собою послідовні тренувальні дії та операції, які виконуються з метою набуття необхідних мовленнєвих умінь та навичок.

Вправи мовні – навчальний метод, що являє собою послідовні тренувальні дії та операції, які виконуються з метою набуття необхідних мовних умінь та навичок.

Говоріння – продуктивний вид мовленнєвої діяльності, що передбачає висловлення людиною власних думок або ретранслявання чужих в усній формі.

Гра мовна (лінгвістична) – навчальний метод, що передбачає інтелектуальну і мовленнєву діяльність учнів (з можливим використанням загадок, вікторин, ребусів, кросвордів на лінгвістичні теми), у якій особливої значущості набуває не стільки результат, скільки забавний, розважальний процес.

Гра рольова (імітаційна) у навчанні мови – навчальний метод, що передбачає моделювання в процесі навчання мови уявних чи реальних соціально-комунікативних ситуацій з різних сфер життя суспільства.

Граматичний (грец. *grama* – літера, написання) розбір – специфічний прийом вивчення граматики, який сприяє засвоєнню й систематизації основних ознак морфологічних та синтаксичних одиниць.

Граматичні помилки – помилки, допущені учнями в усному й писемному мовленні, пов'язані з неправильним використанням словозміни та словосполучень.

Громадянська компетенція – це розвиток, у майбутніх спеціалістів, здатностей бути громадянином, який володіє демократичною, громадянською культурою, усвідомлює цінності свободи, прав людини, відповідальності, готовий до компетентної участі у громадському житті.

Гуманізація (лат. *humanus*, від *homo* – людина) **освіти** – посилення спрямованості освіти на формування особистості, активне засвоєння в школі моральних норм, вироблених людством протягом багатовікової історії.

Гуманітаризація (лат. *humanitas* – людство) **освіти** – визначення предметів гуманітарного циклу серед інших шкільних дисциплін як найважливіших і найбільш значущих для формування особистості.

Демонстрування – використання приладів, дослідів, технічних установок та ін.

Дидактика (грец. *didaction* – повчальний) – розділ педагогіки, що розробляє теорію навчання й виховання в процесі навчання.

Дидактичний матеріал з української мови – вид навчального матеріалу (звуки, які виділяють у потоці мовлення й розглядають як фонетичні одиниці мови, окремі слова, словосполучення, речення, тексти), який використовують із певною метою, наприклад, для демонстрування функції мовних одиниць у мовленні, мовного розбору, навчання орфографії й пунктуації та ін.; завдання, переважно індивідуального, диференційованого характеру, які пропонують учням для виконання: картки з вправами, питаннями й завданнями різного характеру, картки з текстом для лінгвістичного аналізу й коментування, трансформації тексту, ілюстрації й репродукції, картки для бесід і творів тощо; вид методичного (навчального) посібника для вчителя, що пропонує завдання для певного класу або з відповідного розділу.

Дидактичні ігри – ігрові ситуації, які використовуються у навчально-виховному процесі з метою розвитку інтелекту, пізнавальної активності, творчого мислення учнів і спонукають їх до самостійного пошуку наукової інформації.

Диктант – прийом організації навчальної діяльності на уроці, оснований на адекватному писемному відтворенні сприйнятого на слух тексту або окремих його елементів.

Динамічні (грец. *dynamicos* – сильний) **таблиці** – рухомі таблиці, що дають змогу вчителю унаочнити лінгвістичні процеси, зміни в системі мовних явищ, сконцентрувати увагу учнів на найважливіших властивостях матеріалу.

Дискусія (лат. *discussion* – розгляд, дослідження) – усна (писемна) форма організації мовлення, у процесі якої розглядають протилежні позиції; комунікативна взаємодія групи учнів, організована для обміну думками, обговорення спірного питання.

Дискусія в навчанні мови – навчальний метод інтерактивного характеру, що являє собою обговорення мовного чи культурологічного спірного питання, у процесі чого учні відстоюють свою думку.

Диспут (лат. *disputo* – досліджую, сперечаюсь) – форма організації попередньо підготовленого публічного обговорення складного суперечливого питання (про переглянутий кінофільм, виставу тощо), під час якого наявні різні (іноді протилежні) погляди.

Диспут у навчанні мови – навчальний метод інтерактивного характеру, що допомагає визначити життєву стратегію.

Диференціація в навчанні мови (диференційований підхід) – поділ навчального матеріалу, як правило, відповідно до рівнів навчальних досягнень учнів з мови.

Диференційоване (лат. *diferentia* – різниця) **навчання мови** – навчання, що виявляється у варіантності змісту навчання, використанні різних за ступенем складності та мотиваційним спрямуванням завдань, застосуванні групової, парної форм роботи.

Диференційоване (лат. *differentia* – різниця) **навчання** – організація навчально-виховного процесу з урахуванням типових індивідуальних особливостей учнів.

Діагностична компетенція – це вміння вивчати здібності фізичного, психічного, розумового розвитку, рівня морального, естетичного виховання, умов сімейного життя і виховання.

Діалог (грец. *dialogos* – *бесіда, розмова*) – вид усного мовлення; результат взаємного (колективного) мовленнєвого процесу, ланцюг відносно коротких словесних акцій і реакцій; мовленнєвий акт, у якому говоріння і слухання – нерозривно пов'язані види мовленнєвої діяльності.

Діалогізація навчання мови – лінгводидактична умова перебудови традиційної, переважно монологічної, структури організації навчання мови і розвитку мовлення.

Діяльність – спосіб буття людини у світі, її здатність вносити в дійсність зміни.

Дослідницька компетенція – передбачає оволодіння науковим мисленням, умінням спостерігати й аналізувати, висунення гіпотези для вирішення спірних питань, виконувати дослідницьку роботу, аналізувати наукову літературу.

Дослідницький метод у навчанні – метод залучення учнів до самостійних пошуків, на основі яких вони встановлюють зв'язки між предметами, явищами і процесами об'єктивної дійсності, роблять висновки, пізнають закономірності.

Евристична (грец. *heurisko* – *знаходжу, відкриваю*) **бесіда** – метод (прийом) навчання, коли в процесі взаємодії вчитель і учні ставлять запитання з виучуваної теми, обмінюються думками, завдяки чому роблять певні висновки й узагальнення.

Евристична бесіда в навчанні мови – діалогічний метод навчання за допомогою навідних запитань, що дає змогу на основі спостережень, особистого досвіду одержувати нові знання, виявляти невідомі раніше відомості про мову, мовлення, мовні закономірності та ін.

Експеримент мовний – навчальний прийом, за допомогою якого учні під керівництвом учителя досліджують мовні процеси, явища, стилістичні особливості текстів.

Експеримент педагогічний у сфері мовної освіти – емпіричний метод наукового дослідження навчально-виховного процесу на заняттях з мови.

Електронний навчальний посібник з української мови – допоміжний засіб комп'ютерного навчання мови, який являє собою гіпертекстову, гіпермедійну базу предметної інформації в електронному варіанті.

Електронний підручник з української мови – засіб комп'ютерного навчання мови, що являє собою електронний спосіб подачі систематизованої бази інформації про мову, її явища, закономірності й т. ін. відповідно до державної програми з української мови та забезпечує широкі можливості для самоосвіти учнів – користувачів комп'ютерною інформацією.

Ефективність навчально-методичної технології – відповідність освітніх результатів, продуктів, одержаних шляхом упровадження певної технології навчання мови, наперед поставленим завданням.

Завдання-кейси – комплекс взаємопов'язаних мовномовленнєвих завдань, розроблених на матеріалі однієї теми з урахуванням принципів індивідуалізації та диференціації.

Загальна освіта – сукупність знань основ наук про природу, суспільство, людину, її мислення, мистецтво, а також відповідних умінь і навичок, необхідних кожній людині.

Загальні компетенції – це ті, що не є специфічними для мовлення, але такі, що необхідні для будь-якого роду діяльності, у тому числі й мовленнєвої.

Закон – необхідні, істотні, стійкі, повторювані відношення між явищами об'єктивної дійсності.

Закономірність – упорядкованість подій, відносна постійність детермінованих чинників, регулярність зв'язку між певними речами.

Закономірності навчання – об'єктивні, стійкі й істотні зв'язки в навчальному процесі, що зумовлюють його ефективність.

Закріплення знань, умінь і навичок – спеціальна робота вчителя щодо реалізації дидактичного принципу міцності засвоєння учнями навчального матеріалу.

Залік з мови – форма перевірки мовних, мовленнєвих знань, умінь і навичок учнів за допомогою виконання тестів, граматичних завдань, творчих робіт, написання диктантів та ін.

Засоби навчання – допоміжні матеріальні засоби школи з їх специфічними дидактичними функціями.

Засоби навчання української мови – навчальний матеріал, що становить зміст навчання: моні поняття і терміни шкільної програми, їх визначення, правила, приклади мовних одиниць, ужитих у текстах вправ і завдань, тексти для аналізу; методи і прийоми навчання, спрямовані на засвоєння мовної теорії і формування комунікативних умінь і навичок; організація навчально-виховної роботи, зокрема таких її форм, як система уроків, лабораторні та семінарські заняття, екскурсії, позакласні і позашкільні заняття, самостійні домашні заняття тощо.

Зв'язне мовлення – мовленнєва діяльність, що становить єдине самостійне ціле, передає завершену думку і членується на частини; у лінгводидактиці – діяльність мовця, процес вираження думки; висловлювання, текст, продукт мовленнєвої діяльності; назва розділу методики розвитку мовлення: методика переказів, творів та інших творчих робіт.

Здібності – психічні властивості індивіда, що є передумовою успішного виконання певних видів діяльності.

Зміст курсу української мови – система знань, умінь і навичок, визначених програмою і підручником.

Зміст освіти – система наукових знань, умінь і навичок, оволодіння якими забезпечує всебічний розвиток розумових і фізичних здібностей учнів, формування їх світогляду, моралі та поведінки, підготовку до суспільного життя, до праці.

Знання – перевірений суспільно-історичною практикою і підтверджений логікою результат процесу пізнання дійсності, адекватне її відображення у свідомості людини у вигляді уявлень, понять, суджень, теорій.

Знання – це результат формального навчання (академічні знання).

Ідентифікація мовна (учня) – мовне самовизначення школяра.

Ілюстрування – оснащення ілюстраціями статистичної наочності, плакатів, карт, рисунків на дошці, картин та ін.

Індивідуальний підхід у навчанні мови – спосіб організації навчання мови і розвитку мовлення, що передбачає врахування індивідуальних особливостей учнів.

Індивідуальність (франц. *individuel* – особистий) – цілісна характеристика окремої людини, оригінальність, самотність її психічного складу.

Інновації в галузі рідномовної освіти – це нововведення, що стосуються змісту і структури шкільного курсу української мови та комплексу шляхів, способів організації навчально-виховного процесу з мови, збагачення його новими соціально значущими й гуманістично спрямованими ідеями, навчальними методами, технологіями.

Інспектування (лат. *inspectio* – огляд, погляд) – система державного контролю за виконанням закладами й установами освіти постанов, директив і вказівок уряду в галузі освіти, навчальних планів і програм, інструкцій, наказів і розпоряджень керівних органів з одночасною практичною допомогою тим, кого контролюють, вжиттям заходів щодо запобігання й усунення недоліків.

Інструктаж (лат. *instructio* – настанова) – ознайомлення зі способами виконання завдань, використання інструментів, приладів і матеріалів, дотримання техніки безпеки, показ трудових операцій та організації робочого місця.

Інтегрований (лат. *integrare* – відновлювати) **урок** – урок, на якому вивчають складні питання, що є предметом розгляду різних навчальних дисциплін, наприклад, мови й літератури, мови й історії, літератури та

образотворчого мистецтва, меншою мірою мови й математики, мови й географії.

Інтенсифікація навчання мови – збільшення продуктивності навчально-пізнавальної діяльності на занятті з мови шляхом структурування тематичного матеріалу, використання методу укрупнення, комп'ютерних технологій, індивідуалізації та диференціації навчання під час виконання учнями пізнавальних і практичних завдань.

Інтерактивне (лат. *inter* – між і *actio* – дія) **навчання** – спеціальна форма організації пізнавальної діяльності, яка має на меті створення комфортних умов навчання, за яких кожен учасник навчального процесу відчуває свою успішність та інтелектуальну спроможність.

Інтерактивний метод – посилена педагогічна взаємодія, взаємовплив учасників педагогічного процесу крізь призму власної індивідуальності, особистого досвіду життєдіяльності, що реалізується у процесі інтенсивної, міжсуб'єктної комунікації учнів.

Інтерв'ю – навчальний прийом, що передбачає одержання учнями необхідної пізнавальної інформації за допомогою усного опитування.

Інтерес – спрямованість людини на певний об'єкт чи певну діяльність, зумовлена позитивним, зацікавленим ставленням до чогось, когось.

Інтернет – міжнародна інформаційна структура, створена на основі об'єднання локальних і регіональних комп'ютерних мереж для обміну інформацією.

Інформаційна компетенція – це сукупність компетенцій, пов'язаних із роботою з інформацією у всіх її формах і представленнях, які дозволяють ефективно користуватись інформаційними технологіями різних видів як у традиційній друкованій формі, так і комп'ютерними телекомунікаціями, працювати з інформацією в різних її формах і представленнях як у повсякденному житті, так і в професійній діяльності.

Клоуз-тести – тестові завдання на продовження і закінчення речень.

Колектив (лат. *collectivus* – збірний, нагромаджений) – організована форма об'єднання людей на основі цілеспрямованої діяльності.

Комбінована технологія навчання у сфері мовної освіти – система навчання мови, що ґрунтується на поєднанні двох або більше технологій, наприклад: модульно-проблемна, модульнорозвивальна, технологія індивідуально-диференційованого навчання та ін.

Коментар навчальний – дидактичний прийом, що передбачає пояснення тексту з можливими критичними зауваженнями, тлумачення мовних явищ, процесів.

Компетентнісний підхід до навчання мови – сукупність дій, спрямованих на розвиток базових предметних компетенцій мовної особистості учня.

Компетенції – це складні професійно-індивідуальні новоутворення, що на основі інтеграції соціального, професійного та особистого досвіду, набутих знань, сформованих умінь і навичок, особистісних якостей, які зумовлюють готовність та здатність спеціаліста до успішного виконання ним професійної діяльності.

Комунікативна (лат. *comunicion* – зв'язок, повідомлення) **компетентність** (лат. *comptens* – належний, відповідний) учителя – сукупність сформованих професійних знань, комунікативних та організаторських здібностей, здатності до самоконтролю, емпіцитної культури вербальної та невербальної взаємодії. Інтегрована властивість особистості учня, основними компонентами якої є: уміння доцільно використовувати мовні засоби в практиці живого спілкування; уміння наводити переконливі аргументи в процесі розмови; здатність орієнтуватися в ситуації спілкування, комунікативно виправдано добирати вербальні і невербальні засоби та способи для оформлення думок, почуттів у різних сферах спілкування; уміння встановлювати й підтримувати контакт із співрозмовником, змінювати стратегію, мовленнєву поведінку в залежності від комунікативної ситуації;

досвід особистої відповідальності за власну комунікативну поведінку, вимогливість до свого мовлення.

Комунікативна компетенція – здатність користуватися мовою залежно від ситуації, особлива якість мовленнєвої особистості, набута в процесі спілкування або спеціально організованого навчання. Вміння будувати ефективні комунікативні дії в певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії, це знання закономірностей різних форм спілкування і правил поведінки в різних ситуаціях, уміння сформулювати тактичний план і реалізувати його на основі соціальних навичок.

Комунікативна ситуація – ситуація мовлення, ситуативний контекст мовленнєвої взаємодії, що виникає в реальному житті або який моделюють на уроці з певною дидактичною метою.

Комунікативна спрямованість – спроможність вчителя створити такі методи та прийоми роботи, які будуть зреалізовувати комунікативні завдання уроку.

Комунікативне завдання – індивід відбирає, врівноважує, активізує та координує відповідні компоненти тих компетенцій, які необхідні для планування завдання і його виконання, управління / оцінювання і (якщо є потреба) корекції з метою ефективного досягнення його/її комунікативних цілей.

Комунікативні мовні компетенції – це такі, які забезпечують людині можливість діяти, застосовуючи специфічні лінгвістичні засоби.

Комунікативно-діяльнісний підхід – підхід до навчання мови, що полягає в організації навчання, коли засвоєння мови відбувається безпосередньо в процесі комунікативної (реальної або модельованої) діяльності з метою оволодіння комунікативними вміннями й навичками.

Контекст є скупченням подій або ситуаційних чинників (фізичних чи іншого роду), внутрішніх чи зовнішніх відносно особистості, у лоні яких відбуваються акти спілкування.

Контрольний диктант – вид слухового диктанту, який проводять із метою перевірки знань і навичок учнів, виявлення прогалин в опрацюванні певного матеріалу; одна з найбільш поширених форм перевірки засвоєння граматико- правописних знань, умінь і навичок учнів; засіб не тільки контролю, а й навчання.

Концепція навчання мови – система поглядів щодо розуміння специфіки навчально-виховного процесу з мови, умов його ефективності.

Культурологічний (соціокультурний) підхід у навчанні мови – забезпечення в процесі навчання мови лінгводидактичних умов для інтеріоризації учнями національних і загальнолюдських культурних надбань в особистісні знання і переконання.

Курс української мови – цілеспрямована система виховних і пізнавальних можливостей української мови.

Лабораторне заняття з мови – форма самостійної навчальнопошукової роботи учнів під керівництвом учителя з метою виконання лабораторних завдань для практичного підтвердження окремих теоретичних положень з мови.

Лекція (лат. *lectio* – читання) – усний виклад великого за обсягом, складного за логічною побудовою навчального матеріалу.

Лінгводидактика (грец. *lingua* – мова і грец. *didaktikos* – повчальний) – загальна теорія навчання мови; фундаментальна частина методики, в якій досліджують закономірності засвоєння мови, вирішують питання змісту курсу на основі лінгвістичних досліджень, вивчають труднощі засвоєння матеріалу та їх причини, визначають принципи і методи, форми і засоби навчання мови.

Лінгвометодична компетентність – володіння студентом-філологом, учителем-словесником сукупністю лінгвометодичних знань, умінь, навичок та досвідом оцінного ставлення до змісту і структури мовної освіти, форм, методів, прийомів, допоміжних засобів, навчальних технологій.

Медіаосвіта – це навчання теорії та практичних умінь для опанування сучасних мас-медіа, розглядуваних як частина специфічної, автономної галузі знань у педагогічній теорії та практиці.

Медіаосвіта на заняттях з української мови – навчальний процес, спрямований на формування здатності до самостійного аргументованого судження про медіатексти.

Мета навчання мови – розвивати лінгвістичний репертуар, в якому присутні усі мовні здібності, надавати більше можливостей для розвитку їх плюрилінгвальної компетенції.

Мета уроку – передбачення результату роботи на уроці, на досягнення якого спрямована діяльність учителя й учнів; прагнення вчителя до зразкової діяльності на уроці.

Метод „акваріум” у навчанні мови – різновид дискусії на теми мовного чи соціокультурного характеру, запозичений зі сфери групових психологічних тренінгів.

Метод навчання – спосіб упорядкованої взаємопов'язаної діяльності вчителів та учнів, спрямованої на вирішення завдань освіти, виховання і розвитку в процесі навчання.

Метод науково-педагогічного дослідження – шлях вивчення й опанування складними психолого-педагогічними процесами формування особистості, встановлення об'єктивної закономірності виховання і навчання.

Методи (*грец. methodos – спосіб пізнання*) **навчання** – спосіб дослідження мовних явищ, за допомогою якого реалізуються освітня, виховна, розвивальна, контрольна-корекційна тощо функції навчання.

Методи виховання – способи взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованої на формування у вихованців поглядів, переконань, навичок і звичок поведінки.

Методика CASE (кейс) – система навчання, спрямована на розвиток пізнавальних здібностей школярів, формування творчого й критичного мислення шляхом аналізу навчальних ситуацій.

Методика навчання української мови – 1) педагогічна наука, яка досліджує процес навчання української мови, розкриває закономірності засвоєння учнями різних мовних явищ, процесів, визначає і вмотивовує зміст,

принципи, форми, методи, прийоми, засоби передачі знань учням, формування їхньої мовної і мовленнєвої компетентності, національної свідомості, духовного світогляду; 2) навчальна дисципліна, яка знайомить студентів філологів з метою і завданнями вивчення мови в школі, із закономірностями засвоєння мовної системи, з принципами, формами, методами, прийомами, технологіями навчання, допомагає критично оцінювати методичну спадщину, узагальнювати передовий досвід сучасної школи; 3) сукупність форм, методів, прийомів та засобів ефективного навчання мови (наприклад, авторська технологія творчого вчителя).

Методична компетенція – це оволодіння знаннями методологічних і теоретичних основ методики навчання різних предметів, концептуальних основ структури і змісту засобів навчання (підручників, навчальних посібників тощо), уміння застосувати знання в педагогічній і громадській діяльності, виконувати основні професійно-методичні функції.

Методологія педагогіки – вчення про принципи, форми і методи наукового пізнання педагогічної дійсності.

Мислення – процес опосередкованого й узагальненого пізнання предметів і явищ об'єктивної дійсності в їх істотних властивостях, зв'язках і відносинах.

Міжпредметні зв'язки в навчанні мови – лінгводидактична умова використання природних взаємовпливів української мови з іншими навчальними дисциплінами (літературою, історією, образотворчим мистецтвом та ін.) з метою піднесення рівня науковості й доступності навчання мови, посилення пізнавального інтересу до предмета.

Мовленнєва компетентність – інтегрована властивість особистості учня, основними компонентами якої є: знання базових мовленнєвознавчих понять; здатність адекватно сприймати, розуміти, оцінювати і відтворювати почуте чи прочитане; здатність до мовленнєвої творчості; здатність планувати, готувати майбутнє висловлювання в різних жанрах, виступати з повідомленням; здатність реалізовувати задум у процесі мовленнєвої

діяльності; здатність до асоціативної мовленнєво-мислительної діяльності; уміння аудіювання, читання, говоріння, письма; гнучке вміння використовувати мовні засоби залежно від типу, стилю мовлення; навички красномовства; уміння редагувати власне та чуже висловлювання; здатність до контролю, самоконтролю результатів мовленнєвої діяльності.

Мовленнєва компетенція – складова комунікативної компетенції; діяльність людини, спрямована на розуміння або створення тексту (усного чи писемного), що здійснюється в процесі мовленнєвої діяльності.

Мовленнєва ситуація в навчанні мови – методична умова організації живого, природного спілкування на заняттях з мови, що спонукає учнів до конкретних висловлювань.

Мовленнєвий етикет – мікросистема національно-специфічних стереотипних стійких формул спілкування, прийнятих суспільством для встановлення контакту співрозмовників, дотримання або припинення спілкування.

Мовленнєві вміння – уміння аналізувати тексти-взірці різних типів і стилів мовлення, визначати функції мовних одиниць у тексті, створювати власні висловлювання відповідно до мовленнєвої ситуації.

Мовна компетентність – інтегрована властивість особистості учня, основними компонентами якої є: знання базових мовознавчих понять, основних відомостей з різних розділів мовознавства, передбачених шкільною програмою з української мови; базові лексичні, граматичні, стилістичні, орфоепічні, правописні вміння; внутрішня потреба вивчати українську мову як рідну, державну; розуміння зображувально-виражальних можливостей мови; уміння внутрішньо проникати в смисл дидактичного тексту; уміння здійснювати різні види мовного розбору; досвід самостійної предметної діяльності – навчальнопізнавальної, аналітичної, синтетичної та ін.

Мовна особистість – носій мови, який досконало знає мову, володіє нею як засобом спілкування, самотворення, самоствердження і самореалізації в суспільстві, яке користується цією мовою.

Мовна особистість учителя-словесника – особистість, що досконало знає мову, володіє нею як засобом спілкування, самотворення, самоствердження і самореалізації в суспільстві; поважає рідну мову, яка для неї є частиною світогляду та світосприйняття; за будь-яких ситуацій спілкування виявляє україномовну стійкість.

Мовні уміння – готовність до виконання теоретичної або практичної дії на основі засвоєних знань із мови, яка виявляється у процесі спостереження над мовними явищами, виконання різних видів розбору, списування з певними завданнями, конструювання слів, словосполучень і речень.

Моделювання в навчанні мови – 1) створення вчителем умовної чи умовної моделі навчального процесу (уроку, позакласного заняття); 2) дидактичний прийом, що передбачає створення під час навчання умовного чи умовного образу (моделі) мовного процесу, явища.

Модуль – логічно завершена частина навчального матеріалу, що обов'язково передбачає наявність етапів контролю знань та вмінь учнів; основною структурною одиницею є навчальний модуль, який утворюється на основі зв'язку між тематичним змістовим модулем та формою його презентації.

Модуль змістовий (у навчанні української мови) – частина змісту навчальної програми (теми), у межах якого вивчається одне чи кілька пов'язаних понять, явищ; окремий розділ (тема) навчальної програми з мови, що являє собою відносно незалежну змістову частину шкільного курсу мови (української).

Модуль тематичний – частина навчальної програми, присвячена одній темі; може складатися з одного змістового модуля або з блоку змістових модулів..

Модульно-рейтингове навчання – послідовне засвоєння навчального матеріалу рівними, цілісними, логічно впорядкованими і обґрунтованими частинами (модулями), результати якого є підставою для визначення місця (рейтингу) учня серед однокласників.

Мозкова атака – прийом інтерактивного навчання, що передбачає сумісний груповий пошук вирішення мовних, мовленнєвих завдань шляхом висунення асоціативних ідей.

Моніторинг якості навчання мови – механізм контролю та спостереження за навчально-виховним процесом на заняттях з мови для з'ясування відповідності його наперед визначеним цілям.

Мотивація (*лат. motus – рух*) – система мотивів або стимулів, що спонукає людину до конкретних форм діяльності або поведінки.

Навичка – психічне новоутворення, завдяки якому індивід спроможний виконувати певну дію, раціонально, з належною точністю і швидкістю, без зайвих затрат фізичної та нервово-психічної енергії.

Навчальна мета уроку – мета, спрямована на засвоєння лінгвістичної теорії, вироблення системи мовних і мовленнєвих умінь та навичок.

Навчальна програма – документ, що визначає зміст і обсяг знань з кожного навчального предмета, умінь і навичок, які необхідно засвоїти, зміст розділів і тем з розподілом їх за роками навчання.

Навчальний диктант – вид диктанту, що допомагає виявити рівень засвоєних знань учнів і який проводять з навчальною метою.

Навчальний переказ – вид переказу, що передбачає з'ясування рівня сформованості навичок і вмінь учнів здійснювати аналіз тексту з погляду доцільності використання виражально-зображальних засобів, визначати тему й основну думку тексту, комунікативний намір автора, переказувати зв'язні висловлювання.

Навчальний план – документ, що визначає структуру навчального року, перелік та розподіл предметів для вивчення в конкретному навчальному закладі, тижневу й річну кількість годин, відведених на кожний навчальний предмет.

Навчальний посібник – книга, матеріал якої розширює межі підручника, містить додаткові, найновіші довідкові відомості.

Навчальний предмет – педагогічно обґрунтована система наукових знань і практичних навичок та вмінь, що втілюють основний зміст і методи певної науки.

Навчальний твір – самостійна письмова робота учня, у якій викладено його думки, переживання, міркування; вид письмових вправ.

Навчання – цілеспрямована взаємодія вчителя й учнів, у процесі якого відбувається засвоєння знань, формування вмінь і навичок.

Наочність – принцип дидактики, відповідно до якого навчання ґрунтується на конкретних образах, що безпосередньо сприймаються учнями; засіб навчання мови, наприклад, таблиці (демонстраційні, порівняльні, узагальнювальні, текстові, словникові, динамічні), схеми-моделі, картини, малюнки тощо.

Народна педагогіка – галузь педагогічних знань і досвіду народу, що виявляється в домінуючих у нього поглядах на мету, завдання, засоби і методи виховання та навчання.

Наукове дослідження – особлива форма процесу пізнання, систематичне цілеспрямоване вивчення об'єктів, в якому використовують засоби і методи науки і яке завершується формулюванням знань про досліджуваний об'єкт.

Науковий світогляд – цілісна система наукових, філософських, політичних, моральних, правових, естетичних понять, поглядів, переконань і почуттів, які визначають ставлення людини до навколишньої дійсності й до самої себе.

Національне виховання – виховання дітей на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях і обрядах, багатовіковій мудрості, духовності.

Некомунікативна вправа – це заповнення пропусків; побудова речень за даною моделлю; множинний вибір; вправи на заміну категорій (трансформацію) (напр., однина/множина, теперішній минулий час, активна/пасивна форма і т.ін.); об'єднання речень (напр., релятивізація, прислівникові та іменні підрядні речення і т.ін.); переклад зразків речень з мови

на мову; запитання та відповіді, що включають використання відповідних структур; мовленнєві граматично спрямовані вправи.

Нестандартний урок – урок, що має довільну структуру, не відповідає стандартним типам, якому притаманні оригінальність, незвичність, підвищена емоційність.

Неуспішність – невідповідність підготовки учнів вимогам змісту освіти, фіксована через певний період навчання (вивчення розділу, наприкінці чверті, півріччя).

Нові інформаційні технології навчання – методологія і технологія навчально-виховного процесу з використанням новітніх електронних засобів.

Норми оцінок – конкретні вимоги, які регулюють виставленні, оцінок з різних навчальних предметів за усну відповідь чи письмову роботу.

Обладнання уроку – спеціально дібрані навчальні посібники, словники, дидактичний матеріал, апаратура тощо, які відповідають темі й необхідні для роботи учнів на уроці.

Опис – тип мовлення, що передбачає розкриття ознак предмета (постійних, однорідних) у різній послідовності залежно від мети висловлювання, композиційної структури, теми і плану тексту.

Опорний конспект з мови – допоміжний засіб у навчанні мови, різновид наочності, що стисло подає навчальну інформацію за допомогою асоціативних символів, «розшифрування» яких формує у свідомості учнів систему тематичних уявлень.

Освіта – процес і результат засвоєння учнями систематизованих знань, умінь і навичок, формування на їх основі наукового світогляду, моральних та інших якостей особистості, розвиток її творчих сил і здібностей.

Осмислення навчального матеріалу – процес мислительної діяльності, спрямований на розкриття істотних ознак, якостей предметів, явищ і процесів та формулювання теоретичних понять, ідей, законів.

Особистісно-орієнтоване навчання мови – створення словесником необхідних умов для розвитку національно свідомої, духовно багатой мовної особистості в процесі навчання мови.

Особистість – людина, соціальний індивід, що поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуально-неповторного.

Оцінно-контрольна компетенція – це вміння здійснювати зворотній зв'язок у своїй роботі. Отримана інформація дасть змогу провести корекцію в діяльності з навчання і виховання, а також використовувати нові ефективні засоби і методи.

Оцінювання – визначення й вираження в умовних знаках ступеня засвоєння учнями знань, умінь та навичок відповідно до вимог шкільних програм, рівня дисципліни та старанності.

Педагогіка (грец. *pais* (*paidos*) – дитина і *ago* – веду) – сукупність теоретичних і прикладних наук, що вивчають процеси виховання, навчання і розвитку особистості.

Педагогіка народознавства – напрям сучасної педагогіки, шкільної практики, який забезпечує практичне засвоєння учнями (в процесі продовження творчих традицій, звичаїв і обрядів, у діяльності, поведінці) культурно-історичних, мистецьких надбань батьків, дідів і прадідів.

Педагогічна компетентність – сукупність теоретичних знань, практичних умінь, навичок, ставлень, досвіду, особистісних якостей учителя, що дають змогу здійснювати пошукову, естетичну діяльність, самостійно здобувати нові знання, аналізувати діяльність учасників навчально-виховного процесу, приймати рішення.

Педагогічна майстерність – комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі.

Педагогічна техніка в навчанні мови – сукупність професійних умінь та навичок шкільного мовника, дидактичних методів, прийомів, засобів, за

допомогою яких учитель досягає ефективності навчально-виховного процесу з мови.

Педагогічна технологія (грец. techno – майстерність і logos – слово, вчення) – сукупність психолого-педагогічних настанов, які визначають спеціальний підхід і композицію форм, методів, способів, прийомів, засобів (схем, креслень, діаграм карт) у навчально-виховному процесі.

Педагогічний досвід – сукупність знань, умінь і навичок, здобутих учителем у процесі навчально-виховної роботи.

Педагогічний процес (лат. processus – просування вперед) – спеціально організована, цілеспрямована взаємодія педагогів і вихованців, метою якої є вирішення освітніх проблем і розвиток особистості.

Перевиховання – виховний процес, спрямований на подолання негативних рис особистості, що сформувалися під впливом несприятливих умов виховання.

Переказ – вид роботи з розвитку мовлення, що передбачає відтворення змісту сприйнятого на слух або прочитаного тексту.

Переконання – психічний стан особистості, який характеризується стійкими поглядами, впевненістю у правильності власних думок, поглядів, це сукупність знань, ідей, концепцій, теорій, гіпотез, в які людина вірить як в істину.

Підручник – книга, яка містить основи наукових знань з певної навчальної дисципліни, викладені згідно з цілями навчання, визначеними програмою і вимогами дидактики.

Підсумковий контроль визначає досягнення в кінці курсу у вигляді оцінки. Це не обов'язково є оцінювання рівнів володіння. Він є нормативно-орієнтованим, фіксованим, оцінюючим досягнення.

Підсумок уроку – етап уроку, на якому учні усвідомлюють вивчене в узагальненій формі, поєднують нове в системі знань, умінь і навичок.

Підхід у навчанні мови – сукупність способів, прийомів навчання мови, формування засобами предмета мовного світогляду учнів, практичних умінь, навичок і т. ін.

Пізнавально-інтелектуальна компетенція – сукупність теоретичних знань, практичних умінь, навичок, ставлень, досвіду, особистісних якостей учителя, що дають змогу здійснювати пошукову, евристичну діяльність, самостійно здобувати нові знання, аналізувати діяльність учасників навчально-виховного процесу, приймати рішення.

Пізнання – процес цілеспрямованого відображення об'єктивної реальності у свідомості людей.

Плюрилінгвальний репертуар людини – це мови, які людина опановує з дитинства в родині й суспільстві, та мови, які вона цілеспрямовано вивчає в закладах освіти або самостійно.

Плюрилінгвізм – процес і результат збагачення репертуару людини, який складається з мов і мовних варіантів, незалежно від рівня володіння ними, характеризується динамічним характером і змінюється за складом протягом життя людини.

Погляди – прийняті людиною як достовірні ідеї, знання, теоретичні концепції, передбачення, що пояснюють явища природи і суспільства, є орієнтирами в поведінці, діяльності, стосунках.

Позакласна робота – різноманітна освітня і виховна робота, спрямована на задоволення інтересів і запитів дітей, організована в позаурочний час педагогічним колективом школи.

Позашкільна робота – освітньо-виховна діяльність позашкільних закладів для дітей та юнацтва.

Позашкільні навчально-виховні заклади – широкодоступні заклади освіти, які дають дітям та юнацтву додаткову освіту, спрямовану на здобуття знань, умінь і навичок за інтересами, забезпечують потреби особистості у творчій самореалізації та організації змістовного дозвілля.

Поняття – основна форма знань, що відображає істотні, необхідні ознаки і відношення предметів та явищ.

«Портфоліо» – умовна назва впорядкованої збірки інформаційних, навчально-методичних матеріалів, укладених з певною дидактичною, розвивальною чи виховною метою.

Поточний контроль – це безперервний процес збору інформації про досягнення у навчанні, про сильні та слабкі сторони, які вчитель повинен враховувати під час планування курсу та при здійсненні зворотного зв'язку з учнями.

Потреба – необхідність у чомусь, яка задовольняється переважно завдяки трудовій діяльності, у процесі якої створюються необхідні людині предмети.

Почуття – психічні стани і процеси, в яких відображено емоційний бік духовного світу людини, її суб'єктивне переживання подій та емоційне ставлення до навколишнього світу.

Пояснення – словесне тлумачення понять, явищ, принципів дій приладів, наочних посібників, слів, термінів тощо.

Пояснювальний диктант – вид диктанту, при якому учні спочатку записують текст, відтак пояснюють (коментують) наявні в ньому орфограми і пунктограми.

Прагматичні компетенції пов'язані з функціональним вживанням лінгвістичних засобів: продукуванням мовних функцій, актів мовлення тощо; пропонують сценарії або програми інтерактивних обмінів; стосуються умінь дискурсу, злитності та зв'язності, ідентифікації типів і форм текстів, іронії та пародії. Для функціонування цього компонента вкрай необхідно наголосити на значенні інтеракцій та культурного бачення, у яких формуються дані здібності, навіть більше ніж на значенні лінгвістичного компонента.

Предмет педагогіки – виховна діяльність, що здійснюється в закладах освіти людьми, уповноваженими на це суспільством.

Принцип навчання – вихідне положення теорії і практики навчання. Виокремлюють загально дидактичні принципи, на яких ґрунтуються цільовий ,

змістовий, діяльнісний та результативний компоненти освіти; лінгводидактичні, тобто основні положення функціонально-технологічної організації навчання мови, які основані на загальнодидактичних принципах, та власне методичні, що впливають із специфіки навчання предмета.

Проблемна ситуація – ситуація, яка виникає, коли в учнів для успішного розв’язання певного пізнавального (пошукового) завдання не вистачає потрібних знань; суперечність між тим, що учні знають, і тим, що вони повинні знати; своєрідна рушійна сила навчального процесу, завдяки якій виникають умови для активного засвоєння учнями нового матеріалу.

Проблемне навчання – один із типів розвивального навчання, суть якого полягає у формулюванні проблемних завдань, проблемному викладі й поясненні знань учителем, у різноманітній самостійній роботі учнів.

Прогностична компетенція – вміння визначити напрямок своєї діяльності, її конкретні цілі і завдання на кожному етапі виховної роботи, і передбачати кінцевий результат.

Програмоване навчання – метод навчання української мови, що виконує навчальну і контрольовану функції, забезпечує постійний зворотний зв’язок, індивідуалізує процес навчання, розвиває навички самостійної роботи.

Проект учнівський (у контексті україномовної освіти) – це продукт самостійної навчально-пізнавальної діяльності школярів, спрямованої на формування духовно багатого україномовної особистості.

Проектна технологія в навчанні мови – окрема складова особистісно зорієнтованої моделі мовної освіти, що являє собою сукупність знань про проектування навчального процесу, послідовність дій і способів підготовки учнівського проекту на лінгвістичну, культурологічну чи міжпредметну тему.

Проект – у філологічній освіті – продукт, презентований учнем (групою учнів) за наслідками його (їхньої) самостійної творчо-пошукової роботи, який має різні види (лінгвістичний, культурологічний, груповий, міжпредметний, інтерактивний, креативний тощо).

Професійна мовнокомунікативна компетенція компетенція вчителя-словесника – наявність в особистості професійно-комунікативних умінь спілкуватися в типових умовах професійної діяльності, володіти потенціалом дидактичного дискурсу, репрезентувати нормативні та доступні для сприйняття навчальні тексти; здатність розв'язувати комунікативні завдання в ситуаціях професійного спілкування.

Професійна освіта – сукупність знань, практичних умінь і навичок, необхідних для виконання роботи в певній галузі трудової діяльності.

Профільне навчання – одна з форм диференційованого навчання, яке забезпечує диференційоване засвоєння, з урахуванням вимог вищих навчальних і професійно-технічних закладів освіти, групи споріднених навчальних предметів, і вивчення решти їх в оптимально інтегрованому режимі.

Процес виховання – система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

Процеси мовлення є низкою нейрологічних та фізіологічних явищ, що відбуваються під час усної та писемної продукції або рецепції.

Психолінгвістичний підхід у навчанні мови – застосування сукупності тонких навчальних психолінгвістичних способів і прийомів, пов'язаних з груповою психотерапією і психокорекцією, з метою розвитку мовної і мовленнєвої здібності, внутрішніх і зовнішніх механізмів сприймання мовлення і його породження.

Рекомендації Ради Європи (РРЕ) забезпечують спільну основу для розробки навчальних планів з мовної підготовки, типових програм, іспитів, підручників тощо у Європі. Рекомендації визначають рівні володіння мовленням, які дозволяють виміряти успіхи тих, хто навчається, на кожному ступені навчання або впродовж усього життя.

Рефлексія (лат. *reflexus* – *відбиття*) – самоаналіз, самооцінка учасниками педагогічного процесу своєї діяльності, взаємодії; актуалізація педагогом і учнями своїх знань, досвіду діяльності в педагогічній ситуації.

Рефлексія на занятті з мови – структурний етап сучасного уроку мови, що передбачає самоаналіз, осмислення учнями власної навчально-пізнавальної і мовленнєвої діяльності та відповідних закономірностей.

Рефлексивна компетенція – професійна якість особистості, яка дає можливість найефективніше й адекватно здійснювати рефлексивні процеси, реалізацію рефлексивної здатності, що забезпечує процес розвитку та саморозвитку, сприяє творчому підходу до професійної діяльності, досягненню її максимальної ефективності й результативності.

Робота з підручником – організація самостійної роботи учнів з друкованим текстом, що дає їм змогу глибоко осмислити навчальний матеріал, закріпити його, виявити самостійність у навчанні.

Робота над помилками – робота, спрямована на попередження й усунення помилок, допущених у письмовій роботі, повторення правил, на які було зроблено помилки, закріплення матеріалу на майбутнє.

Розвивальна мета уроку – мета, що передбачає розвиток умінь переносу знань і навичок у нову ситуацію на основі проблемно-пошукової діяльності, мовної інтуїції, фонетичного й інтонаційного слуху, логічного викладення думок, інтелектуальних і пізнавальних здібностей (слухової й зорової, оперативної та тривалої пам'яті, довільної та мимовільної уваги, уяви тощо), психологічної готовності до спілкування в різних ситуаціях.

Розвивальне навчання – спрямованість змісту, принципів, методів і прийомів навчання на досягнення найбільшої ефективності розвитку пізнавальних можливостей школярів (сприймання, мислення, пам'яті, уяви та ін.).

Роздум – тип мовлення, оснований на виявленні причинових зв'язків, основна мета якого – ствердження або обґрунтування тези за допомогою аргументів.

Розповідь – тип мовлення, в основу якого покладено часові відношення, розвиток подій, процесів; повідомлення про дії предмета у певній послідовності.

Розуміння – мислительний процес, спрямований на виявлення істотних ознак, властивостей і зв'язків предметів, явищ подій дійсності.

Розумове виховання – цілеспрямована діяльність педагогів з розвитку розумових сил і мислення учнів, прищеплення їм культури розумової праці.

Самовиховання – свідомо діяльність людини, спрямована на вироблення у себе позитивних рис і подолання негативних.

Самостійне спостереження – безпосереднє сприймання явищ дійсності.

Свідомість – властива людині функція головного мозку, яка полягає у відображенні об'єктивних властивостей предметів і явищ навколишнього світу, процесів, що відбуваються в ньому, своїх дій, у попередньому мисленому накресленні їх і передбаченні наслідків, у регулюванні відносин людини з людиною і соціальною дійсністю.

Середовище – комплекс зовнішніх явищ, які стихійно діють на людину і значною мірою впливають на її розвиток.

Система методів навчання української мови – сукупність способів навчально-пізнавальної діяльності вчителя і учнів, що забезпечує досягнення навчально-предметних цілей.

Системний (комплексний) підхід у навчанні мови – орієнтація учнів на вивчення мови як цілісної системи.

Словниковий диктант – вид диктанту, який складається з окремих слів. Виокремлюють такі його види: попереджувальний, пояснювальний, вибірковий, розподільний, вибірково-розподільний, творчий, словниково-смісловий.

Соціолінгвістичні компетенції стосуються соціокультурних умов користування мовою. Через чутливість до соціальних конвенцій (правил ввічливості, норм, які регулюють стосунки між і поколіннями, статями, класами та соціальними групами, лінгвістичних кодифікацій деяких основних ритуалів у житті суспільства) соціолінгвістичний компонент пронизує весь процес спілкування між представниками різних культур, навіть тоді, коли його учасники часто не усвідомлюють цього впливу.

Сприймання – відображення предметів і явищ навколишнього світу, що діють у даний момент на органи чуття людини.

Стимулююча компетенція – передбачає глибокі знання предмета, ерудицію, моральну культуру, гуманне ставлення до інших, любов і повагу, теплоту і турботу, щирість.

Стислий переказ – вид переказу, що передбачає визначення у сприйнятому тексті найсуттєвішого, головного, лаконічне, стисле передавання основного змісту тексту.

Стратегії (загальні та комунікативні) забезпечують суттєвий зв'язок між різними компетенціями, якими володіє учень (природними чи набутими), та успішним виконанням завдання. Стратегія є певним чином організована, цілеспрямована та керована лінія поведінки, обрана індивідом для виконання завдання, яке він/вона ставить собі сам/сама, або з яким він/вона стикається.

Стратегія в навчанні мови – загальний підхід, який доцільно застосовувати в організації мовної освіти.

Структурування мовного матеріалу – вияв і групування складових елементів мовної теми на основі відношень між ними, родо-видових зв'язків, за контрастом та ін.

Схема-опора – різновид наочності, в основі якої лежить узагальнення навчального теоретичного матеріалу теми, розділу.

Твір – вид письмової роботи з розвитку зв'язного мовлення, що передбачає самостійний виклад учнями думок, міркувань.

Творчий диктант – вид диктанту, під час написання якого учні вносять у диктований текст конкретні зміни, указані вчителем.

Творчий переказ – вид переказу, у який учні вносять певні зміни, визначені вчителем.

Текст (лат. textum – тканина, сплетіння) – закінчений твір, що має внутрішню структуру, певну побудову та є продуктом монологічного або діалогічного мовлення, вираженим в усній чи писемній формі.

Текст-опора – дидактичний текстовий матеріал, на основі якого вивчаються, закріплюються, узагальнюються правила правопису, відомості про будову слова, граматику, удосконалюється культура мовлення.

Текстоцентричний підхід – це спрямованість навчально-виховного процесу на розвиток мовленнєвих умінь та навичок на текстовій основі.

Темперамент (лат. temperamentum – належне співвідношення частин) – індивідуально-типологічна характеристика людини, яка виявляється в силі, напруженості, швидкості та зрівноваженості перебігу її психічних процесів.

Теоретичні знання – логічні узагальнення щодо практики реального людського буття, тобто поняття, системи понять, абстракції, теорії, гіпотези, закони, методи науки.

Теорія (грец. theoria – розгляд, дослідження) – система знань, що описує і пояснює сукупність явищ окремої галузі дійсності й зводить відкриті в ній закони до загальної основи (наприклад, теорія пружності, теорія пластичності та опору матеріалів, атомно-молекулярна теорія у природознавстві).

Тест – завдання стандартної форми, виконання якого повинно виявити певний рівень знань, умінь і навичок, зокрема уміння слухати, сприймати і запам'ятовувати почуте (аудіювання), читати текст, відтак відтворювати в усній чи писемній формі (говоріння і письмо).

Тести з мови – система стандартизованих завдань мовного характеру, що дає змогу провести кількісну діагностику рівня навчальних досягнень учнів зі шкільного предмета.

Тестове завдання – складова частина тестів, яка складається з інструкції для учнів, тексту завдання (питання) і передбачає однозначну правильну відповідь.

Технічні засоби навчання – сучасне обладнання навчального процесу, що дає змогу впливати на зорові, слухові аналізатори учнів, реалізувати принципи наочності, емоційності в навчанні, посилювати інтерес учнів до навчання з метою підвищення ефективності навчального процесу.

Технологічна карта навчання мови – своєрідний документ, у якому в коротких записах, схемах, інших зображеннях подається проект технології навчання української мови: цілі, структура навчально-виховного процесу, розподіл матеріалу, контрольних робіт, описання етапів навчання, способів дій з використанням дидактичних матеріалів, система контролю та оцінювання з подальшою корекцією.

Технологічна таблиця навчання мови – таблиця, у якій подаються конкретні відомості про те, що, де, коли, ким та ін. потрібно зробити для досягнення навчально-виховного результату на занятті з мови.

Технологічний підхід до навчання мови – застосування в організації навчально-виховної діяльності на заняттях з мови сукупності технологій, орієнтованих на гарантований комплексний освітній продукт і заданий кінцевий результат.

Технологія в навчанні мови – 1) загальна педагогічна система, що застосовується до всіх навчальних предметів (загальнопедагогічна технологія); 2) комплекс, що включає запланований результат освітньої діяльності з мови, засоби оцінки, корегування, сукупність адекватних дидактичним цілям, змісту, принципам, умовам навчання мови форм, методів, прийомів і допоміжних засобів, що використовуються для досягнення запланованих учителем навчальних результатів (лінгвометодична технологія); 3) інструкція, алгоритм для розгляду окремих аспектів навчальної теми, виконання конкретних мовних, мовленнєвих завдань (часткова внутрішньопредметна технологія).

Технологія інтегрованого навчання у сфері мовної освіти – педагогічна система, що передбачає поєднання блоків знань з різних навчальних дисциплін в одне ціле, у результаті чого створюється якісно новий зміст для пізнання мовної картини світу і розвитку зв'язного мовлення учнів.

Технологія інтерактивного навчання у сфері мовної освіти – педагогічна система, що передбачає діалогізацію навчання мови шляхом використання групової взаємодії учнів, роботи в парах, завдяки чому кожен учень може самореалізуватися в процесі навчальної діяльності.

Технологія комп'ютерного навчання у сфері мовної освіти – педагогічна система, що передбачає використання комп'ютерних можливостей з метою вдосконалення й осучаснення мовної освіти.

Технологія кооперованого навчання у сфері мовної освіти – педагогічна система, що передбачає співпрацю між учнями і між учнями та вчителем на заняттях з мови.

Технологія модульного навчання у сфері мовної освіти – педагогічна система, основною структурною одиницею якої є навчальний модуль, утворюваний на основі зв'язку тематичного змістового модуля і форми його вираження – формального модуля (у рамках традиційної системи – модульного уроку).

Технологія навчання – шлях освоєння конкретного матеріалу в межах певного предмета, теми, питання.

Технологія продуктивного навчання у сфері мовної освіти – педагогічна система, результатом функціонування якої є якісний внутрішній продукт (нові мовно-мовленнєві знання, компетентність, мовно-естетична вихованість, культура мовлення, духовно-ціннісні орієнтації, навички самоосвіти) або зовнішній продукт, тобто реферат, стаття, твір, план, конспект та ін.

Технологія розвивального навчання у сфері мовної освіти – педагогічна система, основна мета якої – різнобічний гармонійний розвиток мовної особистості засобами предмета.

Технологія творчого навчання у сфері мовної освіти – педагогічна система, спрямована на формування творчої мовної особистості, яка володіє високим рівнем навчальних досягнень з мови, поєднує в собі прагнення до нового, оригінального, позбавленого шаблонності.

Технологія уроку – система змісту, форм, методів та засобів навчання і виховання щодо конкретної триєдиної мети, яку вчитель реалізує на уроці з урахуванням технічних можливостей, учнівського потенціалу, спрямовує на досягнення певного розвитку школярів.

Типологія уроку – класифікація уроків залежно від певних ознак (навчальної мети, етапів пізнання, ступеня сформованості умінь і навичок тощо). Типи уроків розглядають як цілісну систему.

Тренінг мовний – сукупність тренувальних вправ з мови.

Узагальнення – логічний процес переходу від одиничного до загального або від менш загального до більш загального знання, а також продукт розумової діяльності, форма відображення загальних ознак і якостей явищ дійсності.

Україномовна компетентність – досвід володіння українською мовою, знання правил мовленнєвого етикету українців, виразів народної мудрості; ефективне використання засобів української мови в усному і писемному мовленні.

Уміння – здатність на належному рівні виконувати певні дії, заснована недоцільному використанні людиною знань і навичок.

Урок – форма організації навчання, за якої заняття проводить учитель з групою учнів постійного складу, одного віку й рівня підготовки впродовж певного часу й відповідно до розкладу.

Урок модульний у навчанні мови – нетрадиційний урок, присвячений окремому питанню з мови чи групі споріднених понять.

Урок-практикум у навчанні мови – форма нетрадиційного навчального заняття, що передбачає розгляд учнями окремих теоретичних положень з мови та самостійне виконання практичних завдань (переважно аналітичних, творчих, проблемних) для вдосконалення правописних умінь і навичок, розвитку мовно-мовленнєвої компетентності.

Урок-семінар з мови – різновид нетрадиційного уроку мови, що сприяє формуванню в учнів старших класів навичок самостійної роботи з науковими джерелами, дозволяє оптимально враховувати індивідуальні здібності й нахили учнів.

Усні вправи – вправи, спрямовані на формування умінь і навичок усного мовлення учнів.

Учіння – цілеспрямований процес засвоєння учнями знань, оволодіння вміннями і навичками.

Фактичні знання – ознайомлення з реальними, дійсними, одиничними поняттями, тобто ознаками, цифрами, буквами, географічними назвами, історичними особами, подіями.

Форма організації навчання – зовнішнє вираження узгодженої діяльності вчителя та учнів, що здійснюється у встановленому порядку і в певному режимі.

Шкільна дисципліна (лат. *disciplina* – навчання, виховання) – дотримання учнями правил поведінки в школі та за її межами, чітке й організоване виконання ними своїх обов'язків, підкорення громадському обов'язку.

Школознавство – галузь педагогічної науки, що має своєю метою дослідження змісту і методів управління шкільною справою, розкриття особливостей системи керівництва школою, організації її роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. М., Коваленко Л. Т. Українська мова та література : довідник : 1700 завдань у тестовій формі. Київ : Грамота, 2009. Ч. 1. 480 с.
2. Авраменко О. М., Коваленко Л. Т. Українська мова та література : зб. завдань у тестовій формі. Київ : Грамота, 2009. Ч. 2. 480 с.
3. Александрова В. Ф. Поглиблюємо знання з української мови у процесі позакласної роботи : навч.-метод. посіб. Київ : Аграр Медіа Груп, 2016. 126 с.
4. Бакум З. П. Принципи навчання фонетики української мови. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2009. № 3. С. 124–131.
5. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови: лінгвофілософські нариси : монографія. Київ : Академія, 2009. 192 с.
6. Біляєв О. М., Мельничайко В. Я., Пентилюк М. І. Методика вивчення української мови у школі. Київ : Радянська школа, 1987. 364 с.
7. Біляєв О. М. Культура мовлення учителя-словесника. *Дивослово*. 1995. № 1. С. 37–44.
8. Біляєв О. М. Сучасний урок української мови. Київ : Радянська школа, 1981. 167 с.
9. Бондаренко Н. Соціальне спрямування сучасних технологій навчання української мови старшокласників. *Дивослово*. 2018. № 9. С. 2–6.
10. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Дидактико-методичні засади сучасного уроку української мови у старшій школі. *Гуманітарний вісник Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка*. 2017. № 1. С. 80–89.
11. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закл. загальної середньої освіти. Київ : Освіта, 2018. 288 с. : іл.

12. Ворон А. А., Солопенко В. А. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закл. загальної середньої освіти. Київ : Освіта. 2019. 272 с. : іл.
13. Глазова О. П., Кузнецов Ю. Б. Українська мова. Академічний рівень : підруч. для 10 класу загальноосвітніх навч. закл. Київ : Зодіак-Еко, 2010. 256 с.
14. Гнаткович Т. Методичні аспекти формування мовної й мовленнєвої компетентності школярів у процесі вивчення складносурядного речення. *Українська мова і література в школі*. 2012. № 6. С. 2–8.
15. Голуб Н. Б., Дяченко Л. М., Остапенко Н. М., Шляхова В. В. Технологія сучасного уроку рідної мови / за ред. Н. М. Остапенко. Черкаси : Відлуння, 1999. 127 с.
16. Голуб Н. Б., Дяченко Л. М., Остапенко Н. М., Шляхова В. В. Технологія сучасного уроку рідної мови. Черкаси : Відлуння, 2011. 248 с.
17. Голуб Н. Навчання української мови в сучасній загальноосвітній школі: функційний аспект. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 3. С. 88–100.
18. Голуб Н. Підходи до навчання української мови в основній школі. *Українська мова і література в школі*. 2015. № 3(155). С. 2–10.
19. Голуб Н. Ситуаційний метод на уроках української мови в школі. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 7. С. 18–24.
20. Голуб Н., Горошкіна О. Методи дистанційного навчання української мови. *Український педагогічний журнал*. 2022. № 4. С. 148–158.
21. Дика Н. Робота над граматичними (синтаксичними) помилками. *Дивослово*. 2002. № 12. С. 40–42.
22. Дмитренко Г. Займенник (6 клас). *Урок української*. 2000. № 10. С. 30–35.
23. Дроздова І. Проблеми навчання усного й писемного професійного мовлення студентів нефілологічних спеціальностей ВНЗ. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 4. С. 42–46.

24. Дружененко Р. Перспективи актуалізації комунікативно-прагматичної основи навчання української мови. *Українська мова і література в школах України*. 2014. № 1. С. 15–18.
25. Дубовик С. Застосування методики взаємного навчання на уроках української мови в школі (вивчення тем «Прислівник» і «Дієприслівник»). *Українська мова і література в школі*. 2004. № 4. С. 6–8.
26. Заболотний В. В., Заболотний О. В. Українська мова : навч. посіб. для підготов. до зовнішнього незалежного оцінювання. Київ : Генеза, 2009. 272 с.
27. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова : рівень стандарту : підруч. для 10 класу загальноосвітніх навч. закладів. Київ : Генеза, 2018. 192 с.
28. Інноваційні технології навчання методики української мови у вищих навчальних закладах та середніх освітніх закладах : навч.-метод. посіб. для студ. вищих навч. закладів філологічних спец. / О. І. Потапенко та ін. ; за заг. ред. О. І. Потапенка. Київ : Міленіум, 2006. 142 с.
29. Інтерактивні технології при вивченні української мови / уклад.: Раїси Опришин, Людмили Залюбовської. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 80 с.
30. Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2018. 272 с. : іл.
31. Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О. Українська мова (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти. Харків : Ранок, 2019. 272 с. : іл.
32. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії : навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти. Київ : Ленвіт, 2000. 272 с.
33. Караман С. О. Формування методичної компетентності студентів-філологів. Неперервна професійна освіта : теорія і практика. 2015. Вип. 1–2. С. 88–92.

34. Кащук А. Будова слова в українській мові (у завданнях, запитаннях і відповідях). *Українська мова та література в школі*. 2002. № 7. 216 с.

35. Коваль В. О., Коваль К. А. Методика навчання української мови у загальноосвітніх навчальних закладах : навч.-метод. посіб. для студ. філологічних ф-тів : рек. М-вом освіти і науки, молоді та спорту України / Валентина Олександрівна Коваль, Катерина Анатоліївна Коваль ; М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : Жовтий О. О., 2016. 318 с.

36. Коваль В. Безмежний як думка (Система комбінованих уроків із вивчення фразеологізмів). *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах*. 2005. № 6. С. 6–11.

37. Концепція мовної освіти 12-річної школи. *Дивослово*. 2002. № 8. С. 59–70.

38. Концепція фундаменталізації змісту освіти у старшій школі в умовах профільного навчання. *Дидактика: теорія і практика* : зб. наук. праць / Г. О. Васьківська та ін. ; за наук. ред. Г. О. Васьківської ; упоряд. С. В. Косянчука. Київ : Вид-во Ін-ту обдарованої дитини НАПН України, 2015. С. 5–23.

39. Кузнєцова Г. Наукові основи професійної вправності вчителя-словесника від ретроспекції до сьогодення. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 5. С. 42–51.

40. Кулик О. Текстоцентричний підхід як необхідна умова формування комунікативної компетентності учнів. *Українська мова і література в школах України*. 2017. № 7–8. С. 34–37.

41. Кучерук О. Методи навчання в системі понять сучасної лінгводидактики. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 3. С. 10–15.

42. Кучерук О. А., Магдич Т. П. Громадянська компетентність у методиці навчання української мови учнів старших класів : навч.-метод. посіб. Житомир : Рута, 2022. 148 с.

43. Лаврінчук І. Аналіз диктанту. Алгоритм роботи над помилками. *Українська мова і література*. 2005. № 6. С. 1–13.

44. Литвин Т. Використання гри на уроках української мови для активізації пізнавальної й розумової діяльності учнів. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 1. С. 7–12.

45. Масальський В. І. Питання методики, граматики, правопису і розвитку мови учнів. Київ : Радянська школа, 1953. 76 с.

46. Мельничайко В. Я. Творчі роботи на уроках української мови. Київ : Радянська школа, 1984. 222 с.

47. Мельниченко В. Я., Пентилюк М. І., Рожило Л. П. Удосконалення змісту і методів навчання української мови. Київ : Радянська школа, 1982. 206 с.

48. Методика викладання української літератури (креативно-інноваційна стратегія): навч. посіб. Київ : Освіта України, 2009. 464 с.

49. Методика навчання української мови в загальноосвітніх закладах / за ред. Дороз В. Ф. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 386 с.

50. Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах / за ред. М. І. Пентилюк. Київ, 2009. 302 с.

51. Методика навчання української мови в середніх навчальних закладах / за ред. М. І. Пентилюк. Київ, 2000. 285 с.

52. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2009. 400 с.

53. Методичні рекомендації до спецкурсу з методики навчання української мови (просте ускладнене речення в сучасній українській літературній мові)/ уклад. С. І. Єрмоленко. Мелітополь, 2019. 58 с.

54. Нагрибельна І. А. Методика навчання лексики на уроках української мови. *Молодий вчений*. 2017. № 4 (44). С. 402–405.

55. Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи Міністерства освіти і науки України від 27.10.2016. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 01.03.2023).

56. Новосьолова В. І., Скуратівський Л. В., Плетньова Л. В. Українська мова : зб. тестових завдань для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання : 11 кл. Київ : Генеза, 2009. 118 с.
57. Ободянська Н. Діагностика й викорінювання орфографічних помилок у письмових роботах учнів. *Українська мова і література*. 2005. № 6. С. 8–10.
58. Олійник І. С., Іванченко В. К., Рожило Л. П., Скорик О. С. Методика викладання української мови в середній школі. Київ : Вища школа, 1989. 429 с.
59. Олійник А. Дидактичний матеріал з морфології. Профільний рівень. *Українська мова і література в школі*. 2019. № 4. С. 29–33.
60. Омельчук С. Формування навичок стилістичного аналізу складних синтаксичних конструкцій. *Дивослово*. 2003. № 12. С. 33–35.
61. Пентилюк М. І. Питання стилістики в шкільному курсі мови. *Українська мова і література в школі*. 1974. № 6. С. 57–61.
62. Пентилюк М., Окуневич Т. Варіативні форми проведення сучасного уроку української мови. *Українська мова і література в школі*. 2014. № 1. С. 2–7.
63. Петимок М. І., Окуневич Т. Т. Сучасний урок української мови. Київ : Основа, 2007. 169 с.
64. Пігур М. Інтеграційні можливості методики навчання української мови. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Педагогіка. 2018. № 2. С. 156–164. URL: <https://doi.org/10.25128/2415-3605.18.2.21> (дата звернення: 21.04.2023).
65. Плющ М. Я. Вивчення морфології в 5–6 класах. Київ : Радянська школа, 1988. 92 с.
66. Плющ М. Я., Тихоша В. І., Караман С. О., Караман О. В. Українська мова. Профільний рівень : підруч. для 10 кл. загальноосвітніх навч. закл. Київ : Освіта, 2010. 417 с.
67. Практикум з методики навчання української мови / за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2011. 366 с.

68. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. Дата оновлення: 31.03.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 12.02.2023).

69. Про затвердження професійного стандарту за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» : наказ М-ва розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 23.12.2020 р. № v2736915-20. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2736915-20#Text> (дата звернення: 11.03.2023).

70. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 01.01.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/ed20230101#Text> (дата звернення: 21.03.2023).

71. Програми спецкурсів та факультативів з української мови / упоряд.: В. Федоренко, Т. Федяй. Київ : Шкільний світ, 2006. 120 с.

72. Симоненкова Т. Формування творчих здібностей учнів засобами української мови. *Українська мова і література в школі*. 2012. № 7. С. 6–11.

73. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

74. Сучасна українська лінгводидактика: норми в термінології і мовна практика фахівців : монографія. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2019. 356 с.

75. Українська мова і література : програми факультативних і спеціальних курсів : 7–11 кл. / відп. за вип. В. Л. Федоренко. Київ : Ред. журн. «Дивослово», 2007. Вип. 1. С. 55–68.

76. Українська мова і література : програми факультативних та спец. курсів : 8–11 кл. / відп. за вип. В. Л. Федоренко. Київ : Ред. журн. «Дивослово», 2008. Вип. 2. С. 37–51.

77. Шелехова Г. Т. Використання вправ з аудіювання і читання на уроках рідної мови в 6 класі. *Українська мова і література в школі*. 2005. № 4. С. 2–6.

78. Шелехова Г. Т. Інноваційні підходи до укладання нової програми з української (рідної) мови для 5–12 класів. *Українська філологія: теоретичні та методичні аспекти навчання*. Черкаси: Брама-Україна, 2005. С. 55–59.

79. Яценко Т., Міщенко О. Шкільне дистанційне навчання літератури: від можливості до необхідності. *Українська мова і література в школі*. 2020. № 4. С. 20–29.